

ESZMETÖRTÉNETI KÖNYVTÁR

BALOG IVÁN

BIBÓ ISTVÁN
RECEPCIÓJA

*Politikai
átértelmezések*

ARGUMENTUM KIADÓ

BIBÓ ISTVÁN SZELLEMI MŰHELY

ESZMETÖRTÉNETI KÖNYVTÁR 12.

Szerkesztőbizottság

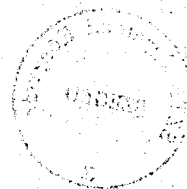
DÉNES IVÁN ZOLTÁN
HEGEDŐS MÁRIA
KOVÁCS GÁBOR
LÁNG JÓZSEF
NAGY ERZSÉBET
PERECZ LÁSZLÓ

X 126784

BALOG IVÁN

BIBÓ ISTVÁN
RECEPCIÓJA

*Politikai
átértelmezések*

1987.01.01 X

ARGUMENTUM KIADÓ,
BIBÓ ISTVÁN SZELLEMI MŰHELY
2010

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap, a Táncsics Alapítvány
és a Budapest Bank támogatásával jelent meg.

nka

Nemzeti Kulturális Alap

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000843733

Lektorálta:

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

© Balog Iván, 2010

X 126784

HU ISSN 1785-3478
ISBN 978 963 446 563 8

A kiadásért felel Láng József,
az Argumentum Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Hegedős Mária
A borítót Kiss Zsuzsa tervezte
Tördelte Markó Sándorné

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

Tartalomjegyzék

Előszó	7
Bevezetés	10
Elméleti és metodológiai előfeltevések	13
A Bibó-recepció politikai kontextusai	18
Bibó recepciója Bibó életében: félsikerek, majd üldözés	18
A Bibó-recepció előzményei és következményei	23
A szelektív és redukált recepció	28
Bibó-recepció a rendszerváltás alatt és után	38
A félellenzék	47
Az autoriter rendszer erodálódása: a „diszkurzív diktatúra”	48
Exkurzus: A zsákutca-toposz	53
Szűcs Jenő a történelmi zsákutcáról	53
Sándor Iván zsákutca-felfogása	58
Exkurzus: „A szabadság kis körei” toposza a Bibó-recepcióban	62
Rehabilitáció	71
Leleplezés	84
Kiegyezés – a szó bibói értelmében	86
A zsidókérdés	101
Naivítás-vád	112
Közvetítés	132
Összefoglalás	150
Rövidítésjegyzék és irodalom	151
Névmutató	164

Előszó

Eddigi munkásságom során Bibóval foglalkoztam a legtöbbet, róla írtam a legnagyobb terjedelemben. Miközben őt kutattam és róla publikáltam, nemcsak az általa írott művekkel akadt dolgom, hanem azokkal is, amelyeket róla írtak. Szembesülnöm kellett azzal, hogy kedvenc szerzőmet hosszú időn át indexre tették, mint ahogy azokat is, akik őt tanulmányozták és követték tanait. Aztán át kellett élnem azt is, hogy egy szerző agyonidézése se sokkal gyümölcsözőbb, mint agyonhallgatása, és hogy sokan olyasmit magyaráznak bele munkáiba, amely az ő szájába adva nagyobb figyelmet kelt, mint egyébként keltene. A divathullámot óhatatlanul a csömör, majd az értetlenség követte: miért hallgatunk-hallgatnak róla ismét, miért nem tudjuk méltón megünnepelni, miért nem mennek át eszméi a gyakorlatba, még akkor sem, ha ma már iskolákat, utcákat neveznek el Bibóról, djsak, társaságok viselik nevét, és szobrok örökítik meg alakját? Ezt az értetlenkedést vádaskodás váltotta fel, amely árulókat keres és talál, akik eldobták a bibói zászlót, és a rendszerváltást is zátonyra futtatták. Úgy tűnik tehát: a szerző követése, megértése ma semmivel sem könnyebb, mint akkor volt, amikor adminisztratív úton korlátozták nézetei terjesztését.

Nemcsak ez a környezet zavart, hanem a saját szerepkörömben is elbizonytalanodtam. Azért kezdtem Bibóval foglalkozni, mert hallatlanul megfogott, ahogy álellentéteken felül tudott emelkedni, ahogy szemellenző nélkül, madártávlatból át tudott tekinteni konfliktusokat úgy, hogy közben az egészen apró, életközeli emberi viszonylatokra is kivételesen érzékeny tudott maradni. Egy egész könyvet szenteltem annak,¹ milyen elméleti előzményekre nyúlik vissza világviszonylatban egyedülálló zsidókérdés-tanulmánya, mire alapozta programját, amellyel terapeuta módjára beszédaktus-mintákat ajánl zsidók és nem zsidók számára, hogy a köztük levő kommunikációs zárlatot feloldja – hasonlóan ahhoz, ahogy más tanulmányaiban jobboldaliak és baloldaliak, a szabadság és a nemzet ügyének elkötelezettjei között próbált köz-

¹ Balog Iván, 2004.

vetíteni. Megütközve fogadtam a könyvemet övező, szinte teljes visszahangtalanságot éppúgy, mint azt is, hogy Bibót vagy a zsidók és antiszemiták közti egyfajta harmadik út képviselőjeként méltatják, vagy – erre reakcióként – úgy tekintik, mint aki mentegeti a zsidóellenes nézete-
ket valló embereket, miközben a legfejlettebb demokráciákban a nagy többség már egyöntetűen elítéli őket.

Rá kellett döbbennem, hogy azokkal a valós beszédaktusokkal kell foglalkoznom, amelyeket Bibó olvasása ténylegesen kivált közönségéből, vagyis: meghökkenés és rezignáció helyett meg kell vizsgálnom, milyen tényezők befolyásolják Bibó recepcióját, milyen erővonalak mentén rajzolódnak ki a Bibó-interpretációk főbb típusai. Így jöttem rá, hogy meg kell írnom ezt a könyvet.

Kötelességem megemlíteni több ember nevét, akik nélkül ez a könyv nem születhetett volna meg. Köszönet jár azoknak, akik a Bibó István Szellemi Műhely vitáin tanácsaikkal egyengették e könyv megszületését. A Műhely a Bibó-filológia és az újkori eszmetörténet interdiszciplináris művelésének autonóm kerete, amelynek – egyebek között – komoly szerepe van a Bibó-kutatások megalapozásában és elmélyülésében. Mint-hogy ez elsősorban nem politikai jellegű közeg, és mivel magam igen-csak érintett vagyok benne, tevékenységét a politikai recepciótörténet során nem tárgyalom. Legyen ez más feladata, ahogy a tudományos recepció és a külföldi hatástörténet feldolgozását is másra/másokra hagyom. A Műhely eredményeit viszont felhasználom. S különösen hálával tartozom Dénes Iván Zoltánnak, Kovács Gábornak, Mester Bélának, Percz Lászlónak, amiért a kézirat egy korábbi, nyers változatát – bokros teendőket félretéve – tüzetesen elolvasták, és egy sereg igen hasznos tanáccsal láttak el, sőt, Dénes azóta is állandóan a segítségemre van javaslataival. (Ha egy mondatban meg kellene fogalmazni, miről szól a Bibó Műhely, akkor a válasz az lehetne, hogy pontosan erről.)

Munkahelyem, a Szegedi Tudományegyetem Szociológia Tanszéke Felek György vezetésével a nyugodt munka háttérfeltételeit biztosította. Laczkó Sándor a rendelkezésemre bocsátotta a Bibó István Emlékbi-zottság megalakulásának és 1989-es konferenciájának anyagait. A könyv elkészülését a Nemzeti Kulturális Alap két ízben – 2006-ban és 2008-ban – is támogatta. 2005 októberében a Francia Köztársaság kormányá-nak kulturális ösztöndíjával Bibó franciaországi recepcióját kutattam

Párizsban, amelynek során igen hasznos beszélgetéseket folytattam Elisabeth Ducreux-vel, Alain Gresh-sel, Catherine Horel-lel, Alexandra Laignel-Lavastine-nal, Dominique Schnapper-rel, Emmanuel Terray-vel, valamint Faragó Bélával és Fejtő Ferenc-cel. A találkozók megszerve-zésében nagy segítségemre volt „Madame Hongrie”, vagyis Virág Ibo-lya. Ennek eredményeit – annak ellenére, hogy a külföldi hatástörténet feldolgozására nem vállalkoztam – felhasználtam könyvemben.

Az NKA-pályázattal és a könyv tető alá hozásával kapcsolatos ad-minisztratív teendőkben – rengeteg áldozatos munkával – Nagy Erzsébet volt mindenekelőtt segítségemre. Köszönettel tartozom az Argumentum Kiadó vezetőjének, Láng József-nek és szinte végtelen türelmű kiadói szerkesztőjének, Hegedős Máriának is.

Bevezetés

A bevezető voltaképpen használati utasítás az olvasónak, amelyben a szerző elmondja, hogy a „fogyasztó” mit várhat, ha a produktumot a kezébe veszi. Kijelöli önnön vállalkozása határait, és mivel – mint Spinozától tudjuk – minden meghatározás tagadás, én is előbb azzal kezdem: mi az, amire ez a szöveg nem terjed ki.

Mindenekelőtt: elsősorban tematikusan vizsgálódik, és – egy fejezet kivételével – nem mond el időbeli sorrendbe rendezett történeteket. Nem törekszik extenzív értelemben teljességre, inkább a komplexitás redukciójára. Problémacentrikus, ennél fogva azokra a területekre koncentrálnak, amelyek elsősorban tematizálták a bibóista vagy az antibibóista közbeszédet, és Bibót egy-egy fontos társadalmi vagy politikai kérdésben megkerülhetetlen vonatkozási ponttá tették.

A könyv – a recepciótörténet műfaji sajátágaiból adódóan – elsősorban nem a szerzőről, hanem olvasóiról szól, pontosabban arról a történelmi-társadalmi kontextusról, amelyben a – Bibó szövegei és interpretátorainak textusai közötti – kommunikáció zajlik, és amelyet ugyanakkor át- meg átszönek azok a diskurzusok, amelyekbe bekapcsolódnak.

Radnóti Sándor vetette fel először egy 2004-es Bibó-konferencián, hogy ideje megírni Bibó recepciójának történetét. Javaslátát indokolja, hogy Bibó István halála (1979) óta három évtized telt el. Az azóta eltelt idő alatt hazánkban végbement az államszocializmus eróziója, ezután bekövetkezett a rendszerváltás, majd végbement az új rendszer: a piacgazdaság és a parlamenti demokrácia konszolidációja. Mind időben, mind pedig a jelen történelmi korszak jellegét tekintve megteremtődött az a distancia, amely nemcsak az életmű, hanem fogadtatásának tudományos elemzéséhez is szükséges. A Bibó-recepcióban ugyanakkor a rendszerváltás óta komoly diszkrepanciák jelentkeztek. Vegyük sorra ezeket.

Onnan kell kiindulnunk, hogy Bibó a róla készült emlékkönyv és 1989 között nem rendszerváltóként, hanem a koalíciós időszak politikai teoretikusaként számított a demokratikus ellenzék kitüntetett vonatkoztatási pontjának. A fő cél akkor: a monolitikus berendezkedés helyett

a megszorított többpártrendszer, a totálisan diktatórikus forradalomnak a határolt és tervezett forradalom platformjára „visszametszése”, a külpolitika terén pedig az ország finlandizálása volt, ami összhangban állt az akkortájt mintaadó lengyel Szolidaritás programjával, és az 1987-es *Társadalmi szerződés*ben is kifejezésre jutott. Ebben az összefüggésben és a Bibó-olvasatok története szempontjából valóban szimptomatikus, hogy a szerzőről 1989-ben született a legtöbb publicisztikai írás, vagyis abban az évben, amelynek csak a novemberében, a négyigenes népszavazáson (és nem a kerekasztal-tárgyalásokon!) dőlt el végérvényesen, hogy hazánkban a szocializmus teljes mértékben leváltásra kerül.

Az alaphelyzet: egy kompetitív gazdaság és politika, egy teljes spektrumú pluralizmus kontextusában kell a magunk számára lefordítani egy olyan szerző üzeneteit, aki a korlátozott pluralizmus teoretikusa volt, és akinél a valós versenyhelyzetet a közvetítő politikai terapeuta szerepköre, módszertanilag pedig a dialektika egyik – igaz, nem hegelimarki – változata, az ún. színopszis játszotta. Bibó az egyik totális rendszert követő, s egy másikat elkerülő predemokratikus-prodemokratikus (tehát: kényszerűségből még nem igazán demokratikus!) átmenet specialistája volt. Egy tranzitológus, egy politikai krizeológus műveit kell adaptálnunk egy befejezett rendszerváltás körülményei között. Ez az első diszkrepancia, amelyet ugyanakkor csökkent az a tény, hogy az 1945-ös fordulathoz hasonlóan ezt a rendszerváltást sem a lakosság tömeges aktivitása váltotta ki.

Éppen ez a második diszkrepancia forrása, ami Bibó befogadásának másik, lehetséges forgatókönyvét akadályozza a megvalósulásban, ui. csökkenti a hőskultuszra való fogadókészséget. Pedig Bibó személyének heroizálása kézenfekvő, hiszen forradalmár volt, aki egyedül állt helyt 1956. november 4-én hajnalban, amikor minisztertársai már mind elmenekültek, majd a magyar értelmiségi elitből szintén egyedüliként tagadta meg, hogy különalkut kössön a Kádár-rendszerrel. Egyetlenegy dolog van, ami ebben a múltelsajátítási folyamatban logikai ellentmondást képez: egy olyan rendszer igyekszik hősként ünnepelni Bibót, a forradalmárt – és általában véve 1956-ot –, amely nem forradalommal, hanem az előző rezsim elitjével való megegyezés révén váltotta le a korábbi önkényuralmi szisztémát. (Ez az a tényező, amely az 1989 utáni Bibó-kultuszt az 1867 utáni Petőfi-, Kossuth-, illetve Rákóczi-kultusszal teszi hasonlóvá.) A logikai ellentmondást csak tovább erősíti kimondatlansága, vagyis az a tény, hogy nem artikulálódik a kánont

megkérdőjelező kritikákban – a Bibó „naivitását” változatlanul felhánytorgató, politikai természetű bírálatok 1945–48 közötti, és nem 1956-os szereplésére vonatkoznak.

Természetesen minden működő, konszolidált polgári társadalom ünnepeit, emblémáit, szimbólumait nagymértékben elhitelteleníti az a tény, hogy a politikai közösség eredetmítosza csaknem mindenütt forradalom, alapító atyái forradalmárok, akiknek heroizmusával és erényeivel a megállapodott, nyárspolgári, kalmárszellemű jelen szükségképpen ellentétben áll. Egy olyan országban, ahol szinte csak bukott forradalmak voltak, a sikeres, prosperáló időszakok viszont tekintélyuralmi rezsimhez kötődtek, még nehezebb a demokratikus politikai kultúra és szocializáció, profánabban fogalmazva: szinte lehetetlen a demokratákat győztes, követhető karriermintákat nyújtó figurákként ábrázolni – és nem tragikus sorsú „morális zsenikként”, vagyis: örök vesztesekként.

Dolgunkat tovább nehezíti a harmadik diszkrepancia, mégpedig az, hogy az 1989-es rendszerváltás a gazdaságban pontosan a bibói ideológiával ellentétes irányt vett. Következtes Bibó-kultuszt csak egy, az államszocializmus és a kapitalizmus közti harmadik utat megtestesítő öngazgató, demokratikus szocialista berendezkedés lehetne képes megvalósítani. A nagy magántulajdon visszaállítása, a multinacionális vállalatok térhódítása mellett kiépülő globális piacgazdaság körülményei között ez azonban nem lehetséges.

A negyedik diszkrepancia tetőzi be az előzőket, egyben azt is megvilágítja, hogy miért volt az értelmezések terén 1989-et megelőzően logikai koherencia ott, ahol ma nincsen. *Anno* a forradalmár és a békítő Bibó imázsa összhangban volt, mert Bibó 1956-ban a harmadikutas, öngazgató szocialista forradalom egyik vezéralakja volt. Ő a megszorított többpártrendszer és a határolt, tervezett (antifeudális és antikapitalista!) forradalom 1945–48 közötti programját látta 1956-ban megvalósulni úgy, hogy azt nem idegen megszállás, hanem az éppen azzal szemben kiobbant spontán népfelkelés foganatosította és legitimálta volna. Ez pedig harmonizált a rendszerváltás előtti bibóizmus elképzeléseivel. Az ugyanis egy forradalom nélküli 1956-os szocializmus táljáról kívánta radikálisan megreformálni a fennálló rendszert, leváltásáról pedig álmodni se nagyon mert.

Elméleti és metodológiai előfeltevések

Ismerünk recepciótörténeti munkákat, amelyek időbeli sorrendet követve, kimerítően, akkurátus filológiai pontossággal veszik számba mindazokat az írásokat, amelyek egy adott szerzőről születtek.¹ Bár elismeréssel adózom az ilyen művekben gyakran megnyilatkozó erudíciónak, ebben a könyvben mégsem kívánom ezt a gyakorlatot követni. Mivel a Bibóról írott szövegkorpusz – főleg a rendszerváltás körüli Bibó-konjunktúrának köszönhetően – hatalmas mennyiségű, az alábbiakban inkább a komplexitás redukciójára fogok törekedni. Attól tartok ugyanis, hogyha extenzíven közelítem meg kutatásom tárgyát, annyira beleveszek majd a részletekbe, hogy az olvasó végül nem fogja látni a fától az erdőt.

Szempontra volt tehát szükségem, amelyek alapján rendezni lehet az összegyűlt anyagot. Elsőként az a gondolatom támadt, hogy *Bibóképek* címmel írnom meg a tervezett kötetet, elvégre ilyen címekre és megközelítésekre ismerünk precedenst a szakirodalomban.² Ebben az esetben bizonyára érdekes eredményekre juthattam volna, hiszen más az arcéle pl. a szocialisták Bibójának, mint a liberálisokénak vagy a konzervatívokénak, és így tovább. Én azonban arra is kíváncsi vagyok, hogy mit csinál a Bibó-interpretátor, miközben egy bizonyos Bibó-portrét felrajzol, milyen stratégiákat követ, honnan jön és hová tart, mit árul el mindenekelőtt saját magáról, amikor egy bizonyos módon megpróbálja így vagy úgy ábrázolni hősét, miközben bizonyos vonásokat kiemel, másokat pedig óhatatlanul homályban hagy.

A következő elgondolásom az volt, hogy a legelterjedtebb bibói toposzokból („zsákutca”, „a szabadság kis körei”) indulok ki, és az ezekből szerveződő diskurzusokat elemzem. Első kísérleteim Bibó recepciójának eme elképzelés jegyében fogantak,³ de még ezekben is sok extenzív elem maradt, máskor pedig olyan logikai ellentmondásokba

¹ Monostori Imre, 2001.

² Dénes Iván Zoltán (szerk.), 2004a, 2008. 104–125.

³ Balog Iván, 2005, 2006, 2006a, 2007, 2008, 2009.

ütköztem, amelyeket ezzel a fogalmi apparátussal nem sikerült feloldanom. További hiányossága ezeknek az írásoknak, hogy túltengett bennük a hatástörténeti megközelítés, és emiatt túl sok esett bennük Bibóról, vagyis még mindig nem voltak igazi recepcióelemzések.

Olyan megközelítésre volt szükségem, amelyből szemlélve megjeleníthetők Bibó befogadásának legfontosabb irányzatai, trendjei, fordulópontjai, és amelyből egyúttal plasztikusan láthatom – és reményeim szerint: láttathatom – a recepció ágenseinek társadalmi háttérét, hatalmi pozícióját, szubkultúráját is. Olyan tipológiát igyekeztem felállítani, amely révén megválaszolható a kérdés: kik, mikor, kinek, hogyan, mit és mindenekelőtt, miért akartak mondani – és ennek révén tenni – azáltal, ahogy Bibót tolmácsolják, ahogy neki helyesen vagy helytelenül különböző kijelentéseket tulajdonítanak.

Ha az érdeklődés tárgya az, hogy ki mit csinál azáltal, hogy mond valamit, akkor a beszédaktus-elméletet kell alkalmazni,⁴ ami által mód nyílik tipikus beszédhelyzetek, retorikai pozíciók jellemzésére. Az igazi kérdés nem is ez, hanem az, hogy mely beszédaktusok viselkednek úgy a vizsgált szövegekkel, ahogy a mágnesre helyezett papírlap a rászórt vas-reszeléssel. Ahhoz, hogy ezt eldönthessük, tekintetbe kell vennünk, hogy itt speciális szövegekről, ergo: sajátos beszédaktusokról van szó, amelyek számos társadalmi, politikai problémát érintenek ugyan, de mindegyiküknek közös sajátága, hogy egészben vagy részben Bibóról íródtak.

Ha recepcióval foglalkozunk, két fő megközelítés kínálkozik, amelyek egymástól különbözőek ugyan, de – a megfelelő distinkciók megtétele után – egymásra vonatkoztathatók. Az egyik elsősorban történettudományi háttérű, és a recepciót a kollektív emlékezet részének, emlékezetpolitikai folyamatnak látja.⁵ Témánk esetében ennek jelentőségét elsősorban az adja, hogy Bibó recepciója kényszerűségből, a szerző politikai üldöztetése miatt több évtizeden keresztül megszakadt. Nézei akkor és ott, amikor Bibó szerette volna, nem találhattak befogadásra, így vitára, egyet nem értésre sem. Az ő esetében tehát egy utólag teremtett hagyományról van szó, amelynek éppen a szerző általi átadásában következett be törés. Ezért a Bibó-recepcióban sokszor az emlékezésre, illetve a nem-emlékezésre, azaz az önálló toposzá lett, valódi vagy állítólagos Bibó-felejtésre emlékeznek, illetve reflektálnak.

⁴ Austin, John, 1990.

⁵ Assmann, Jan, 2004. Vö. Gyáni Gábor, 2000, 2003, 2007.

A másik az irodalomtudomány felől közelít tárgyunkhoz, és ki-mondottan recepcióesztétikai jellegű.⁶ A továbbiakban elsősorban az utóbbira támaszkodom majd, az ebben centrális helyet elfoglaló egyik kategória, az elváráshorizont kiterjesztő jellegű adaptálása révén. Ahhoz, hogy mindezt sikeresen végre lehessen hajtani, a diszkurzív társadalomtudomány alapjaira helyezkedve a társadalmi jelenségeket – így pl. ideológiákat, narratívákat, értékrendeket is⁷ – egy cselekvésemleti szemszögből szövegekként, tehát beszédaktusok összességeként kell értelmezni.⁸

Itt felvetődik a kérdés: milyen értelemben használhatjuk a beszédaktus – egyes, konkrét szituációkra kidolgozott – fogalmát könyvekre, tanulmányokra, ill. azok egész sorára? Az ezzel kapcsolatos kísérletek közül⁹ az Allington¹⁰ által felvett fonál mentén haladok tovább. Allington Rushdie Sátáni versek című regényét, illetve az arra reagáló cikkeket, politikusi beszédeket helyenként egészében véve beszéd-cselekvésként kezeli. Allington a Rushdie-vita politikumából is a morális aspektust domborítja ki, és ebben Lena Jayyusira¹¹ támaszkodik. Jayyusinál minden cselekvés megítélése, minden morális attribúció egyrészt praktikus, másrészt azonban morális elvárásokon nyugszik, amelyek a cselekvést szándék- vagy következmény-etikai szemszögből, ill. a prediktív erő szempontja felől (azaz: helyesen mérte fel a helyzetet a cselekvő?) ítélik meg. Allington ezt alkalmazza beszéd-cselekvésekre is, és ezen az alapon a recepciót – fölöttébb ötletesen – attribúcióként szemléli. Ez a megközelítés – bár makrojellegű, tehát nagyméretű szövegekre adaptált jellegéből adódóan elnagyoltabb, mint a klasszikus beszédaktus-elmélet mikroanalízisei – éppen morál-centrikusságánál fogva jól alkalmazható Bibó recepciójára is, amelyet a szerzőnek a morális politizálás szükségességéről vallott nézetei nagymértékben meghatároznak. A ké-

⁶ Jauss, Hans Robert, 1999.

⁷ Durant, Alan-Izarra, Laura, 2001.

⁸ Ricoeur, Paul, 1981. 197–222. Vö. Takáts József, 2006.

⁹ A Teun Van Dijk (Van Dijk, Teun, 1978) által kidolgozott kategória, a makrobezédaktus csak kisebb terjedelmű szövegekre (pl. egy fenyegető levélre) alkalmazható. Bene Sándor úttörő és heurisztikus tanulmánya (Bene Sándor, 2003) a szövegaktusról viszont éppen ott fejeződik be, ahol a módszertani „operacionalizálás” részleteit várnánk.

¹⁰ Allington, Daniel, 2008.

¹¹ Jayyusi, Lena, 1993.

sőbbiekben majd láthatjuk, hogy a Bibó-recepcióban a leleplezést, a közvetítést és a rehabilitációt Bibónak főleg a szándék-etika, míg a naivitás-vádat, a félellezéket és a harmadik fejezetben említett forgatókönyveket elsősorban a következmények és a prediktív erő felőli megítélése dominálja.

A morális ítéletalkotás során a kiindulópontot természetesen a bibói szövegek alkotják, amelyeket egy részben hasonló, részben megváltozott történelmi-társadalmi kontextusban, más szövegekkel, jelentésekkel, értelemmel, elvárásokkal konfrontálnak a befogadók, és ennek alapján a recepcióban tipikus interpretációs sémák, rendszeresen ismétlődő beszédcselekvések szelektálódnak ki, és válnak egyúttal a kollektív emlékezet részévé. Így alakul ki a recepció saját tradíciója, szimbolikája, az értelmezők különféle iskolái, irányzatai egyre inkább megszerveződnek, intézményesülnek, jellegzetes törésvonalak képződnek, a szerző kultúrája köré pedig ismétlődő rituálék fejlődnek ki. Mindezek közös vonatkozási pontjai immáron nemcsak a szerző – adott esetben Bibó – életművében előforduló toposzok, hanem a szélesebb kulturális és történelmi szövegkörnyezet hosszú idő trendjei vagy aktuális válsághelyezetei által felvetett fontosabb problémák és az ezek megoldására kialakult főbb forgatókönyvek, valamint (és ez igen lényeges!) magában a recepcióban kialakult „típusszövegek”. A recepció legfontosabb beszédcselekvéstípusai, a Bibó-művek értékelését befolyásoló legfontosabb attribúciós sémák tehát e három szöveghalmaz – (1) a bibói textusok, (2) „a társadalom, mint szöveg” és (3) maga a recepció hagyománya – egymásra hatásából kristályosodnak ki. Ennek rendelem alá az egyes toposzok (pl. „zsákutca”) tárgyalását is.

A főbb beszédaktusok egyben értelmező közösségeket¹² hoznak létre,¹³ amelyeket az elvárások, közös előfeltevések olyan, hosszú távú trendjei formálnak, és történelmi korszakok, társadalmi rendszerek, kul-

¹² Kálmán C. György (szerk.), 2001. Ilyen ebben a könyvben pl. a „leleplezés” stb.

¹³ Ezeket nem kell feltétlenül Gemeinschaftként felfogni. Ilyen értelemben talán helyesebb lenne az „értelmező csoport” kifejezés: Ha mégis közösségként akarjuk szemlélni, leginkább egyfajta antik kórhozoz áll közel. Az értelmező közösségeket egyébként sem tagsági csoportokként kell felfogni, hanem szövegek halmazaként. Ezért a jelen munkában az elemzési egység nem a szerző, hanem a szöveg, ugyanis egy-egy szerző több beszédmódban is részes lehet, akár egyidejűleg is, tehát nemcsak azért, mert pályájuk során akár többször is megváltoztathatják nézeteiket.

turális, ideológiai vagy diszkurzív tradíciók, valamint magán a recepción belül kialakult konvenciók hoznak létre és tartanak fenn.¹⁴ Ez azzal magyarázható, hogy bizonyos beszédhelyzetek rendszeresen ismétlődnek a magyar társadalomban, mert vannak olyan tényezők, olyan viszszerző problémák, amelyek a kommunikáció hasonló mintázatait termelik újra. Az értelmező közösségek maguk is tovább tagolódnak olyan, rövidebb távú elvárások, várakozások alapján, amelyeket a továbbiakban forgatókönyveknek fogok nevezni.¹⁵ E forgatókönyvek és bibói textusok, valamint a recepcióban már „kanonizált” szövegek egymásra vonatkoztatása nagymértékben alakítja a további recepciót. Mind a hosszabb, mind a rövidebb távú elváráshorizontok (szcenáriók) alapján a legkülönbözőbb összeolvasási és szétolvasási gyakorlatok jöhetnek létre, amelyek révén Bibótól, a Bibó-recepció szereplőitől származó szövegeknek, valamint az ezek kontextusául szolgáló narratíváknak azonos, eltérő vagy ellentétes értelmet, olvasatot, vagyis (értelmezési) keretet lehet tulajdonítani. Hangsúlyozni kell, hogy az értelmező közösségek tagolódása adott esetben akár a felbomlásukig is elvezethet, ha különböző történelmi fordulatok következtében a korábbi kontextus alapvetően megváltozik, és a korábbitól gyökeresen eltérő, akár a korábbival ellentétes forgatókönyvekkel kerülnek összeolvasásra bibói, vagy Bibót interpretáló szövegek, amint azt később majd az ún. rehabilitációs beszédmód esetében látni fogjuk. A továbbiakban a fent körvonalazott elméleti előfeltevéseknek megfelelően és kvalitatív módszert alkalmazva¹⁶ fogok eljárni.

¹⁴ Ilyen pl. a szocialista vagy a konzervatív ideológia, a vallásos vagy ateista világnézet, a népi-urbánus ellentét, az „európai mintakövetés vagy nemzeti öncélúság” diskurzusai stb.

¹⁵ Ilyen pl. a Szolidaritás, az antipolitika, az alternatív stb. Úgy is mondhatnánk, hogy a forgatókönyv is elváráshorizont, csak rövidebb távra fogalmazódik meg.

¹⁶ Erről lásd pl. Glózer Rita, 2008.

A Bibó-recepció politikai kontextusai

Bibó recepciója Bibó életében: félsikerek, majd üldözés

A fiatal Bibó recepciójáról nem lehet túl sok mindent elmondani. Első munkáira aránylag kevés reagálás érkezett. A pályakezdő tudós – könyv formájában is megjelenő – állam- és jogtudományi disszertációira hivatalos bírálóitól nagyrészt dicsérő véleményeket kapott,¹ akik már korán felfigyeltek Bibó kivételes kreativitására. Ő azonban már ekkor is politikai és közírói ambíciókat dédelgetett, amelyeket mestere, Horváth Barna – voltaképpen találóan – aggodalommal szemlélte, és a szakmaiság terén tett engedménynek minősítette.²

Nem Horváth fenntartásai voltak azonban hősünk közéleti aspirációinak fő akadályai. Bibó köztisztviselőként dolgozott a Horthy-rendszerben, és ezért óvatosságból kerülte politikai nézeteinek nyílt hangoztatását. 1935-től kezdve a fennálló autokratikus rendszert elutasította, radikális társadalmi és politikai változásokat akart, és ezért részt vett a Márciusi Front programjának kidolgozásában, de közben mindvégig a háttérben maradt. A végleges programszöveg kialakítására tett javaslatok kéziratban maradtak³ – úgy is mondhatnánk, hogy Bibó már a második világháború előtt is részint szamizdatos szerző volt.

Más ügyekben is a ránk maradt levelezésből tudhatjuk meg, hogyan fogadták nézeteit kortársai. Egy figyelemre méltó mozzanat ismétlődik bennük, ami Bibó későbbi befogadásában is többször visszaköszön: eszmetársai, barátai felnéznek Bibóra, „erkölcsi zseninek” tartják, saját magukra viszont nem alkalmazzák azt a mércét, amit Bibó megüt. Sőt, bizonyos fokig frusztrálja is őket Bibó római jelleme, ami a szerzőre is visszahat – talán emiatt jellemzi magát rezervált, távolságtartó figuraként.⁴

¹ Huszár Tibor–Litván György–S. Varga Katalin (szerk.), 1995.

² Uo. 197.

³ Uo. 166–168.

⁴ Uo. 125.

Bibó 1945 után magas rangú kormánytisztviselő, elismert publicista és egyetemi tanár, az akadémia tagja lett. Főleg az utóbbiban nagy szerepe volt annak, hogy mestere, Horváth Barna és a történész Hajnal István igen dicsérő és értő véleménnyel javasolták e tisztségekre.⁵ Mondandójával azonban – bármilyen sokakat kívánt vele megszólítani – összességében csak kevesen értettek egyet, sőt, sokan meg se értették. Folytatódott az a tendencia is, hogy megszólalásait adminisztratív úton korlátozzák. A *magyar demokrácia válsága* című tanulmánya megjelenését a kommunista párt részéről megpróbálták megakadályozni, majd amikor ez nem sikerült, a középkori hitvitákra jellemző disputát szerveztek róla.⁶ Hivatalos vitapartnerként Lukács Györgyöt kérték fel, aki Bibót mindvégig jó szándékú, de „objektív” ártalmas tévelygőként, a nyájtól elkóborló népfront-társutasként kezelte. A kórushoz egy-két kivétellel a többi hozzászóló is csatlakozott, köztük Révai József, a KP akkori főideológusa is. A kommunisták viszonya Bibóhoz a diszkusszió előtt és alatt inkább „még” autoriterként jellemezhető: a tiltással fenyegetés és a tűrés között mozog. Bibó helyzetét a polémiában cseppet sem könnyíti meg, sőt, nehezíti az a tény, hogy számos kérdésben szocialista és antihorthysta meggyőződése miatt egyetért ellenfeleivel, hiszen így azok még inkább magukhoz ragadhatják a kezdeményezést, amit egyúttal hatalmi fölényhelyzetük is erősít. Ugyanez mondható el Bibó szerepléséről minisztériumi osztályvezetőként. Hiába próbált lojális ellenzékként fellépni a svábok kitelepítésének emberjogi keretek között tartása mellett, javaslatok feljebbvalói körében nem találtak meghallgatásra⁷ – igaz, Bibó nem a kitelepítés, hanem annak mikéntje ellen tiltakozott, és így eleve csak az underdog pozíciójából érvelhetett. Sok fórumon harcolt az Erdei–Bibó-féle városmegyés közigazgatási reformért,⁸ kevés sikerrel. Amikor annak részletes, térképekkel is ellátott koncepciója megjelent, csak igen szűk körben került terjesztésre.⁹ Éppen akkor, amikor a Bibóék elgondolásával szöges ellentétben álló tanácsrendszer került bevezetésre. Ha azonban Bibó pártjához, az NPP-hez közelálló szel-

⁵ Uo. 343–350, 360.

⁶ Uo. 327–332.

⁷ Uo. 310–326.

⁸ Uo. 269–304.

⁹ Bibó István–Mattyasovszky Jenő, 1950.

lemiségű fórumon szólalhatott meg, ott értőbb, egyetértőbb közönségre talált.

Leginkább a zsidókérdés-tanulmányának¹⁰ korabeli fogadtatása szimptomatikus. A totális diktatúra bevezetése előtt kb. egy évvel az általa indukálni kívánt vitából alig lett valami, tetejébe pedig még Kőrösy Ferenc is félreértette, aki a *Huszdik Században* ismertette és helyeselte.¹¹ A Molnár Sebestyén néven¹² író Millok Sándor pedig éppen Bibó munkájának velejét vetette el konok dogmatizmussal: azt, hogy az antiszemitizmus húsát és vérének nem az előítéletek és a társadalomfejlődési zavarok, hanem a kölcsönös tapasztalatok adják, és ezért nemcsak antiszemitizmus van, hanem zsidókérdés is. Bibót érezhetően frusztrálta az érzés: mintha a falnak beszélne, és ezért rövid tanulmányban¹³ élesebb és egyértelműbb fogalmazásban ismételte meg tételeit, de részben más elvi alapokra is helyezte azokat. Itt a süket és elutasító recepció tehát szerzőnk innovációra készítette.

A diktatúra bevezetése után Bibó egészen 1956-ig hallgatásra kényszerült – csak egy előadás-töredék maradt fenn tőle kéziratban.¹⁴ A forradalom egyszerre olyan befogadó közeget teremtett Bibó számára, amelyben a koalíciós időszakbeli értetlenséget néhány hónapra – a honi belső emigrációban – a teljes elfogadás, sőt, a követés váltotta fel. Programját átvették a munkástanácsok is,¹⁵ és ezzel Bibó rövid időre az ország egyik szellemi vezére lett. A forradalom alatt és után, letartóztatásáig született írásainak sorsa ugyanakkor a tragikus dicsőség lett. Békeszerző próbálkozásait már a koalíciós időkben is sikertelenség kísérte. A magyar kommunistáknak és a szovjeteknek címzett 1956-os üzenetei¹⁶ pedig már nemcsak hogy nem leltek helyeslésre, hanem üldözés, bebörtönzés, majdnem kivégzés lett rájuk a válasz.

A Bibó-recepció szomorú és szörnyűséges fejezetét képezik azok a rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyvek, amelyekben az 1957-ben letar-

tóztatott államminiszter fogvatartóit próbálja – őszinte hittel! – meggyőzni arról, hogy ő nem a szocializmus ellensége. A szituáció annyiban hasonlít az 1945–48 közötti vitákhoz, hogy Bibó már akkor is reménytelen retorikai pozícióban volt: minden emberi és szellemi fölénye dacára védekezésre volt ítélve, mert ellenfelei főbb premisszáit maga is osztotta, illetve közvetítői beállítottságából, valamint szinoptikus látásmódjából adódóan kimondottan törekedett is erre. Ez a beállítottság teszi e jegyzőkönyveket megdöbbentővé és szívbemarkolóvá, hiszen a fogoly így még védtelenebbé válik, mintha mindent tagadna. Ráadásul – a vélemezett közös értékek alapján – a kihallgatott fél mintha megpróbálna racionális párbeszédet folytatni a hatóság képviselőivel, akiket viszont világnézetük mellett az a tény is képtelenné tesz erre, hogy egy diktatúra erőszakszervét képviselik. E jegyzőkönyvek akkor is paradigmaticusak arra nézve, hogyan kommunikált Bibó és a kommunista hatalom, ha tudjuk: a recepció ágenseinek oldalán e periratok nem Bibó és az őt kihallgató tiszték, hanem elsősorban az erről szóló kötetet összeállító és előszavát jegyző Kenedi János produktumai, a valós időpont pedig nem 1957–58, azaz e kihallgatások időpontja, hanem 1996, vagyis a könyv publikálásának éve.¹⁷

A fentiek alapján az olvasóban az a képzet támadhat, hogy Bibót örök vesztesként kívánom bemutatni. Bibó fellépéseinek azonban volt egy másféle fogadtatása is, ami őt egyáltalán nem így mutatja. Híres távirata,¹⁸ a nyomásgyakorlásra tett kísérletei hozzájárultak ahhoz, hogy az ENSZ-közgyűlés napirendjére tűzze a magyar ügyet, és ezáltal erősödjön a Kádár-rendszerre nehezedő presszió. Azzal, hogy Bibó 1956 november 4-én a kötelességét végezte, miközben a kormány más tagjai már elmenekültek, sok más tényezővel együtt számos olyan engedménynak készítette elő a terepet, amelyre a kádárizmus később rákényszerült, és amely a lakosság számára a terror és a nyomor jelentős enyhülését eredményezte. Ha így szemléljük Bibó tetteinek mérlegét, a siker felé billen a mérleg, pedig ő ezt nem is hatalmon levőként, hanem ellenállóként, ráadásul nem erő, hanem befolyásolás, meggyőzés útján érte el. Az összefüggés egyértelmű és erős. Egy komoly hátránya van: csak

¹⁰ Bibó István, 1986. II. 569–799.

¹¹ Kőrösy Ferenc, 1948.

¹² Molnár Sebestyén, 1949.

¹³ Bibó István, 1986. II. 799–811.

¹⁴ Dénes Iván Zoltán (szerk.), 1993. 326–351.

¹⁵ Kemény István, Bill Lomax (s. a. r.), 1986. 129–139.

¹⁶ Huszár Tibor–Litván György–S. Varga Katalin (szerk.), 1995. 451–459.

¹⁷ Kenedi János (szerk.), 1996.

¹⁸ Békés Csaba, 1993.

közvetve mutatható ki, ami jelentős mértékben akadályozza azt, hogy a bibói civil kurázsit sikeresen lehessen példának állítani mások elé. Ezért itt felvetődik az is, hogy vajon nem a szüntelen elbukás teszi-e Bibót az utókor szemében hőssé, akit minél inkább csodálunk, annál kevésbé lehet és kell követni?

E hosszútávon jelentkező sikerek előkészítése ekkor még csak külföldön mehetett végbe. Ignótus Pál kezdeményezésére híres brit tudósok két petíciót is küldtek 1961–1962-ben a magyar kormányhoz Bibó szabadon bocsátása érdekében, hiába. A nyugati magyar emigráció 1960-ban jelentkezett egy olyan kötettel, amely Bibó munkássága előtt tiszteltgett.¹⁹ A Bibó-recepció ettől kezdve sokáig csak a külföldi magyarok körében folyt, ahol több jelentős Bibó-interpretáció született, igaz – ez később fontos mozzanat lesz – az emigráció baloldali, akkor még erős kisebbségben levő szárnya részéről, mert a keményen jobboldali többségre ez egyáltalán nem volt jellemző.²⁰ Bibó bebörtönzését széles körű nemzetközi tiltakozás kísérte,²¹ idehaza azonban a szerző még 1963-as szabadulása után is évtizedekig indexen volt. Tegyük hozzá: Bibó, aki sok más 56-os elítélt elit értelmiségitől eltérően nem alkudott meg a Kádár-rendszerrel, maga sem ambicionálta, hogy művei megjelenjenek, hiszen tudta: ehhez olyan engedményeket kellene tennie, amelyek összeegyeztethetetlenek meggyőződésével. Úgy tűnt, hogy a közsférában ekkorra teljessé vált a Bibó-felejtés.

Ez az állapot csak a hetvenes években kezdett enyhülni annyiban, hogy a leginkább ideológiamentes területen, a közigazgatás-tudomány területén egy-két írás a hivatalos nyilvánosságban is megjelenhetett Bibótól – igaz, az egyik nem került bolti forgalomba, és senki se reagált rájuk.²² Több történész hívta fel írásaira tanítványai figyelmét, többen pedig megtörték a hallgatás csendjét (Szabad György, Szabó Miklós, Juhász Gyula, Dénes Iván Zoltán).²³ Olvadást jelzett az is, hogy Huszár Tibor az általa beindított értelmiség-kutatás keretei között Erdei Ferencről készített interjúsorozata egyik alanyául Bibót választotta, ahol Bibó

¹⁹ Kende Péter (vál.), 1997. 10.

²⁰ Bibó István, 1960.

²¹ Dénes Iván Zoltán, 2008. 282. A táviratok szövege: <http://jog.unideb.hu/bibo/képtár>

²² Bibó 1973, 1975.

²³ Dénes Iván Zoltán, 1976a, 1980.

kifejthette politikai nézeteit is – igaz, a vele magnóra vett beszélgetések anyaga csak a rendszerváltás után láthatott napvilágot.²⁴ Amikor azonban Bibó rádióelőadást készített Németh László és Szekfű Gyula vitájáról, Dorogi Zsigmond szerkesztő – nyilván felsőbb utasításra – a szöveget visszautasította.²⁵

A fentiek mutatják, hogy a bibói szövegekhez való viszonyulásban a cenzori kód fontosabb szerepet játszott, mint a kritikus.²⁶ A recepció nem az jellemezte, hogy mit írtak a szerzőről, ha műve megjelent, hanem az, hogy egyáltalán mit engedtek megjelenni tőle. Mégis, az egy-két publikált írás, az a tény, hogy egy interjú erejéig már reagáltak rá, lehetővé tette, hogy a Bibó-felejtéstől eljussunk a Bibóra való újra emlékezés küszöbére: hogy az amnézia tudatosuljon. Ez a milió azonban már más volt. Lassú átalakulását és a Bibó iránti attitűd apránként történő módosulását érdemes kissé hosszabban boncolgatni. Az ugyanis sajnos természetes, hogy egy diktatúrában betiltanak és indexre tesznek egy szerzőt, aki a zsarnokság megdöntését célzó forradalom egyik vezetője volt. Ha azonban ez a szilencium fokozatosan elkezd enyhülni, az már részletesebb magyarázatot igényel.

A Bibó-recepció előzményei és következményei

A hetvenes évek közepétől a Bibó iránti magyarországi figyelem nem a hivatalos sférában élénkült meg ismét, hanem az illegalitásban. Ennek számos belpolitikai és külpolitikai tényező állt a háttérében. Az első meghatározó mozzanat ebben a folyamatban a Lukács-iskolával történt leszámolás volt, amely Helleréket ráébresztette arra, hogy a létező szocializmus, a marxizmus-leninizmus és a kommunista párt megreformálhatatlan. Ugyanakkor továbbra sem fordultak el a szocialista eszményektől, és nem váltak a nyugati típusú társadalmi berendezkedés híveivé sem. Ez pedig nyitottá tette őket az olyan harmadikutas gondolkodók iránt, mint Bibó István.

²⁴ Huszár Tibor, 1989.

²⁵ Huszár Tibor–Litván György–S. Varga Katalin (szerk.), 1995. 630.

²⁶ Balogh Tamás, 2005.

A folyamat további meghatározó tényezői az országhatárokon kívülről jöttek. Említhetjük itt a békésen, tárgyalóasztal mellett lezajlott spanyol rendszerváltást, amelyet a Franco-rezsim lassú eróziója előzött meg, és amely példával szolgált arra, hogy diktatúrákat egyfajta fellazítással, erőszak nélkül is át lehet alakítani demokráciává. Vagyis: lehetséges olyan méltányos kiegyezés, amelyet Bibó pályafutása során több alkalommal is javasolt – utoljára 1957-es *Emlékiratában*.²⁷ Igen fontos faktor volt a helsinki találkozóz, amelyet a hidegháború enyhülése – többek között a vietnami háború befejeződése, a két szuperhatalom közti fegyverzetkorlátozási megállapodások aláírása – tett lehetővé, és amelyet a szocialista országok is aláírtak, kötelezettséget vállalva ezáltal arra, hogy országaikban tiszteletben tartják az alapvető emberi jogokat, amelyek az emberi méltóság alapértékéből vezethetők le, tehát egy olyan doktrínából, amely Bibó eszményei között a legelső helyen szerepelt. Az enyhülés következtében több szocialista ország – köztünk hazánk – nagy összegű hiteket vett fel nyugati bankoktól és kormányoktól, ami azt eredményezte, hogy ettől kezdve már nemcsak a Szovjetunió szólhatott bele ezeknek az országoknak a politikájába, hanem egy bizonyos, csekély, de nem elhanyagolható mértékben immáron a tőkés országok is. Olyan helyzet kezdett kialakulni, amelyet 1945 és 1948 között Bibó elfogadható alternatívának minősített: Magyarország politikáját főleg a SZU határozza meg, másodsorban azonban az angolszászoknak is van befolyásuk.²⁸ A nyugati országokhoz fűződő kapcsolatok erősödése abban is megnyilvánult, hogy szabadabbá vált az utazás Kelet és Nyugat között, ami azt is lehetővé tette, hogy a nyugati emigráció kevésbé anti-kommunista tagjai és az anyaországi értelmiségiek közti találkozások gyakoribbá váltak. Szintén jelentős fejlemény volt, hogy 1976-ban Lengyelországban Radomban és az Ursus hajógyárban lázadás tört ki, amelyet a KOR nevű szervezet vezetett. A KOR és vezetői, Kuron és Michnik koncepciója abban különbözött a keleti blokkban korábban kirobbant felkelések és radikális reformmozgalmak – Berlin, 1953, Poznan, 1956, Budapest, 1956, Prága, 1968, Gdansk, 1971 – felfogásától, hogy letett arról, hogy a kommunista párton, a fennálló hatalmon belüli erjedés

²⁷ Bibó István, 1990. IV. 213–238.

²⁸ Bibó István, 1986. II. 70–79.

segítségével vegye fel a küzdelmet a proletárdiktatúrával szemben, és ehelyett a társadalom autonómiáinak megszervezésével igyekezett a nagyobb szabadság és jólét garanciáit kivívni. Kuron és Michnik olyan társadalmi szerződést próbált kötni a hatalommal, amely tudomásul veszi a tömbpolitikai realitásokat, nem kérdőjelezi meg a fennálló rendszert, de bizonyos korlátok közé szorítja.²⁹ Ezek az elgondolások számos ponton jelentős rokonságot mutatnak a bibói gondolatvilággal. A Lukács-iskola tagjai, akiket az ellenük alkalmazott retorziók, de meggyőződésük is oppozícióba kényszerítettek, fokozódó érdeklődéssel tanulmányozták ezeket az elképzeléseket, de más kelet-európai, így az orosz disszidenseket is.³⁰ Az autonóm szerveződés első jeleiként feltűntek az első magyar szamizdatok. E közeledésben mérföldkövet jelentett, amikor előbb Carter amerikai elnök hirdetett a helsinki egyezmény betartását követelő emberi jogi kampányt, majd csehszlovák ellenzékiek napvilágra hozták a *Charta 77* című dokumentumot, amely a Husák-rezsim brutális fellépését váltotta ki. A *Charta 77*-hez szolidaritásból számos magyar ellenzéki is csatlakozott.³¹ Mindez természetesen a Bibóval való szellemi és személyes megismerkedés felé orientálta a bontakozó magyar ellenzéket.

Időközben a hazai politikai erőviszonyok terén is olyan átrendeződés vette kezdetét, amely a kádárizmus fokozódó liberalizációját tette lehetővé. A hetvenes évek közepén kifulladt az ellentámadás, amelyet az MSZMP PB Biszku Béla és Komócsin Zoltán által vezetett „balos” frakciója intézett az 1968-as gazdasági reform ellen. Ennek köszönhetően a háztáji és a második gazdaság átvészelte a reformellenes erők által ellenük vezetett kampányt. 1978-ban kiderült, hogy a felvett nyugati kölcsönök következtében az ország súlyosan eladósodott, és ezért folytatni kell azt az irányvonalat, amelyet a gazdaságpolitika terén az állampárt 1968-ban elkezdett. Ennek eredményeként a legfelső vezetésből eltávolították a Biszku-féle csoportot, majd 1979-ben komoly áremelésekre került sor. Ennek nyomán főleg az uralkodó ideológia – főleg a szocialista politikai gazdaságtan – számos tételét felül kellett vizsgálni.

²⁹ Michnik, Adam, 1985.

³⁰ Csizmadia Ervin, 1995. I. 88–92, 117–121.

³¹ Uo. 75, 84.

Ez tovább fokozta azt a dezideologizálódást, ami a Kádár-rendszernek már korábban is a sajátja volt, és tovább szélesítette azt a mozgásteret, amit a párt nem kommunista társutasai – így a népi és az urbánus csoport – a kulturális életben már korábban is élveztek.

1978-at írtunk, közeledett Bibó István 70. születésnapja. A nevezetes évfordulóra idehaza, az akkor már alakuló második nyilvánosságban ugyanúgy készültek, mint a nyugati emigránsok. A szamizdatos irodalom egyik vezéralakja, a Bibóval akkor már közeli barátságban levő Kenedi János javasolta, hogy Bernben, a Protestáns Magyar szabadegyetem kiadásában jelenjenek meg Bibó művei, többen – neves ellenzéki és nem ellenzéki értelmiségiek – pedig itthon elhatározták, hogy emlékkönyvet állítanak össze a szerző tiszteletére, amelyben való részvételre nagyszámú tudóst és művészt kérnek fel.³² Már a pusztá szándék is jelezte: Bibó szavát kevesen fogadták meg a koalíciós időszakban, Bibó nem válhatott tényleges vezetővé 1956-ban, Bibót hosszú szilencium sújtotta évtizedeken keresztül – de a reputációja nagyon nagy maradt. A Bibó-felejtés kényszerűleg „csak” a közsférában érvényesült, de a magánszférában az idősebbek közül továbbra is megőrizték emlékét, és a fiatalabbaknak is áthagyományozták azt, megismertetvén őket nézeteivel, példájával. Az összeállítás szempontjait leginkább Donáth Ferenc, az egykori illegális kommunista, későbbi '56-os forradalmár határozta meg, aki – ez akkoriban fontos szempont volt – mind a népi, mind az urbánus „szekértábor” elfogadott. Donáth fő szempontja a „demokratikus minimum” volt,³³ vagyis a diktatórikus helyett a demokratikus szocializmus irányába ható reformok igenlése – függetlenül attól, mennyire radikális vagy mérsékelt program, jövőkép alapján képzelet ezt valaki. Ezen a széles, népfrejtos platformon elérték tehát a fontolva haladók éppúgy, mint a mélyreható átalakulás hívei, népiek, urbánusok egyaránt – a közös nevező pedig éppen Bibó volt, akinek egész pályája a kibékíthetetlennek tetsző ellentétek áthidalása jegyében telt.

Ki kell emelni, hogy az emlékkönyv összeállítása azután gyorsult fel, hogy Bibó meghalt. A szerző temetésén igen nagy tömeg gyűlt össze, amelyen Illyés Gyula és Kenedi János méltatta Bibó életművét, szemé-

lyiségét, a tömegben pedig a legkülönbözőbb világnézetű emberek voltak jelen, mert mindegyiküknek példa volt mindaz, amit Bibó megtestesített. Számos titkosrendőr is elvegyült a gyászolók között, mert jó érzékkel politikai demonstrációt gyanítottak a szertartásban.³⁴

A Bibó-emlékkönyvhöz tehát egy szomorú esemény teremtett aporót, amely olyan kultuszteremtő rítus (temetés) megrendezését tette lehetővé, amely kommemoratív jellegéből adódóan különösen intenzíven idézte fel az ott résztvevőkben az eltemetett múltat, és megszólaltatta a túlélők lelkiismeretét a Bibó által szimbolizált, még nagyobb hivatalos amnéziával sújtott sorsforduló: az ötvenhatos forradalom emlékének megőrzésére. Bibó egész életét derékba törte a forradalom leverése utáni meghurcoltatás, és az, hogy ő – kivételképpen – úgy döntött: nem alkuszik meg a kádári szisztémával. Bibó műveit már halála előtt egyre többen kezdték forgatni, vagy Bibó társaságát keresni. Bibó István halála ezt az alig elkezdett közeledést szakította félbe. Sokan érezheték úgy: adósai maradtak, és a szerző fizikai valójának eltávozta után kell szellemi örökségével tovább haladniuk egy úton, immár a saját interpretációikra hagyatkozva, hogy ezt az úrt kitöltsék. Ez a szellemidézési szándék hozta össze a Bibó-emlékkönyvet. Különös, hogy a szerző életében senki se fogadta meg az antagonizmusok leküzdésére, a népiek és urbánusok közt a csatabárd elásására tett javaslatait, pedig akkor politikailag még volt formális, szervezeti mozgáster ahhoz, hogy programját át lehessen ültetni a gyakorlatba. Úgy tűnik, akkor lett fogamatja szavainak, amikor már nem volt valós esély a kivitelezésére, ill. csak informálisan és sub rosa. A Bibó-emlékkönyv szerzőit talán éppen az fogta meg, hogy a demokráciában egy szép álmot láttak, amiről az adott globálpolitikai helyzetben mindenki (úgy) tudta: nem lehet megvalósítani.

A kötethez tehát egyaránt kerültek olyan írások, amelyek az akkori első nyilvánosságban is megjelenhettek volna – ezek alkották a kötet nagy többségét –, de olyanok is, amelyeknek erre alig, vagy semmi esélyük nem volt. Bár ez előre vetítette annak lehetőségét, hogy a hatalom szelektálhat az egyes írások és szerzők között, a kötet szerkesztői ezzel

³² Réz Pál, 1991.

³³ Kenedi János, 1992. 78.

³⁴ Beck Tibor–Germuska Pál, 1998..

a szemponttal nem foglalkoztak; ők az egész emlékkönyvet hivatalos publikálásra szánták, és el is juttatták a Gondolat Kiadóhoz.³⁵ A kiadó – ez csak négy éve derült ki – Huszár Tibort kérte fel lektornak.³⁶

A szelektív és redukált recepció

Huszár a lektori jelentésében az emlékkönyv írásairól igyekezett a kvalitásra figyelő, szakmai kritikát is megfogalmazni, elsődleges szempontja azonban az volt, hogy a kötet egyes darabjai mennyire jelentenek veszélyt a fennálló rendre. Azokat, akik a magyarországi létező szocializmust elutasították, az 1956-os eseményeket pedig forradalomként és szabadságharcként ünnepelték, erőteljes bírálatban részesítette, írásaik közlését pedig nem javasolta – mindezt nyilván annak tudatában, hogy szerzőiket további retorziók is érhetik. Azok esetében, akik nem fogalmaztak egyértelmű rendszerkritikát, Huszár konciliáns értékítéletet formált meg. Javaslatot tett ugyanakkor egy olyan, részletes, hivatalos Bibó-kiadás tető alá hozására, amelyből az akkori, hivatalos politikai irányvonallal összeegyeztethetetlen szellemiségű '56-os Bibó-írások ki-maradnának. Mindezt Huszár azzal indokolta, hogy Bibó munkásságát – ötvenhatos szerepvállalásától eltekintve – nagyra értékeli, főleg szocialista eszmeisége és a Horthy-rendszerrel szembeni elvi kiállása miatt. Ez az értékelés eltért mind a korábbi, mind pedig a Bibó halálát közvetlenül követő kommunista állásponttól, amely visszatérően és konzekvensen elutasító volt. Huszárt ebben az állásfoglalásában nyilván az is motiválta, hogy az emigráció köreiben járatos, több tagjával interjúkat is készítő kutatóként már korábban tudomást szerezhetett a berni Bibó-kiadás előkészületeiről, és el akarta kerülni, hogy a külhoni kiadás, illetve a második nyilvánosság behozhatatlan előnybe kerüljön a honi első nyilvánossággal szemben. A lektori jelentés legfőbb emlékeztetpolitikai üzenete az, hogy Bibó életműve komoly megbecsülést és publicitást érdemel, az '56-os Bibót azonban felejtjük el. Helyette őrizzük meg és ápoljuk az 1956 előtti és utáni Bibó emlékét, és támogassuk azokat a Bibó-értelme-

zéseket, amelyek e szelekciós elv alkalmazásán alapszanak. A Huszár-jelentés legnagyobb tehertételét nem is azok a szankciók jelentették, amelyek ennek nyomán az ellenzék egyes tagjait sújtották, hanem az, hogy 1956 nélkül Bibó már egyáltalán nem az, aki. A szelektív recepció később tartalmi szempontból is redukciót eredményezett. Az igazi Bibó elvetette a létező szocializmust és a hetvenes évekbeli magyarországi politikai rendszert, mert egy ideális szocializmus-modellt szegezett vele szembe. A szelektív és redukált recepció olyan Bibó-képet alkotott, amelyből egy alapvető, centrális elem: a radikális rendszerkritika kimaradt. Helyette egy olyan Bibót kaptunk, aki reformer ugyan, de rendszerkonform.

A szelektív és redukált recepcióban két kulcsfigurát kell említenünk: Erdei Ferencet és Szűcs Jenőt. Mindkettő a recepció kontextusának alakításában játszott főszerepet. Aki a rendszerkonform reformer Bibót percipálta, az Erdei és, ill. vagy Szűcs felől olvasta őt, Erdeit és Szűcsöt olvasta bele Bibóba. A két szerző természetesen másként alakította ezt a Bibó-képet. Erdei ekkor már régen nem élt, de halála után 5 évvel Huszár Tibor „feltámasztotta” minden idők kétségkívül tán legnagyobb magyar szociológusát, és mintegy másfél évtizedre, sőt, egész máig hatóan mestergondolkodóvá tette azáltal, hogy a *Valóság* két, egymást követő számában leköszölte Erdei egy kéziratát, amely *A magyar társadalom a két háború között*³⁷ címet viselte. Ettől kezdve honosodott meg a magyar szociológiában a „kettős társadalom”-diskurzus, amely azért is legitimálódhatott, mert félig hajnaliánus, félig azonban marxista is volt.³⁸ Erdei maga is a kommunista rendszer híve, aki számos vezető tisztséget is betöltött 1945 és 1971-ben bekövetkezett halála között. Már maga a tanulmány napvilágra hozatala is részben azt az úrt volt hivatva betölteni, amelyet a Lukács-iskolával való leszámolás idézett elő: ettől kezdve egyértelművé vált, hogy a honi marxizmus minden innovatív kapacitását elvesztette, és ha az uralkodó elit nem akarja teljesen elveszíteni a lakosság indoktrinációjára való képességét, akkor a társutasok szellemi poggyászából kell kölcsönöznie. Vérbeli ideológusként és egyben a magyar szociológia újraintézményesülésének kulcsfigurájaként

³⁵ Réz Pál, 1991.

³⁶ Murányi Gábor, 2005.

³⁷ Erdei Ferenc, 1980. 291–347.

³⁸ Uo. 347–373.

Huszár éles szemmel vette észre azt az intellektuális és egyben (újra-)legitimációs erőforrást, amelyet Erdei és említett tanulmánya kínált. Mi volt ebben a poggyászban? A XX. századi magyar történelem olyan, nem ortodox módon, nem dogmatikusan marxizáló, nagy ívű értelmezése, amely a nem-kommunista magyar entellektüelek és a nyugati magyar közönség előtt is színvonalasan, kulturáltan, irritáló pártzsargon nélkül tud érvelni amellelt, hogy sem a polgári, sem a horthysta modell nem járható út a magyar társadalomfejlődés számára, és csakis egyetlen alternatíva van: az államszocializmus. Aki Bibót Erdei Ferenc barátjaként, eszmetársaként mutatta be,³⁹ az egyúttal az akkor paradigmikusnak, korszerűnek számító kettős társadalom-diskurzusba⁴⁰ is beemelte, egyúttal pedig olyan reformerként prezentálta, akinek közigazgatási és agárreform-elképzelései (városmegye, paraszti kismagántulajdon) a rendszer alapjait nem kérdőjelezi meg.

A „kettős társadalom”-diskurzus volt a nyolcvanas években a magyar szociológiában és társadalomtörténetben az egyik leginkább domináló beszédmód. Még mielőtt ennek boncolgatásba belemennék, le kell szögezmem, hogy Bibóra nem jellemző a „kettős társadalom”-felfogás. E tekintetben szimptomatikus, ahogyan Benda Gyula ír egy 1992-es recenziójában⁴¹ az Erdei-Bibó-féle „kettős társadalom”-konceptióról. Ez hiedelem; valójában ez a doktrína Erdei szellemi tulajdona. Tény és való, hogy Erdei és Bibó együtt alkotta meg a városmegye-tervet, hogy együtt tevékenykedtek a Márciusi Frontban és a Nemzeti Parasztpártban (igaz, előbbi az első vonalban, míg Bibó csak a másodikban). A tanyás mezőváros tétele Erdeié, annak közigazgatási továbbfejlesztése Bibó műve.⁴² Az az elképzelés pedig, hogy hazánkban egy országon belül két társadalom van – mindkettő komplett munkamegosztási struktúrával, elittel, középosztállyal és szegényekkel –, de az egyik polgári, a másik pedig „történelmi-nemzeti”, vagyis feudális, Erdei Ferenc sajátja.⁴³

³⁹ Egy hasonló, bár értelemszerűen már nem „reálszocialista” Bibó-képhez tér vissza Huszár a magyar jobboldal előretörésének idején (Huszár Tibor, 2008).

⁴⁰ Gyáni Gábor, 2002.

⁴¹ Benda Gyula, 1992.

⁴² Erdei Ferenc, 1974 [1939].

⁴³ Erdei Ferenc, 1980.

Ugyanakkor Bibónak is van egyfajta elkanyarodási elmélete,⁴⁴ amely szerint a Dózsa-féle jobbágyfelkelés leverése és a Werbőczy-törvények, majd az ország török és Habsburg-uralom alá kerülése után a parasztság helyzete a keleti modell, a „második jobbágytság” felé tolódott el, a közte és a többi társadalmi csoport közti erőviszonyok megmerevedtek, és ezért Magyarország már nem tudta a korábbi módon a nyugati fejlődés irányát követni.⁴⁵

Mindazonáltal itt egy „hasznos” legendáról van szó, amely jelentős mértékben segítette Bibó elfogadását a nyolcvanas években a társadalomtudományokkal foglalkozó értelmiség körében. Nemcsak a szamizdatokról kell tehát itt szót ejteni, nemcsak arról, hogy a Bibó-émlékkönyv után készült ún. Knopp-Kornidesz jelentés hamar kijutott külföldre, és ezért a hatalom arra kényszerült, hogy az ötvenhatos írások kivételével lassacskán adagolva publikálja műveit. Bibó szellemi befolyása részint az Erdeiével párhuzamosan növekedett.

A duális társadalomszerkezet diskurzus széles körben elterjedt, meghatározóvá vált, és igen színvonalas alkotásokat produkált. Ilyen pl. a Hankiss-féle teória az első és a második társadalomról,⁴⁶ ilyen Kolosié az ún. L-modellről,⁴⁷ volt ilyen jellegű felfogása Kemény Istvánnak is,⁴⁸ és ilyet alakított ki Szelényi Iván is.⁴⁹ A kettős társadalom diskurzusában ő a leginkább „Bibó-recipient”. Szelényi is harmadikutas, és ebben Erdei mellett Bibóra is hivatkozik – egy olyan kontextusban, amely közvetve szintén a duális logikát követi, hiszen a tertium daturt mindig két rossz között kell megtalálni. Ez a beszédmód pedig valóban jellemző Bibóra is, nemcsak Erdeire.

⁴⁴ Bibó ezen a téren is Hajnal Istvánt követte, akinek az volt az álláspontja, hogy az európai történelmi fejlődésben Magyarország a nyugati régióhoz, igaz, a nyugati régió keleti szegélyéhez tartozik. A magyar fejlődés kb. a XVI. századig egyértelműen a nyugati modell szerint alakult, „csak” mintegy fél évezreddel lemaradva. Ugyanabban az irányban haladt tehát, de sokkal később indult el, és a rajtnál elszenvedett késedelem abban nyilvánult meg, hogy a szabadságintézmények működése sokkal kevésbé vált tradícióvá, mint Nyugaton. Erről lásd Hajnal István, 1936, 1993.

⁴⁵ Bibó István, 1986. II. 485–505.

⁴⁶ Hankiss Elemér, 1989.

⁴⁷ Kolosi Tamás, 1982.

⁴⁸ Kemény István, 1993.

⁴⁹ Szelényi Iván, 1990a.

Arról a parasztpárti programról van szó, amelyet Erdei és Bibó egyaránt hirdetett a koalíciós időszakban, és amelyről Bibó cikksorozatot is tett közzé a Szabad Szóban, a párt hivatalos lapjában.⁵⁰ Ez a parasztpolgárosodás, közelebbről a kisparaszti polgárosodás programja, amely a kisbirtokosok árutertermelő gazdaságaira alapozná a magyar agráriumot. Ez egyúttal harmadik út is lenne a két másik, rossz végetnek tekintett alternatíva, a nagy magántulajdonon alapuló kapitalista mezőgazdaság és a kolhozok államszocializmusa között. Szelényi a *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon* című, 1990-ben megjelent munkájában⁵¹ némileg meglepő módon azt állítja, hogy a hetvenes-nyolcvanas években a kádári Magyarországon a családi gazdaságok, a második gazdaság viszonylag közel állt ennek az elképzelésnek a megvalósításához.⁵²

Míg Erdei művei háttérszöveggént megkönnyítették egy olyan szerzőnek a Kádár-rendszerrel kompatibilis recepcióját, aki annak elvi ellenfele volt, Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról*⁵³ című esszéje explicite támaszkodott Bibóra, mint forrásra és előképre. A tanulmány, történeti esszé lévén, érintetlenül hagyta az aktuálpolitikai kérdéseket, amivel máris teljesítette azt a minimális rendszerlojalitási kritériumot, amely a közömbösségnél többet nem követelt meg az alattvalóktól. Mivel először a Bibó-émlékkönyvben jelent meg, de Huszártól zöld utat kapott, egyfajta féllelenzéki státuszra tett szert, amely a kései kádárizmusban egyre inkább jellegadó kategóriává nőtte ki magát. Abban hasonlít Erdeire, hogy ettől kezdve sokan e Bibó-közeli szerzőket látták bele azokba a Bibó-szövegekbe, amelyeket forgattak, de abban különbözik is tőle, hogy nem társutasként, hanem olyasvalakiként állítja elénk, aki „egyszerre kívül és belül is van a tizenhatoson”, toleráltságát pedig éppen az biztosítja, hogy kívülállása nem teljes, nem ellenséges. Szűcs-től eredeztethetjük a „zsákutca” és a „szabadság kis körei” toposzok el-

⁵⁰ Bibó István, 1986. II. 399–443.

⁵¹ Szelényi Iván, 1990b.

⁵² A „bibóizmusnak”, tehát Bibónak és követőinek (így Szelényinek) ez a tézise annyira meghatározó volt a rendszerváltás idején, hogy a Bibó István Emléki-zottság (BIEB) 1989. májusi alakuló konferenciáján több előadó (Juhász Pál, Szabó Miklós, Nagy Endre) is szükségét érezte, hogy Bibó iránti minden nagyra-becsülése dacára is vitába szálljon vele.

⁵³ Szűcs Jenő, 1991 [1980]. Erről bővebben: a zsákutca-toposzról írt exkurzusban.

terjedését, amelyek a szelektív és redukált recepció erőterében hosszú időn át meghatározónak bizonyultak.

E publikálási elvek szellemében mind Bibótól, mind pedig róla – jó-részt a Bibó-émlékkönyv darabjai közül – meg-megjelentek olyan írások, amelyek nem bolygatták a forradalom témáját, és így lassacskán, óvatosan adagolva kezdték beengedni a szerzőt az első nyilvánosságba. Volt azonban eset, amikor az utóbbin belüli ellenzékiesség túl messzire ment, és éppen egy Bibó-számmal kapcsolatban (is): a *Mozgó Világ* – végleges betiltása előtt – Bibó Istvánnak *Az európai társadalmi fejlődés értelme* című előadásával foglalkozó 1983/12. számát bezúzták.

Az 1956-os forradalom tabutémájának kerülése tehát egy alapvető törésvonalat alkotott a Bibó-értelmezők között. A második nyilvánosságban viszont – nyilván az előbbi „deviáció” visszahatásaként – vezérkülönbséggé nőtte ki magát. A nyugati emigrációban elterjedt Bibó-imázshoz hasonlóan szerzőnket itt is a forradalom hőseként mutatták be, aki békeszerzőként egyúttal a hatalommal és a Szovjetunióval való méltányos egyességen munkálkodik, egyúttal pedig a jobboldali-szélsőjobboldali ötvenhat-értelmezésekkel is szembeszáll, illetve garanciát jelent velük szemben. Ez a kép dominál mind a Párizsi Magyar Füzetekben,⁵⁴ mind pedig a magyar szamizdatokban Bibóról született írásokban,⁵⁵ ez uralja a Bibó kiadásában és tolmácsolásában élenjáró Szilágyi Sándornak az AB földalatti kiadónál megjelent Bibó-kötetét is.⁵⁶

Az ellenzéki Bibó-olvasatok kontextusát azonban befolyásolta egy ennél fontosabb tényező is. 1980-ban a gdanski hajógyárban sztrájkmozgalom kezdődött, amely hamarosan egész Lengyelországra áttért. Ennek eredményeképpen megalakult a Szolidaritás szabad szakszervezet, amely – az 1956-os magyar forradalom és az 1968-as „prágai tavasz” programjától eltérően – nem a hatalomátvételt tűzte ki célul, hanem a civil társadalomnak a hatalomtól garanciákkal körülbástyázott függetlenségét. A Szolidaritás vezető ideológusai, Kuron és Michnik, a KOR nevű szervezet vezetői – akiknek munkásságát a magyar ún. demokratikus ellenzék prominens alakjai már a hetvenes évek végétől jól ismerték – feleslegesnek ítélték az államhatalom meghódítását, mert a Szovjetunió elleni küzdelmet 1956 és 1968 tragikus kudarcain okulva

⁵⁴ Szilágyi Sándor, 2001.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Szilágyi Sándor, 1985.

kilátástalannak ítélték, másrészt értelmetlennek ítélték a kommunista pártállam megújítására, átalakítására tett kísérleteket is, mivel addigra már rájöttek: ez az államszocializmus alapvető, strukturális defektusai miatt kivitelezhetetlen. Ne dönts meg a hatalmat, ne is próbáld megreformálni, hanem vonulj ki belőle, és építs ki egy alternatív, autonóm ellentársadalmat! – ez a felismerés mozgatta őket és követőiket.

Mindezek az elképzelések nagymértékben hasonlítottak Bibónak a határolt és tervezett forradalomról, a megszorított többpártrendszerrel és a feltételes szuverenitásról vallott nézeteire – elsősorban nem is a koalíciós időkből, hanem 56-ból, pontosabban az 1957-es Emlékiratból. Ez az a vonatkozási pont a demokratikus ellenzék számára, ahonnan nézve Bibót összeolvasták, összekompilálták a Szolidaritással, Kuronnal és Michnikkel. Ez az alapvető különbség a hivatalos Bibó-olvasattal szemben, ahol a határolt és tervezett forradalom, a megszorított többpártrendszer és a feltételes szuverenitás is a kommunista párttal való szövetség és az ellenforradalmi rendszer restaurációjának minden áron való megakadályozása jegyében vetődik fel,⁵⁷ Bibó alakja pedig annak bizonyítékeként, hogy ő is felismerte: a szocialista társadalmi rendszernek nincs alternatívája, mert egyedül jelent biztosítékot az elnyomó Horthy-rendszer visszatérése ellen. Mindkettő félreértés, az utóbbiban azonban nemcsak egyfajta termékeny, a jelen problémáira koncentrááló horizont-összevonás érhető tetten, hanem érezhető rajta a redukcionizmus is.

Volt a recepcióban még egy olyan tényező is, amely a Szolidaritás felől olvastatta Bibót a magyar ellenzékiekkel – ez azonban nemcsak Keletről jött, hanem Nyugatról is: a különféle alternatív mozgalmak. A közös nevezőt a posztmarxizmus és a közös '68-as vereség jelentette. Mind a csehszlovák, mind a nyugati diák-68 a rendszer humanizálásának igényével lépett fel, a nagy, bürokratikus szervezetek léleknyomórító hatalma ellen. Minden különbözőségük ellenére – ami ama rezsimek hallatlanul nagy különbségeiből fakadt, amelyek ellen harcoltak – emberarcú társadalomban akartak élni a nyugati „virággyerekek” és a prágai reformerek is, nem pedig elembertelenedett Falanszterben, ahol az elidegenedés dominál. Közös volt a bukás és az a stratégia is, amelyet követtek, valamint ama „életforma-forradalom” alapuló szubkultúra is,

⁵⁷ Huszár Tibor, 1986.

amely egyedülként győzedelmeskedett 1968-ban. A hatvannyolcasoknak rá kellett döbenniük, hogy frontális rohammal nem zúzhatják szét a Molochot; erodálniuk kell, hosszú, szívós munkával, a nyílt csatát elkerülve, oldalazó hadmozdulatokkal, beszivároghatva, mert csak így juthatnak előre. Ellenkultúrát, ellentársadalmat kell létrehozni, Albert O. Hirschmantól⁵⁸ kölcsönzött kifejezésekkel élve: a tiltakozás helyett a kivonulást kell választani, és ott teremteni egy olyan szocializációs mezőt, amelyben már itt, a jelenben létrehozhatók autentikus, a tekintélyelvűségtől mentes közösségek, és nem az utána következő jövőben. Ráadásul úgy, hogy az ember nem megy fejjel a falnak, hanem megelégszik a keretek feszegetésével. Nem kell egy parancsuralmon alapuló munkaszervezetben látástól vakulásig robotolnia, élheti az életét a saját preferenciái szerint, ráadásul – igaz, szerényen – szellemi alkalmi munkákból fenn is tudja tartani magát. Igaz, a rendőrség figyel, időnként zaklatják is, a hivatalos karrierről nem is álmodhat – de eleve le is mondott arról, hogy az establishment részévé váljon, elvégre minden ilyesmit szívből meg is vet. Nem is kér a jól fésültek, a kockafejűek életstílusából, mert sokkal jobban érzi magát a házibulikon, az „alteros” zenék és ruhák miliójében.

A Szolidaritás engedélyezése azt a lehetőséget villantotta fel a magyar ellenzék számára, hogy ezt az életformát legalísan élhetik – körülbelül úgy, ahogy a „vadházasságban” élők számára is előnyös, ha kapcsolataikat törvényesen is elismerik. Ahogy a Szolidaritás se tűzte ki azt a célt, hogy legyőzze a hatalmat, hanem egyfajta belpolitikai détente-ot, modus vivendit próbált meg kivívni, a sokkalta gyengébb magyar ellenzék is csak a másként gondolkodás, az alternatív életet élés szabadságára szeretett volna jogi garanciát, egyfajta *immunitas*-t a hatalomtól. Bár Bibó más nemzedék szülötte volt, és az öncélú nonkonformizmust és így a '68-as protesztmozgalmakat erős kritikával illette, a magát radikális reformmá önkorlátozó forradalom eszméje kötötte össze hősünket a nyugati alternatívokkal és lengyel utódaival is.

A civil társadalom eszméje volt az a másik nagyszabású paradigma, amely e politikát orientálta. Nemcsak a kelet-európai disszidensekre, hanem a nyugati alternatívokra, a zöldekre és a békemozgalmakra is nagy befolyást gyakorolt. Ahol a status quo megkérdőjelezhetetlen, ott

⁵⁸ Hirschman, Albert O., 1995.

a több szabadság csak az alulról jövő önszerveződés irányában kereshető, ami egyúttal eszkepizmus is: menekülés a felülről jövő kényszerapparátusok kontrollmechanizmusai elől. A civil antipolitikus: nem is akar hatalmat, ehelyett békésen ellenáll neki, hogy ellensúlyt képezzen vele szemben. Egyfajta középkori autonómia ez, modern keretek között. Stratégiaként egyúttal lehetővé tette azt is, hogy a félellenzék és az ellenlélek közti határ cseppfolyósabbá váljon.

Ennek kapcsán egy olyan szerzőt is meg kell idéznem ezúttal, aki ritkán hivatkozik Bibóra, de akinek gondolatai szintén az övével egy közegben, hasonló akusztikával hangzottak el: Konrád Györgyöt. Ő volt az, aki Magyarországon a legnagyobb hatással és erővel teremtette meg azt a mítoszt, ami a piszkos hatalmi praktikáktól mentes, független értelmiségi létet övezte. „Érezzük jól magunkat, együnk-igyunk, és legyen ez az ellenlélek!” – jellemezte egy beszélgetésben kritikusan Nagy Bálint, az akkori ellenlélek egyik tagja ezt a felfogást, amely azonban az életforma, a szubkultúra szintjén, tehát megélhető magatartásmintákkal, emblémákkal, szimbólumokkal kínált azonosulást az „autonómia kísértésével”. Ne csak hirdesd a szabadságot plakátokon vagy jelszavakban, hanem egyszerűen belülről válj szabaddá, élj szabad emberként, mert ez csak rajtad múlik! – üzenték Konrád művei.⁵⁹ A tanulság, hogy a szabadság nemcsak intézményekben ölthet testet, hanem emberi tulajdonság is, összhangban állt Bibó szellemiségével, de a geopolitikai realitásokkal is, amelyeket Konrád elvi alapon elutasított, de a gyakorlatban tudomásul vett.

Miközben e fejlemények zajlottak, 1981-ben elkezdődött és 1984-ig, három éven át zajlott Bernben az eddig legteljesebb Bibó-válogatás négy kötetének kiadása.⁶⁰ Ez az fölöttébb igényes és nagyszabású vállalkozás – külföldi megjelenése miatt – csak korlátozottan juthatott el a magyarországi olvasók kezébe, a szamizdatok fokozódó terjedése és egyre vakmerőbb terjesztése következtében azonban a külföldi csempészás mégis egyre több hazai olvasóhoz juttatta el csonkítatlan formában Bibó csaknem teljes oeuvre-jét.

Ezek voltak az előzményei a hazai Bibó-filológia legnagyobb szabású vállalkozásának, a Huszár-féle háromkötetes Bibó-válogatásnak,

⁵⁹ Konrád György, 1986.

⁶⁰ Bibó István, 1981–1984.

amely 1986-ban jelent meg.⁶¹ A kötet összeállítási elveit illetően Huszár Tibor tartotta magát 1981-es lektori jelentéséhez annyiban, hogy az ötvenhatos írásokat kihagyta. Utólag felesleges efelett moralizálni, még annak utólagos tudatában sem, hogy ezek a szelekciós szempontok alakították ki a redukált Bibó-olvasatokat is. Akkoriban senki sem számított arra, hogy három év múlva megbukik egész Európában az államszocializmus, és ezért ez az adott helyzetben ez volt a legtöbb, amit el lehetett érni. Így az örökös, ifj. Bibó István is rábólintott a vállalkozásra. Huszár abban is tartotta magát az ekkoriban szokásos hivatali ügyrendhez, hogy a három kötetet terjedelmes utószóval látta le, amelyben szakmai, de ideológiai útmutatást adott a közreadott szövegek helyes értelmezéséhez.⁶² Ebben elvetette a forradalom alatti bibói szerepvállalást, de még ennél is nagyobb terjedelemben és nagy apparátussal és ambícióval igyekezett cáfolni Bibó 1971-es, határozottan antimarxista előadását.⁶³ A Bibótól leköszölt tanulmányokhoz – ugyancsak a korabeli első nyilvánosságban bevett szokásoknak megfelelően – terjedelmes jegyzetapparátus is társult, amelyet Nagy Endre⁶⁴ és Vida István⁶⁵ jegyeztek. Míg az előbbi tartózkodott az ideológiailag terhelt minősítésektől – igaz, némileg könnyebben megtehetette, mert szakterülete, a jogfilozófia és a jogtudomány mentesebb volt ezektől –, a politikai töltetű, történelmi tárgyú jegyzetek írója, Vida István gyakran Huszárnál vonalasan fogalmazott.

Bibó műveinek nagy része tehát legalisan napvilágot látott, és hozzáférhetővé vált a széles olvasóközönség számára; ez pedig ennek a háromkötetes kiadásnak és szerkesztőinek komoly és elvitathatatlan érdeme. Országszerte olyan értelmiségiek, hallgatók, történelemtanárok, újságírók ismerkedhettek meg Bibó gondolataival, akiknek korábban erre nem

⁶¹ Bibó István, 1986.

⁶² Huszár Tibor, 1986.

⁶³ Ebben Bibó egyértelműen elmarasztalta a kommunista országok politikáját, bár óvatosságból attól őrizkedett, hogy a magyarországi helyzetet akár csak szóval is érintse – vélhetően ennek köszönhető, hogy a Mozgó Világ 1983-as, betiltott számában még kényszerűleg „meghúzott” szöveg hiánytalanul bekerült a kötetbe.

⁶⁴ Nagy Endre, 1986.

⁶⁵ Vida István, 1986.

volt módjuk, mert nem juthattak hozzá szamizdatokhoz. Tízezrek ismerkedtek meg Bibó írásain keresztül a demokratikus szocializmus eszméivel, azzal, hogy szocialista társadalmi rend diktatúra nélkül is lehetséges, és akit megérintett ez az elképzelés, előbb-utóbb óhatatlanul gondolkodóba esett: hogyan lehetne mindezt a nyolcvanas évek vége felé közelítő Magyarországon megvalósítani? Az a rendszerkonform – tehát nem radikális-reformer Bibó, amely e szelektív kiadásból kirajzolódik, alig egy év múlva egy újabb szerzővel került hasonló platformra: Mihail Gorbacsovval. A szovjet pártvezető – a csernobili atomrobbanás példáján felismerve, hogy országa a technológiai és a fegyverkezési versenyben reménytelenül lemaradt, és ezért vesztesre áll a hidegháborúban – abban a szférában hirdetett meg mélyreható reformokat, amelyben korábban csak Nagy Imre és Dubček – a politikában. A glasznoszty és a peresztrojka programja túlhaladta a kádárista '68-as gazdasági reform újító szellemét, de a „reform reformját”, a kisvállalkozások 1982-es legalizálását is. Így pedig értelemszerűen a háromkötetes Bibó-kiadásból sugárzó, a közigazgatást és a vidéki életet korszerűsíteni, humanizálni igyekvő, a bunkokráciával szemben szakszerűséget hirdető, redukált Bibó-imidzset is meghaladta.

Bibó-recepció a rendszerváltás alatt és után

A gorbacsovi hatásnak – éppen 1987-től – azonban leginkább belpolitikai folyamatok ágyaztak meg. Ekkor derült ki, hogy az ország ismét súlyos gazdasági krízishelyzetbe került, amit immáron vezetési válság is súlyosbított. Megjelent egy másik politikus is, akinek a programjába bele lehetett olvasni Bibót, és viszont: Pozsgay Imre. A miniszterelnöki poszton váltás következett be, de ennél is fontosabb, hogy ekkor kezdett igazán erősödni a pártvezetésen belül Pozsgay Imre pozíciója, akit korábban is reformer politikusként könyveltek el, és aki jó kapcsolatokat alakított ki azzal a népies féllenzékkel, amely korábban a Bibó-élmékkönyv létrejöttét megalapozó népi-urbánus összefogás egyik partnere volt. 1987-ben az ő támogatásával jött létre az MDF, ami 1956 óta példátlan esemény volt: először születhetett éppen a népi mozgalomra támaszkodva az állampárttól független közéleti szerveződés – igaz, nem pártként. Ugyanebben az évben a demokratikus ellenzék is átfogó programot publikált *Társadalmi szerződés* címen, amely Kádár leváltását követelte,

és radikális, demokratikus, de a fennálló rendet alapjaiban meg nem kérdőjelező, azt azonban nyíltan szerződéses alapokra helyező reformokat követelt – voltaképpen a Szolidaritás, ill. Bibó 1957-es *Emlékiratának* talaján állva.

A magyar demokratikus ellenzékre ebben az összefüggésben Bibó 1957-es *Emlékirata* azért hatott, mert a Solidarność programjának elődjét látták benne, amely ráadásul koncepciózusabb is mint a lengyel eszmetársaké. Az *Emlékirat* tulajdonképpen a koalíciós idők Bibójának, *A békeszerződés és a magyar demokrácia szerzőjének* szinoptikus koncepcióját tartalmazta a határolt és tervezett forradalomról, a megszorított többpártrendszerrel és a feltételes szuverenitásról – de megváltozott történelmi-politikai helyzetben, más feltételek között. Akkor az elgondolás elsősorban a történelmi magyar középosztály, másodsorban pedig a magyar kommunisták megnyugtatását célozta. Ez azért volt így, mert 1945 után az első választásokat a Kiszegapárt nyerte, amelyben – a rivális agrártömörülést: a Nemzeti Parasztpártot képviselő – Bibó a Horthy-rendszer híveinek gyűjtőpártját látta, és attól félt, hogy az FKGP-re szavazó reakció még diktatórikusabb, még erőszakosabb fellépésre sarkallja a kommunistákat, aminek az eredménye a reakció további erősödése lesz – nyugati támogatással.⁶⁶ 1957-ben Bibónak már semmiféle kétsége nem volt arról, hogy a reakció veszélye leküzdhető, mert számára világosan kiderült: senki nem sírja vissza a korábbi uralkodó osztályokat, és a forradalmat szerinte nem jellemezték fasiszta, antiszemita kilengések sem. Bibó volt az, aki szerint 1956-ban a magyar nép megdöbbszentérettiséggel állt ki a szocializmus mellett, és ami garanciát nyújt a múlt kísértő árnyainak visszatérése ellen. „Függetlenség, szabadság! Nem vagyunk mi fasiszták!” – skandálta a forradalmi tömeg. Mintha tízezer-nyi Bibó szólalt volna meg így.

A Szolidaritás és Bibó összeolvasása leginkább éppen az 1987-es *Társadalmi szerződés*ben érhető tetten. 1987 nyarán már teljes mértékben kibontakozott az a társadalmi és gazdasági válság, amely az 1985-ben megindult, elhibázott gazdaságélénkítési program következménye volt. Az újabb beruházási hullám ismételt eladósodáshoz vezetett, amely-

⁶⁶ Bibó tévesen elhitte a Sztálin és Churchill közti érdekszféra-felosztásról szóló korabeli híreszteléseket, és ezért azt feltételezte, hogy a proletárdiktatúra bevezetésére nem kerül sor, az angolszászoknak pedig hosszú ideig nem elhanyagolható beleszólásuk lesz a magyar ügyekbe. Lásd Huszár Tibor, 1989.

nek nyomán Lázár Györgyöt Grósz Károly váltotta fel a miniszterelnöki székben. Országszerte arról beszéltek, hogy a szemlátomást fizikailag is előregedett, a vezetésre mindinkább alkalmatlanná váló Kádár János is menesztetni kellene. Bekövetkezett az, ami korábban évtizedekig elképzelhetetlen volt: az ország sokáig legnépszerűbb, emblemikus politikusa céltáblává vált. Rendszerváltásra ekkor még senki sem gondolt, de megkezdődött a kádárista modell eróziója.

A krízishelyzetre a demokratikus ellenzék olyan átgondolt programjavaslattal reagált, amely a fennálló rendszer nagyfokú demokratizálását irányozta elő, de anélkül, hogy annak – autoriter – jellegét alapvetően megkérdőjelezte volna. Sőt, egyik legfőbb célkitűzése éppen az volt, hogy ez a tekintélyuralmi jelleg váljon nyilvánvalóvá, és a hatalom „mutassa ki a foga fehérét”: kerüljön explicite is kimondásra, hogy a kommunista párt a belpolitikában, a Szovjetunió pedig a külpolitikában előjogokat élvez, cserébe pedig a lakosság különböző csoportjai is garantált jogokat kapnak. Nyílt, kodifikált egyenlőtlenség a korábbi látszat-egyenlőség helyett, szerződés az azelőtti cinkos, asztal alatti különalkuk helyett, a korábbi szimulált viszonyok helyett tisztázott, átlátható helyzetek, amelyekben minden manifesztálódik, ami azelőtt csak latensen létezett – ez volt a célkitűzés. A várt eredmény: az autonómiák széles körű rendszere, a civil társadalom leválása az államról az utóbbi érintetlenül hagyásával, nagyjából úgy, ahogy 1980–81-ben a Szolidaritás politikája azt előírta: Válgon el egymástól egyértelműen a konszolidáció és a radikális reform, a kompromisszum és az intranzigencia – úgy, ahogy anno Bibó definiálta a „határoltat”, a „feltételeset” és a „megszorítottat”.

1988-ban az MSZMP pártértekezletén leváltották Kádár Jánost, majd rögtön a pártértekezlet után a párton belül frakciók, ún. platformok, valamint reformkörök alakultak, és meghirdették a szocialista pluralizmus elvét, amely a kommunista párt vezető szerepét megtartva megengedte nem pártjellegű politikai szervezetek működését is. Így jött létre a Fidesz – amelyet éppen a Bibó István nevét viselő szakkollégium diákjai alapítottak –, valamint az SZDSZ elődje, a Szabad Kezdeményezések Hálózata is.

Említsünk meg még egy szerzőt, aki ugyan szinte soha nem hivatkozik Bibóra, de az ő gondolatai is a Bibóéval egy közegben szólaltak meg: Hankiss Elemér,⁶⁷ Hankissnek a nyolcvanas években igen nagy

⁶⁷ Hankiss Elemér, 1986, 1989.

szerepe volt a hivatalosan engedélyezett másként gondolkodás mintáinak elterjesztésében. Ő volt az, aki egy igen szellemes, de egyben mélyreható metaforával adaptálta és tágította ki az informálisan szervezett második gazdaság kategóriáját a második nyilvánosság stb. jelenségétől is ötletet kapva második társadalommá, egyúttal felhívta a figyelmet az első és a második társadalom erősödő szimbiózisára, valamint e felelősséggel együttélés árnyoldalaira is. Míg a demokratikus ellenzék azon fáradozott, hogy a Szolidaritás példáját kövesse, és ehhez keresett fogódzókat Bibó műveiben, a redukált, de a gorbacsovi példán egyre nekibátorodó Bibó-recepció ágensei a második társadalomban az informális autonómiaért való iszapbirkózás – Hankiss által plasztikusan ábrázolt – mindennapos létélményét látták visszaköszönni a „szabadság kis körei” Szűcs Jenő által népszerűsített toposzában.⁶⁸

A Bibó-felejtés évtizedei után az igazi Bibó-reneszánsz 1989-ben és 1990-ben jött el. Az igazán gátszakító hatást az idézte elő, hogy Pozsgay Imre 1989 februárjában azt nyilatkozta, hogy 1956-ban népfelkelés volt, tehát nem volt ellenforradalom (Pozsgay kerülte „az 1956-os sajnálatos események” kifejezést is). Ezzel ledőlt az a tabu, amely a Kádár-rendszer identitását adta; ettől kezdve sorozatosan jelentek meg immár legálisan az ötvenhatot forradalomként méltató kiadványok, és ezáltal elhárult az az akadály is, amely a korábbi szelektív Bibó-recepció aktuálpolitikai alapját látszólag végtelenítette. A második helyett immár az első nyilvánosságban is a reformer Bibó helyett a forradalmár, de egyúttal a kommunistákkal és a SZU-val méltányos kiegyezést kereső Bibó jelent meg és vált dominánssá. Valóságos Bibó-boom indult meg: a korábbi ínséget a Bibóról szóló írások inflációja váltotta fel. Bibó látszólag a rendszerváltás kultuszfigurája lett. Annál nagyobb volt a meglepetés és a csalódás, amikor 1990 után alábbhagyott ez a konjunktúra, és ismét egyfajta érdektelenség váltotta fel.

1989-ben pedig létezett egy – elvetélt – bibóista foratókönyv is. Az egyik szerző, aki ezt felvetette: Kenedi János.⁶⁹ Eredetileg Kenedi kárhoztatta, hogy a rendszerváltás során „az SZDSZ nem volt hajlandó különbséget tenni a szociáldemokrata irányba tájékozódó MSZP és a maradék MSZMP között”,⁷⁰ és az 1957-es Bibót követve „differenciálni egy-

⁶⁸ Erről lásd bővebben az erről szóló exkurzust.

⁶⁹ Kenedi János, 1992 [1991], 52–64., 73–85.

⁷⁰ Uo. 80.

részt azok között a szociológiai okok között, amelyek a szovjet típusú világrendszer bomlásához vezettek, másrészt azok között a szocialista, liberális, baloldali értékek között, amelyeket a felbomló társadalmak többsége magáénak vallott”.⁷¹ mert „a demokratikus ellenzék számára akármilyen felháborító erkölcsi tény is volt a népi írók lakitelki szakítása, akármilyen terhes is volt a pártállam negyvenéves uralkodása, ...fölül kellett volna sérelmeiken emelkedniük”.⁷² Ebben az esetben Kenedi szerint nem is kerekasztal-tárgyalásokra került volna sor, hanem – bibói szellemben – alkotmányozó nemzetgyűlés összehívására.⁷³

Ez az okoskodás kreatívan „adaptálja a bibóizmust”, de figyelmen kívül hagyja, hogy Bibó a kapitalizmus és a szocializmus között is harmadik utat javasolt: az öngazgatást – amit a kerekasztal-tárgyalásokon az ellenzék (helyesen!) azért vetett el, mert az adott helyzetben csak a pártállam leváltását akadályozta volna, és a visszarendeződés, nem pedig a bibói szellemiség híveinek kínált volna fogódzót.⁷⁴ Mindenféle recepció során kikerülhetetlenül felvetődik a kérdés (még ha jókora adag idolátriát tartalmaz is): mit szólna a Nagy Ember, ha ma élne? Nos, bizonyosra vehetjük, hogy a multinacionális vállalatok uralmát se határolt, se megegyezései politikai „forradalommal” vagy félforradalommal stb. árukapcsolva nem fogadná el, mert az 1956-os eszmények meghamisítását látná benne. Ezért az öngazgatás nélkül, a kapitalizmus visszaállításának elfogadása esetén koherens bibóista álláspont nem lehetséges. Ha nem akarunk logikai ellentmondásba keveredni, vagy az egyik, vagy a másik tézist el kell vetni. Vagyis: vagy ortodox módon ragaszkodni a kánonhoz, vagy elutasítani, mert különben nem manőverezhetjük ki magunkat a hamis (beszéd)helyzetből.

További kérdés: hamis helyzetet teremtettek-e bibói értelemben a kerekasztal-tárgyalások? Ezt Szalai Pál veti fel:

„Az 1987 januári Gorbacsov-beszéd felgyorsította az eseményeket: Magyarország az 1955-öshöz hasonló helyzetbe került. A magyar pártvezetésben még a konzervatív-reakciós vonal uralkodott, miközben a szovjet pártvezetésben egyértelműen a reformer szárny

⁷¹ Uo. 81.

⁷² Uo.

⁷³ Uo. 80.

⁷⁴ Bozóki András–Kalmár Melinda–Ripp Zoltán (szerk.), 1999. 303., 408.

került hatalomra. Ezt kihasználatlanul hagyni valóban súlyos hiba lett volna. Ilyen helyzetben dolgozták ki a demokratikus ellenzék vezetői a *Társadalmi szerződés* című tanulmányt. Ebben végre eljutottak a legfontosabb pontig: Kádár János leváltásának követeléséig. Ugyanakkor azonban az egypártrendszer törvényes körülírásában látták a megoldást, természetesen egy igen széles reformprogram alapján, melybe az 1956 utáni perek revíziója is beletartozott.

Nyilvánvaló, hogy a *Társadalmi szerződés* egyrészt a párton kívüli magyar társadalomnak, másrészt az MSZMP reformszárnyának volt címezve. Ez komoly dolog volt:⁷⁵ egyfajta »alkotmányyszerű« javaslat. Egy ilyen javaslatot komolyan végig kell gondolni. Szerintem ebben az időben már tovább lehetett volna menni: már »protopártok« is létrejöttek. De ha egyszer a demokratikus ellenzék így gondolta végig a dolgot, akkor valamiképpen ragaszkodni kellett volna az alapelvekhez, és nem lett volna szabad az 1989–90. év bárgyú »antikommunista« ordibálásaiba »átváltani«. Ez a bibói értelemben vett »hazugság« példája, mely, ha egy átalakulás »alapjaiba« beépül, szétrombolja az egész konstrukció moralitását.”

Szalai Pál különböző tüntetésekről, sztrájkokról beszél, és arról, hogy nálunk senki se akarta a kapitalizmust. Bibóra hivatkozik, amikor csalásnak kiáltja ki a kerekasztal-tárgyalásokat, de midőn így tesz, populista módon jár el. Nem számol azzal, hogy akkoriban a parlamenti demokrácia hiányában lehetetlen volt kellően felmérni a közakaratot, és azzal sem, hogy hiba lett volna előbb alkotmányozó nemzetgyűlést összehívni (Szalai Pál ezt is javasolja), mert igaz, hogy a kerekasztal a nép feje fölött, senkit sem képviselve, egy politikai vákuumban működött, de az alkotmányozó nemzetgyűlést még az MSZMP által dominált egypártrendszer körülményei között kellett volna összehívni. Ráadásul úgy és akkor, amikor még úgy nézett ki, hogy hazánkban erős köztársasági elnök lesz, akit a nép választ majd, és erre az akkor egyértelműen legnépszerűbb politikus, a kommunista párt egyik legbefolyásosabb vezetője, Pozsgay Imre az esélyes.

A szcenárió tehát megghiúsult, és bár az új rendszer számos tanujelét adta annak, hogy eleget tesz a kommunista időkben felhalmozódott kommemoratív adósságnak, ezek a megemlékezések lassacskán – az

⁷⁵ Szalai Pál, 1991.

október 23-i ünneppel együtt – kötelező penzumává váltak. Ezzel párhuzamosan ismét egyre több felől hangzott el, hogy újabb Bibó-felejtés kezdődött. Ezt leginkább az egymással szemben álló pártok, illetve a hozzájuk közel álló személyiségek hangoztatták, akik visszatérően azzal vádolták ellenfeleiket, hogy elárulták a bibói örökséget és egyúttal a rendszerváltáskor általuk még fenn hirdetett ideálokat. Megindult ugyanakkor Bibó István életművének szisztematikus kutatása is. Szembetűnő az is, hogy továbbra is a Bibóval való egyetértés dominál, és viszonylag ritkán találkozunk véleményekkel, amelyek szembehelyezkednek Bibóval.

Érdemes a következőkben röviden kitérni Bibó külföldi fogadtatására, különös tekintettel a franciára,⁷⁶ mert Franciaországban⁷⁷ Bibó életművéből a hisztéria-terápiának van a legnagyobb hatása. Ez képezi egyúttal a legerőteljesebb kontrasztot is a magyarországi értelmezésekhez képest, mert minálunk pedig a bibói oeuvre-nek éppen ez a része,

⁷⁶ Az angol nyelvű recepció javarészt a magyar emigráció angol nyelvű írásai, vagy hazai szerzők angolra fordított munkái teszik ki. Ennek az a sajnálatos oka, hogy Bibó művei nincsenek elég jól angolra lefordítva (*Bibó István, 1991*). A német recepció esetében is hasonló a helyzet, de más az oka: itt a Német hisztériában időnként felbukkanó „eretnek” nézetek és a Németországban általuk kiváltott kisebbfajta megütközés akadályozza a kellő befogadást (erről lásd *Baumgartner, Jürgen, 1993*), pedig Bibónak Németország bismarcki egyesítéséről és a német császárság politikai természetéről adott 1943–44-es leírásával egybecsengenek a német történetírás eredményei a hatvanas évektől Lothar Galltól Dieter Lange-wiesche-én keresztül Thomas Nipperdey-ig (erről lásd *Erdődy Gábor, 1993, 2001, 2001a, 2006*).

⁷⁷ „Madame Hongrie”, vagyis Virág Ibolya közreműködésével 1986-ban (majd 1993-ban, második kiadásban) kiváló Bibó-válogatás jelent meg Párizsban, ami a szerzőt történész-körökben, sőt, a politikusok között is ismértté és elismértté tette. (*Bibó István, 1986a, 1993.*)

Az ismertség és az elismertség azonban nem jelent egyben bálványozást is. A franciaországi és a magyarországi recepció között ez képezi a legfőbb különbséget. Az előbbi nem kötött, hanem szabad recepció. Bibó nagy tiszteletnek örvend, de nincs körülötte hőskultusz. Aki vitatkozik vele, azt nem fenyegeti az erkölcsi nullává süllyedés veszélye, aki pedig szabadon használja, interpretálja, a jelen viszonyra alkalmazza gondolatait, azt senki sem vádolja hamisítással, belema-gyarázással. Ennek megfelelően a recepcióban nincsenek jelen azok a szerepek, amelyek egy kultusz esetén óhatatlanul kialakulnak. Nincsenek tehát apologeták, de tabudöntők, Bibó-tagadók sem. Bibó-felejtőkkel pedig azért nem találkozhatunk, mert itt, egy idegen országban soha nem is „emlékeztek” különösebben Bibóra.

vagyis pontosan a legfontosabb mondanivalója vész el. Mielőtt részle-tesebben szólnánk a legfontosabb francia Bibó-interpretátorok megnyi-latkozásairól, érdemes megvizsgálni a fentebb említett jelenséget. Élesen fogalmazva: miért olvassák kreatívabban, lényegre törőbben Bibót egy távoli országban, mint a saját hazájában?

Mindenekelőtt egy hasonlóságra szeretnék rámutatni a két ország történelmében, amelynek kezelése azonban a kortárs társadalomtudo-mányi diskurzusban és közbeszédben nagy eltéréseket mutat. A modern magyar históriában is egymást követték a forradalmak, a rendszer- és impériumváltások – de utóbbi két évszázada alapján Franciaország is a politikai hisztériák, a Nagy Félelmek hazája. A szembeszökő különbség mégis az, hogy ennek feldolgozása a franciáknál sokkal előbb elkezdődhetett, hiszen ott nem 20 éve, hanem sokkal régebben van demokrácia. Az Ötödik Köztársaság stabilizálódása után felnőtt egy nemzedék, amelynek egyszer és mindenkorra elege lett a jobboldal és a baloldal hideg polgárháborújából, az „áldozatok konkurenciájából”.⁷⁸ Miközben Magyarországon éppen most kap újult erőre mindez. Franciaországban is sokat megőrzött a politikai polarizáció a félmúlt skizmáiból (éppen ezért is van nagy keletje a hisztériaelemzéseknek), de már nem dominálják úgy a közéletet, mint egy emberöltővel ezelőtt. A mai francia politikában egy kompromittálatlan baloldal áll szemben egy demokratikus jobboldallal. Ez a nagy különbség a magyarországi helyzethez képest. Itt a bármilyen gyakran is hangoztatott Bibó-idézetek is üresen csengenek, míg a franciáknál termékeny talajra találnak.

Ez egyrészt abban nyilvánul meg, hogy felismerik: a politikai hisztériák kétoldaliak, mert a torzult kommunikáció a lényegükhöz tartozik,⁷⁹ Másrészt Bibó hisztéria-konceptióját bátran adaptálják aktuális politikai konfliktusokra, így a franciaországi „fátyol-ügyre”,⁸⁰ de az amerikaiak iraki akciójára is.⁸¹ Jegyezzük meg: a közel-keleti konfliktusban

⁷⁸ Lásd pl. *Chaumont, Jean-Michel, 1997*.

⁷⁹ Ebben az összefüggésben igen figyelemreméltó, hogy – szintén nem magyarországi, hanem erdélyi! – Bíró Béla (*Bíró Béla, 2008.*) szintén éles szemmel tapint rá ugyanerre az összefüggésre, amit a legtöbb hazai elemző nem vesz észre. Ugyan-csak kiemelést érdemel, hogy Bíró milyen nagymértékben hangsúlyozza az egyéni felelősség szerepét Bibó munkáiban.

⁸⁰ *Terray, Emmanuel, 2004.*

⁸¹ *Gresh, Alain, 2004.*

tanúsított francia egyensúlypolitikának De Gaulle-ig visszanyúló gyökerei vannak, ez pedig nyilván növeli a fogékonyságot a politikai egyensúlyt vezető értéként valló Bibó nézeteinek befogadására is.

A legtermékenyebb, részben bibóista ihletésű hisztériaanalízisek azonban a mártírológia, a járadék-neurózis kritikájából születnek. Itt mindenekelőtt a világhírűvé vált Alain Finkielkrautot kell megemlíteni, aki hiperérzékenyen veszi észre az abúzus momentumát olyan egymástól gyökeresen eltérő diskurzusokban is, mint a kincstári antitotalitarizmus,⁸² az EU-apologetika⁸³ vagy a délszláv háborúban tanúsított egyoldalú multikulturalizmus.⁸⁴ Az utóbbi két kérdésben elfoglalt álláspontja kimondottan arra a bibói doktrínára támaszkodik, amely óva int az elsietett szupranacionális integrációktól, és a nemzetközi közösséget e helyett a jó határookra támaszkodó nemzetalakulások támogatására szólítja fel.

Finkielkrautnál kevésbé mély, de szintén problémaérzékeny szerző Alexandra Laignel-Lavastine, aki három nagy kelet-európai ellenzékiről (Milosz, Patočka, Bibó) írott könyvében⁸⁵ Bibó munkásságából találó módon a kényszerpálya-diskurzus és az „ennek nincs alternatívája”-típusú érvelési technikák elutasítását emeli ki. A könyvön ugyanakkor érződik, hogy a szerzőben erős nosztalgia működik az 1989 előtti kelet-európai – részben bibóista – disszidencia és a nyugat-európai alternatív mozgalmak életformája, valamint a l'art pour l'art rendszerellenzékiség iránt, amit a „történelem végéhez” érkezett, egyeduralmódóvá vált kapitalizmus és polgári demokrácia világából olyannyira hiányol.

A francia földön az utóbbi időben fokozódó társadalmi feszültségek új törésvonalakat generálnak, amelyek mentén lelepleződhetnek a túlfejlett francia jóléti állam által korábban teremtett társadalmi béke hamis helyzetei és félrevezető tapasztalatai. Hasonló helyzet érlelődik, mint a magyar kiegyezés válsága idején vagy akár a mai Magyarországon. A francia politikai és szellemi élet azonban kész az önvizsgálatra, és így arra is, hogy okuljon egy fél évszázaddal ezelőtti, ma hazájában értetlenséggel övezett kelet-európai szerző műveiből is.

⁸² Finkielkraut, Alain, 2001.

⁸³ Finkielkraut, Alain, 2002.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Laignel-Lavastine, Alexandra, 2005.

A félellenizék

Ebben a fejezetben azt a Bibót értelmező beszédmódot járom körül, amelyet félellenizéknek nevezek. Speciális helyet foglal el a Bibó-diskurzusok között, mert nem a tartalma határozza meg, hanem az, ahogyan önmagát pozicionálja, ill. ahogy mások pozicionálják. Beszédcselekvésként – amint az magából a kifejezésből is érződik – ambivalens, az Antonius-beszédhez hasonlítható: a beszélő fél egyszerre „kívül és belül van a tizenhatoson”, részben, egyes vonatkozásokban opponálja azt, amit más szempontból viszont támogat. Ezért e kétértelmű magatartást hol az egyensúlyozás, a diplomácia művészete, hol a lavírozó kétkulacsosság jellemzi. A félellenizékiség pozíciója körül egyes politikai rendszerekben azonban – mégpedig azokban, amelyeket Juan Linz¹ autoriternek nevez – egy jellegadó csoport is formálódik. Linz nem diktatúrákat és demokráciákat különböztet meg, hanem a demokráciák mellett két típust: a totalitáriust és az autoritert. Az autoriter rezsimekre szerinte három fő sajátosság jellemző: a latens pluralizmus, a magánélet kitüntetett szerepe (tekintve, hogy – a totalitarizmustól eltérően – az autoritarizmus ebbe nem avatkozik bele) és a viszonylag nagyfokú dezideologizáltság, aminek következtében az ideológia szerepét a mentalitás veszi át. Linz az autoriter rendszerek jellemzői közé sorolja a félellenizék meglétét, amely kitüntetett szerepet játszik az ilyen jellegű politikai berendezkedések fellazításában, lassú liberalizálódásában, megreformálásában és ami a legfőbb: későbbi békés, tárgyalásos úton történő leváltásában is. A félellenizék helyzete ambivalens, aminek megvannak a hátrányos és előnyös oldalai is: ami egyfelől kettős játéknak, hintapolitikának látszik, az a másik oldalról nézve lehetővé teszi a keretek feszegetését, a „belülről bomlasztást” vagy kívülről szemlélve a „fellazítást”. A félellenizék a „tűrt” szférában jelenik meg olyan csoportként, amely a nyílt rendszerellenességhez képest a kisebb rosszat testesíti meg. A hatalom és az ellenizék felé is vannak kötő-

¹ Linz, Juan J., 2000.

dései, „vegyértékei”, így informális kijáró, információtovábbító és közvetítő szerepet tölthet be, és ezáltal a saját alkupozícióját is javítja.

A továbbiakban úgy tekintek a Kádár-rezsimre, mint a hetvenes évektől kezdve egyre inkább a Linz-féle autoritarizmus irányába elmozduló poszttotalitárius rendszerre. Az 1987-től – az első független politikai szervezet, az MDF megalakulásától – a négyigenes népszavazásig eltelt időszakot pedig a demokráciába átalakuló autoritárius szisztémaként szemlélem. Mivel nyilvánvaló, hogy a két korszakban az autoriter jelleg nagymértékben eltérő mértékben és dimenziókban jelentkezik, az előbbi – Csizmadia Ervin tán nem egészen találó kifejezését átvéve – „diszkurzív diktatúrának”,² a másodikat pedig szocialista pluralizmusnak³ nevezem el. Az alábbiakban röviden áttekintem a két fázis közös, illetve eltérő vonásait.

Az autoriter rendszer erodálódása: a „diszkurzív diktatúra”

A „diszkurzív diktatúra” mindenekelőtt abban közös a szocialista pluralizmussal, hogy mindkettő korlátozott pluralizmus, csak míg az előbbi latens, az utóbbi manifest pluralizmus. A „diszkurzív diktatúra” esetében a latencia mindenekelőtt az informális jellegben mutatkozik meg. A szóösszetételben a diszkurzivitás annyiban találó, hogy kifejezésre juttatja a kádárizmus konzultatív, „beszéljük meg” jellegét, amely mindenekelőtt informális különalkukban jelenik meg. Ez mindenekelőtt a „második társadalom” kialakulásában érhető tetten. A Kádár-rendszer liberalizálódása jórészt az államosított, redistributív gazdaság és társadalom érintetlenül hagyása mellett úgy indult meg, hogy kialakult vele párhuzamosan, majd egyre inkább összeszővődött vele egy részben reciprocitáson, részben – a nagy magántulajdon mellőzése mellett – piaci viszonyokon alapuló második gazdaság, második iskola, második nyilvánosság, hovatovább: egy második társadalom. A második társadalom a különalkuival mindenekelőtt az egyéni érdekek érvényesülését segítette elő, ennyiben semmiféle pluralizmus kritériumait nem meríti ki, van azonban egy fontos kivétel: a nyilvánosság. Ez mindenekelőtt a rezsim – éppen a második gazdaság kibontakozásával összefüggő –

² Csizmadia Ervin, 2001a.

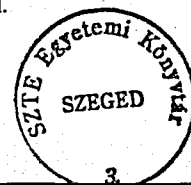
³ „Ez az én forradalmam...”, 1996.”

elkerülhetetlen dezideologizálódásával függ össze, hiszen különösen a kisvállalkozások 1982-es engedélyezése után a hivatalos ideológia egyik alappillére, a szocialista politikai gazdaságtan teljességgel lejáratódott. Ezzel párhuzamosan már a hetvenes évektől megkezdődött egyfajta latens ideológiai pluralizmus, amely pártok, egyesületek helyett folyóiratok, kiadók, kutatóintézetek, klubok, táborok, alkotóműhelyek révén intézményesen is megszerveződhetett, és így a „támogat” és a „tilt” mellett egyre többen kerültek a „túrt” kategóriájába – nem a nyílt politika, hanem a kultúra szférájában. Ez a jelenség, vagyis az, hogy a pluralizmus a pártok helyett inkább a nyilvánosságban jut érvényre,⁴ más autoriter rendszerekben is megfigyelhető, és Magyarországon is nagy hagyománya van a Horthy-rendszerre, sőt, a kiegyezés időszakára visszanyúlóan.⁵ Fontos megjegyezni, hogy ez a pluralizálódás egy korábbi totalitárius szakaszhoz képest értendő. Egy olyan rendszeren belül, amely monolitikus, egypártrendszerű jellegének megőrzéséhez továbbra is elszántan ragaszkodott, még a nyilvánosság pluralizálódása is latens maradt: tilalmazta azt a nyílt rendszerkritikát, amelyet a Horthy-rendszer a pártpolitikában soha nem engedett meg, de a sajtóban elnézte.⁶ A dezideologizálódást növelte, hogy bár a keleti bloktól való függés továbbra is elsődleges maradt, az ország fokozódó nyugati eladósodása következtében most már egy bizonyos mértékig a Nyugat által támasztott emberjogi követelményeknek is meg kellett felelnie, ez pedig megnövelte annak esélyét, hogy magyar kutatók nyugati országokban ösztöndíjakkal tanulmányutakat folytathassanak, és ezáltal szaktudásukat, látókörüket, kapcsolatrendszerüket kitágíthassák, életkörülményeiken pedig javíthassanak. A nyolcvanas években tehát nemcsak Keleten, hanem Nyugaton is érdemes volt és meg is kellett felelni, olyan nyelvet

⁴ Várnai Györgyi (szerk.), 1992.

⁵ Szabó Miklós, 1995. 183–187.

⁶ Ezen a téren nagyon fontosak a történelmi hagyományok. A „diszkurzív” egypártrendszernek annyiban régi hagyományai voltak Magyarországon, hogy a „szégyenlős egypártrendszernek” köszönhetően már 1945 előtt is mindig egy párt uralta a politikai küzdőteret akkor is, amikor más pártok is indulhattak a választásokon – ilyenkor mindig előre lehetett tudni, hogy közülük csak egynek van esélye a győzelemre, a többinek pedig semennyi. Ez a mintázat prolongálódott a koalíciós időszakra is, amikor az 1945-ös választásokat jelentős fölényrel a Kiszgazdapárt nyerte ugyan, de ténylegesen már ekkor is a kommunisták voltak hatalmon, csak parlamenten kívüli eszközökkel.

kellett beszélni, amelyet itthon és tőlünk nyugatabbra is megértenek. Ez az érdekeltekben azt a percepciót keltette, hogy a két nagy politikai égtáj között, valahol középen helyezkednek el, és egyfajta tolmács-szerpet töltenek be. Hangsúlyozni kell, hogy ennek az állapotnak a konzerválódását éppen a világpolitikai patthelyzet segítette elő. Kialakult egy, az adott peremfeltételek mellett megoldhatatlan helyzet, amelyet nem is kellett megoldani, mert fennmaradása felértékelte a köztes pozícióban levőket. Ez tette lehetővé, hogy a „zsákutca, skizofrén, felemás” jelzőket gyakran az „a helyzet reménytelen, de nem komoly” mottóval jellemezhető hangulat kísérte, amely az Osztrák–Magyar Monarchia bukását is megelőzte. Az államszocialista modell életképtelenségét nyíltan hirdetni nem is volt tanácsos, de a rejtett, áthallásos rendszerbírálat polgárjogot nyert, ami szintén a nyilvánosság latens pluralizmusát erősítette. Igazságtalan lenne azonban pálcát törni az „óvatos duhajok” fölött kétkulacsosságukért. Azt, hogy ledől a berlini fal, és egész Kelet-Európában megbuknak a diktatúrák, még közvetlenül a rendszerváltás előtt is csak kevesen tartották valószínűnek.

A dezideologizálódás megnövelte a mentalitás szerepét, amely különösen megfelelő az informális szerveződés csoportnyelveinek kifermálódásához, a magánszféra felértékelődése, az első és második társadalom hibridde szerveződése pedig a patrónus-kliens kapcsolatok felértékelődéséhez. Ez és az autonóm intézmények csaknem teljes hiánya idézte elő, hogy az önszerveződés, a szabadságigény kiélése is megmaradt „kicsiben”: a privátszférában, a szubkultúrák és a networkök szintjén: házibulikon, névnapokon és vadászatokon. Ez egyfelől erősítette az eszképzizmust azzal a felkiáltással, hogy maradjunk meg egymásnak, a saját kis köreinkben, egyfajta hatalomvéde bensőségben, mert alapvető változásra úgysem számíthatunk. Másfelől – és ez sokkal lényegesebb – dominánssá tette azt a decivilizációs folyamatot, amely során a mi-ők szembenállás alapvető kognitív sémává, a csoportsszolidaritás pedig mindennek fölötti értékévé válik, a személyes uralom pusztán személyességénél fogva újra legitimálódik, a személyfölötti integratív mechanizmusok, eljárások pedig leértékelődnek. A korlátozott és latens pluralizmus az életvilágban végül a Schütz nyomán Garfinkel által törzsi racionalitásnak nevezett jelenséget eredményezi;⁷ amikor – szemben az

⁷ Garfinkel, Harold, 1967.

ún. karteziánus racionalitással – nem az számít, ki mit mondott vagy csinált, hanem az, hogy ki tette vagy mondta, vagyis ahol végül a sikerhez nem tárgyi teljesítményeket kell nyújtani, hanem egyesekkel jóban, másokkal pedig rosszban kell lenni. Mindez pedig alapvetően meghatározza az egész diszkurzív teret, amelyben pl. a közéleti viták lezajlanak – amint azt a népi–urbánus ellentét jól mutatja.

Ímé, ezek a főbb szempontok, amelyeket figyelembe kell venni, ha a Bibó-recepción belüli félellezéki beszédmód kontextusát fel akarjuk vázolni a „diszkurzív diktatúra” időszakában – nem érintve ezúttal azokat a kiadáspolitikai tényezőket, amelyekről az előző fejezetben ejtettem szót. Az alábbiakban a félellezéki beszédet a diktatúra bomlásának rövid, de annál eseménydúsabb és jelentősebb időintervallumában veszem szemügyre. Ez egyúttal a Bibó-reneszánsz korszaka is – de ami a félellezéket illeti, a Bibó-konjunktúra kifejezés használata se lenne indokolatlan. A félellezék helyzetében ugyanis pozícióváltás következett be. Egészen más dolog egy egyre puhább, de továbbra is monolit parancsuralommal szemben „igen is, meg nem is” alapállásba helyezkedni, és egészen más egy olyan hatalmat félig opponálni, amely annyira meggyengült, hogy fel kellett ismernie: nagyon sok mindent meg kell változtatnia ahhoz, hogy minden a régiben maradjon. Fel kell adnia azt a dogmát, hogy csak gazdasági reformra hajlandó, de mindenféle politikai reformtól elzárkózik, nehogy a Szovjetunió újabb beavatkozását váltsa ki ezáltal – Gorbacsov fellépése, és az a tény, hogy a megújulást éppen a szovjet pártvezetés kezdte el hirdetni, ezt a stratégiát értelmetlenné tette. A politikai reform viszont azt jelentette, hogy úgy kell megőrizni az ún. szocialista vívmányokat, hogy a kommunista párt megosztja a hatalmat más, olyan politikai erővel, amelyek szintén elfogadják a szocialista rendet. Más szavakkal: intézményesíti a szocialista pluralizmust – bizonyos fókig hasonlóan a koalíciós időszakhoz, illetve az ötvenhatos forradalomnak ahhoz a szakaszához, amikor újraelakult a többpártrendszer. Ehhez szakítani kellett a kádári örökséggel, és antikádárista módon a belpolitikában Nagy Imre örökségére kellett támaszkodni, a külpolitikában pedig a gorbacsovi Szovjetunióra. Ez a politikai irányvonal garanciát jelentett volna a nyugati típusú modell egy az egyben történő átvételével szemben, és kordában tartotta volna az erre törekvő erőket, főleg az egyre izmosodó demokratikus ellenzéket. Az elképzelés nagyrészt az MSZMP legnépszerűbb politikusára, a karizmatikus Pozsgay Imrere „volt szabva”. Ezáltal 1987-től, az

MDF megalakulásától a kerekasztal-tárgyalásokig, valójában azonban a négyigenes népszavazásig a korlátozott pluralizmus kijött a nyilvánosság karámjából, és lassan átlépett a latens fázisából abba a létszakaszába, amikor már nemcsak a nyilvánosságban artikulálódhattak az állampárt hivatalos ideológiájától eltérő nézetek, hanem a politikai szervezetek, intézmények: előbb az egyesületek, klubok, szakszervezetek, mozgalmak, majd a pártok formájában is.

A demokratikus ellenzék volt a legradikálisabb az autoriter rendszerhez való viszonyának meghatározása során. A latens pluralizmus időszakában a *Társadalmi szerződés*⁸ című – részben bibói ihletésű, részben a Szolidaritás programját követő – dokumentumukkal manifesztan korlátozott szocialista pluralizmus bevezetésére tettek javaslatot. Vegyük észre: ez is tekintélyuralmi rendszer lett volna, de nyíltan és szerződéses alapokon. 1987-ben azonban ez még egyértelműen ellenzéki, a fennálló rendet radikálisan megreformáló elképzelés volt. Amikor pedig már létrejött az általuk követelthez hasonló szituáció, egy ideig – a Szabad Kezdeményezések Hálójával – megpróbáltak ugyan alkalmazkodni hozzá, de párttá alakulásuk után, SZDSZ-ként viszont már a korlátozás nélküli pluralizmus, a versenyelvű képviselői demokrácia és piacgazdaság kiépítésének irányvonalát fogadták el. Megalakulásától fogva hozzájuk hasonló politikát követett a Fidesz, de a Független Kisgazdapárt is: ők is a száz százalékos rendszerváltás hívei voltak. A többi ellenzéki szervezet azonban, a Magyar Demokrata Fórummal az élen, egészen kb. a berlini fal leomlásáig megmaradt a szocialista pluralizmus, vagyis a parlamentarizmussal kevert tekintélyuralom talaján, amelyet elképzeléseik szerint egy erős államelnöki pozícióban Pozsgay Imre biztosított volna. Ők és az MSZMP tulajdonképpen ekkor, 1989-ben helyezkedtek a *Társadalmi szerződés* 1987-es álláspontjához hasonló platformra, ez a „bibóizmus” és ez a „Solidarność-szimpátia” azonban ekkor kormánypárti és nem ellenzéki pozíció volt, és a teljes rendszerváltás akadályozását szorgálta.

⁸ Kis János–Kőszeg Ferenc–Solt Ottília, 1987.

Exkúrsus: A zsákutca-toposz

Szűcs Jenő a történelmi zsákutcsról

A zsákutca bibói fogalmához kapcsolódnak a recepcióban mindazok a diskurzusok, amelyek a hidegháborút követő enyhülés mellett is fennmaradó atompatt korában születtek,⁹ beágyazódnak azokba a gondolkodási tradíciókba, amelyek hazánk és a környező országok történelmét hosszú távú trendek kontextusában szemlélik, és az egyes, eltérő európai nagytérsegekhez különböző fejlődésmódokat rendelnek hozzá. Így született meg a XX. századi magyar társadalomtudomány egyik legjelentősebb, nemzetközi mércével mérve is nagyhatású teljesítménye, amely a Bibó-recepcióban is áttörést hozott: Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*¹⁰ című esszéje.

Két könyv egy kötetben – ez volt Kemény István¹¹ kritikájának a címe, amelyet Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvről írt,¹² de bátran ezt a címet adhatnánk egy olyan recenzióknak is, amely Szűcs híres könyvről íródik. Szűcs munkája két fő részből áll. Az elsőben a középkorról ír, és Bibóra támaszkodik. Ez tanulmányának legértékesebb része. *Prima facie* a Bibó-recepció részének tekinthető, mert Hajnal és Bibó középkorszemléletének továbbgondolása. Mindezt Szűcs számottevő jogtörténelmi ismeretanyag birtokában teszi, amelyre támaszkodva átfogó képet nyújt a középkori alkotmányosság fejlődéséről a nyugati régióban, és ezt Bibónál szakszerűbben,

⁹ A zsákutca-beszédmódhoz hasonló a „kelet-európai kisállamok nyomorúságát” emlegető, erősen panaszoló hangvételű beszéd is, amely a zsákutcát emlegető szerzőkhöz mindenekelőtt a – Bibótól amúgy idegen – fatalizmusban és determinizmusban áll közel, és túlélte a rendszerváltást is. Eszerint Kelet-Európában a nacionalizmusok, a gyűlölködés újra meg újra fellángol, az olyan halk szavú békecsinálóknak pedig, mint aminő Bibó István is, nincs elegendő hatalom a kezében, és így az értelem szavára sokkal kevesebben hallgatnak, mint a bundás indulatokra, az uszító demagógokra. Van ebben az attitűdben egy jókora adag hagyományos kelet-európai értelmiségi arisztokratizmus is, amely pontosan a térség állítólagos vagy valós elmaradottságára hivatkozva próbál a maga számára egy kitüntetett szerepet megszerezni, vindikálni, vagy azt (megszüntetve) – megőrizni – akár a demokrácia tanítómesterének köntösebe bújva. Lásd pl. Pataki Ferenc 2009, Seregi Károly 2009, E. Fehér Pál, 2001.

¹⁰ Szűcs Jenő, 1991 [1980].

¹¹ Kemény István, 1993.

¹² Konrád György–Szelényi Iván, 1989.

a publicisztikai fordulatokat mellőzve oldja meg. A második rész az újkorral foglalkozik, és nem elsősorban Bibót követi, hanem Immanuel Wallersteint. Ez a fejezet is színvonalas, de elmarad az előző nívójától. Szűcs könyvéről Kemény azt mondja, hogy a könyv első felében (vegyük úgy: az „első könyvben”) az egyén szabadsága a mérce, amit Szűcs alkalmaz a társadalomfejlődés értékelése során, utána (a „második könyvben”) azonban a külpolitikai siker lép a helyére.

Kemény értékítélete helytálló, az utóbbi állítás pontosításaként és Szűcs védelmében azonban hadd hozzunk fel valamit. Nagyon izgalmas és eredeti ugyanis, ahogy Szűcs a *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című munkájának a végén továbbgondolja Bibót – a szerző szellemében még tovább merészkedik, mint maga Bibó:

„Fizetett aztán e kényszerhelyzetért a magyar történelem nemcsak közismert gazdaság- és társadalomszerkezeti torzulásokkal, hanem a mentális struktúra ama jellegzetes »kórformáival« is, melyeknek pontos kórlapját megint csak Bibó Istvánnak köszönhetjük. Mindazonáltal e kórformák egyike-másika alighanem épp azért bizonyult oly makacsul súlyosnak, mert nem egyszerűen újabb infekciókból, a szervezetnek a reformkor és 1848/49 reménytelen gyógyulási szakaszait követő újabb legyengüléséből magyarázhatók, mint Bibó tette, hanem régebbi szervi betegségek. Nem ezek közé tartozik-e, hogy egy társadalom vezető rétege egy alapvetően mégiscsak »kiegyezéssel« államjogi struktúrában (ahol végeredményben minden lázadás is csak államjogi kiegyezést célzott) évszázadokon át úgy élt, hogy elhitette magával: szüntelenül lázadó és »ellenálló«? A szuggesztívó oly erős volt, hogy máig hatása alatt vagyunk. Nem ezek közé tartozik-e a Bibó körelemzéseiben oly központi szerepű felfokozott és örökletes »uralmi szellem« – ellenpontján a »jobbágyi alázattal«? E tulajdonságok nem egyszerűen általában a kelet-európai fordulatból fakadtak, hanem közelebbről abból a féloldalas kompromisszumos szerkezetből, melyben a hatalomgyakorlás központiilag alig kontrollált helyi keretei kompenzációs formául szolgálhattak az állami funkciók gyakorlásának teljességéért – mely tágabb keretben máshol maga az abszolút állam kezdett megteremtetni szakszerű kiegyensúlyozottságot. Nem ide tartozik-e a »rebellis« önszuggesztívó sajátosan kiegyensúlyozatlan, depressziós ellentéte, a nil admirari annak idején Babits által kiemelt passzivitása, a rezignált bele-

nyugvás a dolgokba, hiszen amúgy is minden fontos ügyben valahol »fent« születnek a döntések?»¹³

Felteszi tehát a kérdést: miért nem alkalmazta elődje saját paradigmáját más történelmi korokra is, nemcsak a kiegyezésre? Hiszen kiegyezések korábban is voltak a magyar történelemben – mondja Szűcs –, és ugyanolyan hamis helyzeteket teremtettek, mint az 1867-es. Már évszázadokkal korábban kialakult a magyar politikai kultúrában, hogy azok, akik paktumokat kötnek, lázadónak tüntetik fel magukat, máskor pedig azt hirdetik, hogy fatalista módon bele kell törődnünk a sorsunkba, és mindenféle függetlenségi harc kilátástalan. A közéleti hazugságok rendszere tehát a magatartásminták terén már ekkor létrejött, és már ekkortól elkezdte rongálni a magyar politikai vezetőréteg ítélőképességét, és elősegíteni a kontraszelektációt.

A fatalizmussal kapcsolatos, tisztánlátásról tanúskodó Szűcs Jenő-i állásfoglalás cáfolja azt az értelmezést, amely Szűcs recepcióján keresztül Bibót is befolyásolta, jobban mondva: eltorzította, főleg az utóbbiét. Ez az értelmezési séma pedig nem más, mint a determinizmus. Ez különösen a „zsákutca” és a „torzulás” toposzok gyakori használatában érhető tetten, de abban is, hogy a közép-európai régió szabadsághiányát egyfajta kikerülhetetlen sorsnak állítja be. Ez a nyolcvanas években rendkívül széles körben elterjedt felfogás volt, és jókora adag önsajnálatot és önfelmentést is tartalmaz. Ez pedig Bibótól idegen, hiszen ő indeterminista volt, aki szerint a történelemben csak esélyek, lehetőségek vannak, amelyeket ki lehet használni, és el is lehet hibázni, és az a látszat, hogy egyik vagy másik opciónak nincs alternatívája, maga is a hisztéria produktuma – amiből persze az is kiviláglik, hogy a hisztéria nagyon is képes teremteni a valóságot. Mindezt azért kell kiemelni, mert talán éppen Szűcs Jenő a legnagyobb hatású bibóista, nemcsak itthon, hanem külföldön is, mindez azonban olyan félreértéseken és hamisításokon keresztül valósult meg, amelyek nélkül viszont – ironikus módon – mindegyik szerző, tehát Bibó befogadása is nehezebben ment volna.

Az esszé Bibó recepciójának történetében fordulatot hozott. A *Vázlat Európa három történeti régiójáról* „második könyve” nem volt bibóista: a geopolitikai patthelyzet feloldhatatlanságát, fátumszerűségét sugallta,

¹³ Szűcs Jenő, 1991: 213–214.

a szabadság kivívásának reménytelenségét sugallta, és ezzel szalonképessé tette az „első könyvet” is.

Az eredmény egyrészt az lett, hogy Szűcs munkája nemzetközi reputációra tett szert, és ezzel Bibót is ismertté tette, főleg Franciaországban. A másik és fontosabb fejlemény egy különös, hibrid Bibó-kép lett, amelyben a „két könyv” történelemszemlélete összecsúszott. A „második könyv” olvasatába, tehát az újkorképbe beszüremkedett a bibóista szabadság gondolat, a „szabadság kis köreinek” ideája. A bibóizmus viszont fatalizmussal keveredett: az eltorzult alkatból, a zsákutcs történelemből – Bibó intenciójától eltérően – születési rendellenesség lett.

Az öszvérmegoldás végeredménye: a szabadság általánosodása, az újkor vívmánya Magyarországon – tömbpolitikai okokból, de társadalomfejlődési modellünkből eredően is – keresztülvihetetlen, de a szabadság kis körökben, egy-egy népművelő köré gyűlve, olvasótáborokban, házibulikban, a „kereteket feszegetve” megvalósítható. Műveljük kertünket, alakítsunk öntevékeny csoportokat, az informális szférában alternatív szubkulturális köröket, építsük networkünket – és ez a szabadság. Vissza tehát a középkorba, a klientelizmus diszkrét bájába, de garanciák nélkül – ez lett Bibó és az őt helyesen tolmácsoló Szűcs egyik legszebb gondolatából.¹⁴

Hogyan ment végbe ez a torzulás? Térjünk vissza a *Vázlat Európa három történeti régiójáról*-hoz. Az utolsó lapokon pedig Szűcs – 1956 említése nélkül, de a bibói szocializmuskép talaján maradván – felteszi a kérdést: nem lehetne/kellene-e a „harmadik utat” megvalósítani a nyolcvanas évek Magyarországon? Ezt a gondolatmenetet a következőképpen vezeti le:

„A magyar történelem »közép-kelet-európai« jellege azért sajátos képlet, mert hibrid módon kettős arculatú: egyrészt kora újkori »kelet-európai« fordulata szélsőségessé fokozta a nyugati képlethez képest a gazdasági-társadalmi szerkezet torzulásait és kiegyensúlyozatlanságát (következésképpen a társadalmi és politikai erőviszonyok megmerevedését), másrészt azonban a fordulat századokon át sem volt képes kiiktatni a szerkezet »nyugatias« alkatelemeit. Ennélfogva sajátos módon olyan képletről van szó, melyből egyaránt

következnek – Bibó István kulcsfogalmait idézve – »rossz beidegződések«, az »uralmi szellem« és »jobbágyi alázat« reprodukciója például éppúgy, mint a »hamis konstrukciókra« és arra való hajlam, hogy a »félelem mechanizmusa« az »értelem mechanizmusa« fölibe kerekedve, a »mozdulatlanság rendje« rögződjék meg, ahogy másfelől ugyanebben a képletben megvannak az alkati elemek, melyek szerencsés esetben alkalmassá tehetők a »mozdulásra a nagyobb szabadság irányában«.

A feladott lecke idején kevesen voltak oly mértékben tisztában a történeti hagyaték kettősségének gyökérzetével és az aktuális helyzet sajátos kettősségével, mint Bibó István. Életművének vezérgondolata, hogy a történeti kettősség egyik fele a struktúra forradalmi átalakítását követeli meg, aminek értékét azonban a kettősség másik felében kínálózkodó demokrácia kibontakoztatása adja meg; egyik a másik nélkül visszahozza, így vagy úgy, a rossz történeti beidegződéseket. Bibó történeti és politikai szemléletének elvi sarkpontja volt, hogy forradalom és demokrácia összetartoznak, sőt elvileg az előbbi az utóbbinak feltétele; a réalpolitika dimenzióiban azonban analitikus felelősséggel nézett szembe azzal a ténnyel, hogy míg Európa két szélső régiója megcsinálta a maga forradalmait – a Nyugat a XVI–XVII. században, a Kelet a XX. században –, a köztes régió, benne Magyarország, csak bukott forradalmakat, félforradalmakat ismert, s 1945-ben sem »alulról« jutott a forradalom és demokrácia lehetőségeihez, hanem kívülről. Bibó István ezt így sohasem írta le, de alapjában véve azt a történelmi dilemmát kísérelte meg elméleti szinten és gyakorlati javaslatokkal megoldani, hogy hogyan lehet egy helyzetben, mely történeti okok miatt a »forradalom felülről« szükségletét és lehetőségét immár szocialista variánsban vetette fel, a folyamatokat a demokrácia »alulról« érvényesülő kontrollja alatt és medrében kibontakoztatni. Az első a »kelet-európai« háttérből folyó szükségszerűség, a második a »nyugatias« alkatelemek által kínált történelmi szükségszerűség volt – elvben kifogástalanul konzekvens »közép-kelet-európai« modell (noha maga a terminus Bibónak inkább csak későbbi írásaiban merül fel).¹⁵

¹⁴ Mint lejjebb látni fogjuk, ezt elsősorban Juhász Pál ecsetelte plasztikusan a Bibó István Emlékbizottság 1989. májusi, szegedi konferenciáján. (BIEB, 1989.)

¹⁵ Szűcs Jenő, 1991 [1980], 216–217.

Ezt a fonalat veszi fel Sándor Iván *A kilencvenes évek és Bibó hagyatéka* című tanulmányában. Ebben az opusban Sándor felismeri, hogy Bibót leginkább a hisztéria-konceptiója felől lehet megérteni, amely egész történelemszemléletének alapja: mindig zsákutcákból és az azokban fel nem ismert hamis helyzetekből vezet le a deformításokat. Szerinte a bibói történelemszemlélet fő koordinátáit „a zsákutca-ba szorulás, a hamis helyzetek és fel nem ismerésük, a hatásukra létrejövő deformációk”¹⁶ adják. Világosan látja a recepció fő csomópontjait is:

„Három olyan álláspontot foglalunk össze, amely más és más centrális ponton ugyan, de egyformán vitatja Bibó művének lényegi vonásait. Az első: fontosnak, szinte alig vitatandónak tartja a negyvenégyig terjedő induló szakaszt, időállóbbnak, bár lényeges pontokon vitatandónak a negyvenöt és negyvennyolc közöttit, ugyan magas szintűnek, ám töredezettnek és legtöbb pontján vitatandónak az ötvenhat és hetvenkilenc közöttit. Ennek az álláspontnak a koordinátáit az határozza meg, hogy Bibó mennyire fogadta meg vagy mennyire utasította el azt, amit ennek a kritikai álláspontnak a képviselői »létező szocializmusként« aposztrofálnak.

A második: úgy hajt fejet Bibó életműve előtt, hogy mindvégig lát benne egy olyan magatartást, amelyik alternatívát keresett ott is, ahol e szerint a történeti-politikai értékelés szerint nem voltak, illetve nincsenek alternatívák. Nevezetesen 1945 után, amikor is a Bibót erről az álláspontról érő bírálat szerint úgy merült fel a kérdés, hogy vagy a demokrácia szabályait betartó tradicionalizmus, vagy az antidemokratikus idegen értékeknek kitett progresszió érvényesül; és nevezetesen 1956, ahol ugyancsak egy illúzió folytatásának minősül az a bibói álláspont, miszerint a parlamenti demokrácia és a kizsákmányolás tilalmán alapuló társadalmi rendszer összekapcsolható. Ennek a gondolkodásnak a koordinátáit az határozza meg, hogy Bibó mennyire állt szembe, és mennyire utasította el vagy hol látott elfogadható motívumokat mindabból, amit ennek a kritikának a képviselői totális diktatúraként aposztrofálnak.

¹⁶ Sándor Iván, 1988. 283.

A harmadik: Bibó gondolatait a feledés homályában látná, javaslatait úgy tekinti, mint amelyeket az idő félresöpört: körülötte, mögötte követőket nem lát, az életmű magánya nem más, mint a megvalósíthatatlan utópiák *mindig* bekövetkező végzete.”¹⁷

Mindebből azonban Sándor a következő konzekvenciákat vonja le:

„Lehet-e tehát, a harcos kisebbségnek a szavazó többség elleni jogát hirdetve, kísérletet tenni a parlamentáris demokrácia kialakítására? Mikor Bibó azt mondja, hogy ha erre a súlyos kérdésre a válasz negatív, akkor azt az egész vonalat, amelyen az európai háború utáni regenerálódási kísérletek haladnak, abba lehet hagyni – viszont hozzátette, hogy szerinte van egy keskeny ösvény, amin járva az összeegyeztetést el lehet végezni –, akkor a kelet-közép-európai általános szintéren a magyar históriának azt az alapvető kérdését fogalmazta meg, amit, az ő szóhasználatával, a keleties és nyugatias intézményrendszeri technikák arányos kialakítása jelent.”¹⁸

Sándor így folytatja:

„Az európai zónák különböző fejlődésbeli különbségeit magyarázva, a kelet-közép-európai régió zsákutcas fejlődését elemezve jutott el ahhoz az első összefoglalása óta már tényekkel bizonyított felismeréshez, hogy egy nem szervesen kialakuló, belül hasadt, önismeretében hiányos, tudati deformációkkal, kontraszelektált intézményrendszerrel terhelt társadalom számára nem jelenthet kibontakozási alternatívát sem a tényekkel szemben szocialista teóriával igazolni próbált társadalmi utópia, de olyan intézményrendszer sem, amely mögött ugyan állnak tények, ám ezek az évszázadosan szerves vagy szervesebb fejlődésű »szerencsésebb« nyugati társadalmak gyakorlatának formációi.”¹⁹

A végkövetkeztetés Bibóra nézvést: „...Éppen olyan javaslatai maradtak érvényesek, mint a szocializmus és demokrácia összekapcsolására,

¹⁷ Uo. 283–284.

¹⁸ Uo. 279.

¹⁹ Uo. 289.

illetve a népképviselői, önkormányzati formák kialakítására vonatkozó ajánlatok.”²⁰ A csattanó most következik: „...Ne hallgassuk el, hogy ezeket a gondolatokat... némi csúsztatással... idézhettük volna azokból az irányelvekből is, amelyek a nyolcvanas évek végén elsősorban a szovjet társadalom irányításában megindult nyitás, új dinamika, fordulatsorozat nyomán hangzanak el.”²¹ Az indoklás: „Az előttünk álló évtizedet úgy fogjuk fel, hogy a megegyezés és a szuperhatalmak között reális.”²²

Mindebből kiindulva Sándor a következő programot vázolja fel: „Nyugaton is terjedhetnek az állami, közösségi tulajdonformák, keleten is a magán-, a kisközösségi formák.”²³ Továbbá:

„A századvég jelenségsorozatához tartozik a közös, nagy, egy-szerre hagyományos és új európai feladatok, a »globalítások« előtér-be kerülése: a kisebbségi, faji jogok biztosítása, az etnikai és ezzel járó kulturális jogvédelem; a közös környezet biológiai és szellemi tisztogatásának technikái. Mindezek együtt olyan – már a nyolcvanas években – gyakorlati feladatok, amelyeknek a megoldásához csak akkor lehet közelebb kerülni, ha az intézményi-társadalomszerkezet-művelődési kondíciók javulnak; ha a parlamentáris demokráciával szervezett kapitalista, az egypártrendszerrel irányított szocialista országokban egyaránt megerősödnek, illetőleg kialakulnak azok a gyakorlati formák, amelyekkel a kormányzatok be tudják működésükbe építeni széles néprétegek organizációs, politikai kontrollját, bírálatát, javaslatait.”²⁴

A végső konklúzió:

„A parlamentáris formák megvalósításához... nemcsak a negyven éven át alkalmazott államszervezési technikák alkalmatlanok, de az évszázados alapokon kialakult nyugatias formák is. Nincsenek

²⁰ Uo. 304.

²¹ Uo. 296.

²² Uo. 305.

²³ Uo. 306.

²⁴ Uo. 307.

ugyanis mögöttük reális osztály- és politikai bázisok. A – bárhonnan – adaptált elvek és államszervezési mechanizmusok pedig csak a társadalmi intézményrendszerek, az egész magyar társadalomfejlődés évszázados skizofréniáját ismételnék, amelyek a zsákutcákhoz vezettek. Az *organikusság* ebben a kérdésben azt jelenti, hogy a századvég új koordinátái között, a megváltozott szituációinak *valóságából* nőhetnek ki egyedül azok a csoportosulások, amelyekre egy parlamenti pluralitás realitása épülhet. Nem annyira pártok, mint új és más egyesülések. A környezetvédelemtől az önkormányzati, nemzeti és népi bizottsági formákig, az ipari fejlesztés, a művelődés szövetkezeti érdekképviselői bázisainak választott megbízottaival.”²⁵

Sándor Iván tehát Bibót mint afféle „pregorbacsovistát” állítja elének. Ő abból indul ki, hogy a világpolitikai helyzetet továbbra is a két szuperhatalom fogja meghatározni, de azt is feltételezi, hogy a hidegháborút megegyezés váltja majd fel úgy, hogy mindkét fél megőrzi társadalmi rendszerét, de a nemzetközi feszültség csökkenése következtében mind a két szövetségi rendszeren belül reformfolyamatok indulnak meg. Az egész könyvön érezhető egy őszinte fellélegzés; végre megvalósulhat az, amit Bibó akart, hiszen Gorbacsov is ezt akarja! Végre vége szakadt a Bibót körülvevő meg nem értésnek, amely őt magányra ítélte, hiszen fő eszméje, a demokratikus szocializmus éppen abban az országban lett uralkodó ideológia, amely annak idején a diktatórikus szocializmus vezető szuperhatalma, az 1956-os magyar forradalom vérbe fojtója volt.

Sándor Iván mondanivalóját kétféleképpen lehet értelmezni. Az egyik szerint a szerző a kommunista rezsimen belüli kereteket akarja feszegetni, és ehhez eszközként használ fel egy szocialista, bár nem marxista gondolkodót: Bibó Istvánt. A másik viszont abból indul ki, hogy a bibói korlátozott forradalom és megszorított többpártrendszer, valamint a glasznoszty és a peresztrojka, illetve a Gorbacsov-féle szocialista pluralizmus között nemcsak felszíni hasonlóság van. Ebben az esetben Bibót, Gorbacsovot és Sándor Ivánt csak együtt lehet igenelni vagy elvetni, nem lehet köztük „szemelgetni”.

²⁵ Uo. 313.

Exkurzus: „A szabadság kis körei” toposza a Bibó-recepcióban

Kevés olyan Bibó-fogalom aratott akkora sikert, mint a „szabadság kis körei”. Ez annál is meglepőbb, mert a bibói életműben ez a kitétel sokkalta szerényebb helyet foglal el, mint a bibóista befogadók olvasataiban. Vajon mi okozza, hogy egy, a szerző oeuvre-jében parciális jelentőségű kifejezésbe az utókor ennyi jelentésbeli többletet vetít bele? Melyek azok a történelmi-társadalmi kontextusok, amelyekben egy textus így átértelmeződik, és vezető toposzá válik? A továbbiakban erre a kérdésre keresem a választ. Előbb Bibó műveit elemezve értelmezem azokat a szöveghelyeket, ahol a kérdéses kitétel, illetve annak üzenete előfordul, majd azokat az írásokat veszem górcső alá, amelyekben ez a Bibó-idézet a mondandó fontos részét képezi.

Mindenekelőtt nézzük tehát meg, hogy Bibónál hol szerepel ez a nevezetes fordulat! A lelőhely: *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* című 1947-es tanulmány, amelyből itt most muszáj némileg hosszabban idézni, hogy lássuk, mi az a valós szövegösszefüggés, amelyből az utókor interpretátorai kiragadták kedvenc tézisüket:

„...a hűbériség klasszikus berendezésében a társadalom minden tagjának életét személyes, emberi közvetlenséggel kialakított kapcsolatok szabták meg, nem pedig központosított uralmak vagy uniformizált jogintézmények. Ez a rendszer az egymást egyensúlyban tartó társadalomszervezeti viszonyoknak a végtelen sokaságán épült, melyek mindinkább feloldották, személyivé és közvetlenné tették a teljes és egyoldalú kiszolgáltatottságnak az ókori, bizánci és közel-keleti társadalmakra oly jellemző viszonylatait. Természetesen nem ismerte ez a rendszer a szabadságnak és egyenlőségnek nagy összefogó intézményeit sem, hanem kis körökben megvalósuló, biztosított és kölcsönös személyes szolgáltatásoknak, kötelezettségeknek, jogoknak és szabadságoknak a sokaságában élt, melyekben nem egy-egy uniformizált társadalmi rend vagy osztály tagjaként, hanem személyükkel, családjukkal, munkájukkal, szakmájukkal, birtokukkal tartoztak bele az emberek. Az alávetettségnek, szolidaritásnak, érdekvédelemnek a legkülönbözőbb kapcsolatai támadtak így, melyek szívósan ellenállottak azoknak a brutálisan célszerű módszereknek, melyeket a hatalom koncentrációjára és az emberek kiszolgáltatottságára épülő társadalmi és politikai erők szoktak al-

kalmazni... Ez a gazdagon tagolt, földjéhez, munkájához, szakmájához, szabadságához erősen hozzákapcsolódó társadalom eredményesen szembe tudott fordulni a hatalomkoncentrációnak, az egyoldalú alávetésnek a kísérleteivel... A legmodernebb társadalomfejlődés a francia forradalom és vele párhuzamos alakulások során azután bekövetkezett az ideje annak, hogy ez a sokféle, kisszerű, de biztosított szabadságokkal élő s erre ránevelt társadalom nekikezdett ezeknek a kisszerű korlátoknak a lebontásához és egyetemes érvényű, egyenlő emberi szabadsággá való összegezéséhez.”²⁶

Az ominózus szóösszetétel lejjebb, és csak egyszer fordul elő: Bibó szerint a fentiekből adódik „a társadalomfejlődésnek ez a szabadság kis köreire (kiemelés: Balog I.) felépített és a szabadság felé haladó jellege”.²⁷

Amint látható, Bibó itt nem a modern társadalmakról beszél, hanem a – nyugat-európai – középkorról, a feudalizmusról, ahol – a fentiekből kitűnően – nem létezett „egyetemes érvényű, egyenlő emberi szabadság” (kiemelések: Balog I.). A szerző maga is több ízben említi: kisszerű viszonyokról van szó, amelyekben az alávetettség éppúgy jelen van, mint a szolidaritás és az érdekvédelem. Ennél azonban fontosabb, hogy e viszonyok személyi (ki-ki családjához, munkájához, szakmájához, birtokához kötődő) és közvetlen jellegűek, és mielőtt még a Bibó által mindig is elítélt személyes uralomra asszociálnánk: akadályozzák a hatalomkoncentrációt, az emberek kiszolgáltatottságára épülő, az egyoldalú alávetésre alkalmas brutálisan célszerű módszereket. Ez pedig Bibó értékrendjében a „jó társadalom” legfőbb ismérve, és ugyanúgy a középkori Okcicens jellemzője, mint az univerzális, egyenlő szabadság hiánya. Ez a régió ebben a korszakában ugyanis sokféle tulajdonsággal rendelkezett, eggyel azonban nem: csekély, epizodikus kivételektől eltekintve nem ismerte a zsarnokságot, amely az Európán kívüli kontinensek életének mindig is, a mi földrészünkének pedig az ókorban és a francia forradalom idején éppúgy, mint – a totalitárius diktatúrák miatt – a XX. században is állandó kísérőjelensége maradt.

A „szabadság kis körei” kifejezés explicit előfordulása nélkül is találunk hasonló gondolatmeneteket Bibó műveiben, mégpedig fontos helyeken – igaz, ezeket jóval kevésbé ismerik és idézik, mint a fentit.

²⁶ Bibó István, 1986. II. 491–493.

²⁷ Uo. 493.

A hűbériséget egyetemi előadásában „elődemokratizálódásnak”²⁸ nevezi, amelyben „nem a hűség volt a döntő...”, mert Nyugaton nem a felettük levő családhoz voltak hűek, hanem egy konkrét feladatrendszerhez, a szakmájukban a leghűbb gondossággal. Anarchia helyett nagyfokú biztonság alakult ki... E szisztéma kölcsönösségen alapult, nem parancsoltak, hanem szolgáltak, és közösen védekeztek. Önszabályozó társadalom volt, amelyben nem voltak szuverén urak, a hatalom kétoldalú egyezményeken alapult.”²⁹ E kissé idealizáltak tűnő középkorképet Bibó alaposabban is kifejti a *Békecsinálók könyvében*, amikor konkrétan megnevezi, melyik középkori autonómiatípus mely országokban fejlődött ki a leginkább: „A keresztény monarchia életideálja érvényes volt az egész keresztény világra; a lovagság és az aránylag független egyházi rend mindenekelőtt a katolikus Nyugaton virágzott; az önálló értelmiségi osztály Franciaország fókuszja és középpontja körül ugyancsak az egész katolikus Nyugaton; a nyugati típusú hűbéri rendszer mindenekelőtt Franciaországban, Nyugat-Németországban és Angliában; a középkori rendi alkotmányosság koszorúban helyezkedett el a hűbériség folytán meglehetősen atomizált francia-német központi Európa körül: Aragóniában, a brit szigeteken, Skandináviában, Lengyelországban, Csehországban és Magyarországon; a városi polgári életforma nyugatról keletre csökkenő életerővel egész Európa területén; a szabad parasztság Észak-Európában, Svájcban és szétszórva egész Közép- és Kelet-Európában s a Balkánon; a presbiteriánus rendszer és a szektárius közösségek a kálvinista országokban, Angliában és Amerikában; a szakszervezetek egész Európában. A *demokráciára való előiskolázottság* (kiemelés: Balog I.) intenzitása Európa különféle részein különböző volt, de nem volt Európának olyan sarka, mely valamit ne kapott volna belőle.”³⁰

Az utópikus jelleg a „szabadság kis köreinek” gondolatában Bibónál természetesen elsősorban nem a múlt, hanem a jövőre vonatkozva jelentkezett, és pedig az öngazgatás koncepciójában. Az *európai társadalomfejlődés értelme* című alapvető tanulmányában³¹ Bibó, az 1956-os

hős éppen a forradalom munkástanácsainak tapasztalataira³² alapozva minősíti reális utópiának az öngazgatás, a kölcsönös szolgáltatások társadalma, mint egyfajta egalitárius hűbériség koncepcióját, és mond kritikát minden fennálló rend, tehát az államszocializmus és szociáldemokrata jóléti állam kapitalizmusa felett egyaránt. Az autonómia-gondolat másik megnyilatkozása, az önkormányzatiság viszont a gyakorlatias, realista Bibó egyik vezéreszméje volt, amelynek megvalósítására közigazgatási szakemberként törekedett. Ez a városmegye-koncepció, amelyet Erdei Ferencsel együtt dolgozott ki,³³ és amelynek implementációja kedvéért bizonyos fokig még az általa elutasított Kádár-rezsim egyik alrendszerének megreformálásában is megpróbált részt venni.³⁴

Összefoglalva: mit mond Bibó, amikor a szabadság kis köreiről beszél, akár explicite, akár körülírva? Elvi síkon azt a felfogást képviseli, hogy a szabadság kis és nagy körei, a Szabadság és a szabadságok nem játszhatók ki egymás ellen. Az autonómiák magukban mit sem érnek az emberi jogok, a parlamenti demokrácia nélkül,³⁵ ahogy mindenki elvont, általános és egyenlő szabadsága is kiüresedik a konkrét szabadságélményeket adó alulról jövő önszerveződés híján. A másik, immár

³² Ebben a meggyőződésében Bibót megerősíthették az 1945-ös nemzeti bizottságok, az üzemi és termelési bizottságok is. (Bibó István, 1986. II. 51–52.)

³³ Bibó István–Matyasovszky Jenő, 1950, Bibó István, 1990a. 43–93.

³⁴ Bibótól 1956 után – egy bibliográfiát (Bibó István, 1977.) leszámítva – Magyarországon hivatalosan csak két publikáció jelent meg: a *Tanya és urbanizációt* (Bibó István, 1986. III. 125–141., első megjelenése: Bibó István, 1973.), valamint a *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció* című terjesztésre nem került, belső kiadványban megjelent műve (Bibó István, 1986. III. 141–295., első megjelenése: Bibó István, 1975.), amely a szerző egyik legnagyobb területmű munkája.

³⁵ Így ugyanis vagy az ember és ember minőségi egyenlőtlenségére alapuló társadalomszervezet marad fenn – ahogy a *Zsidókérdésben* (Bibó István, 1986. II. 621–799.) láthatjuk –, vagy modern körülmények között újratermelődhet az a helyzet, amelyet *A munkástanácsok és a többpártrendszer* című tanulmányban így jellemez: „De a közvetlen élmények erejével tudják a magyar tömegek azt is, hogy semmi-féle szakmai, szakszervezeti, érdekképviseleti demokrácia nem pótolhatja a közösség egyetemes demokráciáját, azt az alapvető modern követelményt, hogy minden felnőtt ember igenis illetékes, jogosult és köteles a közösségi élet legfontosabb ügyeiben véleménnyel bírni és véleményt nyilvánítani. S ha ennek megfelelő fóruma nincsen, akkor az országos politikában óhatatlanul egy szűk körű oligarchia kerül uralomra, mely a tömegeket politikailag „éretlen”, zavaró elemnek tekinti.” (Bibó István, 1990. IV. 212.)

²⁸ Dénes Iván Zoltán (szerk.), 2004. 238.

²⁹ Uo. Vegyük figyelembe, hogy ezek apokrif Bibó-szövegek, ui. a tanítványai által lejegyzett előadásokat a szerző soha nem autorizálta.

³⁰ Bibó István, 1986. I. 306–307.

³¹ Bibó István, 1986. III. 5–125.

gyakorlati tanulság, amit az idevágó bibói gondolatokból levonhatunk: a kis körökben megvalósuló szabadság az általa elemzett történelmi helyzetekben mindig egyfajta elődemokrácia, vagyis – akár a középkorban, akár később – olyankor képezi a demokrácia szigeteit, amikor valódi, képvisleti demokrácia még nem működik.

Ha mostantól arra keressük a választ, hogy melyek voltak azok a tényezők, amelyek a „szabadság kis körei” eszméjét oly populárisrá tették a Bibót befogadó utókorban, akkor induljunk ki a nemrég fájdalmasan korán elhunyt Lakatos László megállapításaiból, amelyek erre nézvést megvilágító erejűek: „Bibónak az utóbbi időben talán legtöbbet idézett szavai azok, amiket a »szabadság kis köreiről« írt; általában a »civil társadalom« fogalmával összefüggésben szokták idézni. Magyarországon alighanem Szűcs Jenő nagy hatása, az európai régiókról írt munkája nyomán vált széles körben ismertté ez a kifejezés, amely voltaképpen képszerű, érzékletes megjelenítése annak a hajnali gondolatnak, hogy a modern, univerzális szabadságjogok a középkori partikuláris »szabadságokból«, azaz tulajdonképpen a privilégiumokból fejlődtek ki.”³⁶

A privilégiumokkal kapcsolatban érdemes megfigyelni Huszár Tibor illúzióromboló szavait: „...a rendi-korporatív szervezetek vitathatatlanul tartalmazták az önszabályozás, az alkotmányosság mozzanatait, azonban lényegükből következően nem váltak (válhattak) szabadon választható közösségekké. A »szabadság kis körei« ugyanis rendi kiváltságokon alapultak, és ily módon nemcsak előzményei, de – mint erre korábbi írásaiban Bibó is utalt – akadályozói is a polgári szabadság intézményesülésének. A középkori *libertas* egyértelműen a *privilegiumok birtoklásának* jogát jelölte: a föld, a város szabadsága örökölt vagy vásárolt szabadság, a céh jog a mesterség művelésének szabadsága.”³⁷ Vegyük azonban figyelembe azt is, hogy ezek a mondatok egy nagylélegzetű tanulmány egyik olyan fejezetéből valók, amelyben Huszár Bibó 1956 utáni antikádárizmusával együtt elveti annak antijakobinizmusát is, amellyel Bibó az angol, a svájci, a németalföldi polgári fejlődés szer- ves, a középkori kiváltságokból kinövő modelljét preferálta a francia forradalom után bejárt úttal szemben.

Semlegesebb és egyben elmélyültebb elemzést ad viszont a feudálizmus szabadságintézményeiről Szűcs Jenő:

³⁶ Lakatos László, 1993. 113.

³⁷ Huszár Tibor, 1986. 493.

„...nem a fogalmak nemesi értelmezéséről, sőt inflációjáról van szó, ami hovatovább anakronizmussá válva inkább visszaütött; nem tudott azonban oly erővel visszaütni, hogy a »szabadság kis köreinek« középkorból örökölt szerkezeit teljesen lerombolta volna. E téren a Habsburg-abszolutizmus sem nyírbált erősebben, mint akár a nyugati abszolút államok. Sőt magában a középkorias rendi dualizmusnak némileg modernizált prolongálásában rejtett a belső logika, hogy például az állam ellenőrzése alá eső megye szorításába került városi polgári szabadság bizonyos alaptényeit senki sem vonta kétségbe. Még ennél is fontosabb – hiszen az ország lakosságának több mint kilenctizedéről van szó –, hogy még a parasztság helyzete sem igazodott mindenben Werbőczy Tripartitumához, betű szerint a *perpetua rusticitas* státusából következő jogfosztáshoz. A párdackacagányos ellenállásnál is fontosabb az a kevésbé látványos, rejtett, de szívósan makacs ellenállás, ahogy a mélyben, a faluközösségekben a paraszti »jogok és szabadságok« maradéka szegült ellen a »második jobbagyság« nyomásának.”³⁸

Amikor a következőkben már arra térünk rá, hogyan olvasták Bibót minálunk a nyolcvanas évek aktualitásaira lefordítva, igazat kell adnunk Lakatosnak: mindez azért válthatott ki jelentős és pozitív visszhangot a rendszerváltás előtt, mert a civil társadalom ideáljának megvalósulását³⁹ látták benne. Az európai politikai gondolkodás és egyúttal társadalomfejlődés egyik nagy tradíciója: az állam és a társadalom elkülönülése, utóbbinak az előbbitől való függetlenedése igen nagy hatással volt egy államosított társadalom polgáira. A következő szövegrészlet is ezt támasztja alá: „Más szóval egy új nyilvánosság volt születőben, amely lehetőséget teremtett a társadalmat feszítő kérdések nyílt kritikai megvitatására. Ennek a születőben lévő új nyilvánosságnak részei és

³⁸ Szűcs Jenő, 1991 [1980], 214–215. Vö. Varga János, 1969.

³⁹ A civil társadalom fogalmával gyakran romantikus-illuzionista módon vissza is élnek. Ezt jó szemmel pécézi ki a következő gondolatmenet (D. Lőrincz József, 2002): „A civil társadalom sokszor nemcsak mint a szabadság, a demokrácia le-téteményese jelenik meg, hanem mint a modern kor problémáira javasolt általános megoldás. A fogalom mögött ilyenkor, ha kimondatlanul is, vagy egyfajta premodern közösség képe lelhető fel, vagy pedig egy változatos, sokszínű poszt-modern társadalomé. Mindkettőnek kulcsfontosságú eleme, hogy harmonikus, konfliktusmentes társadalomeszményt próbál követni.”

erjesztői is voltak azok a spontán módon alakuló, rövid lappangási idő után felszínre törő, egymást tudatosan erősítő és egymással szolidaritást is vállaló szakmai körök, környezetvédelmi és békemozgalmak, szakkollégiumok és ifjúsági, egyetemi körök vagy klubok, amelyek – Bibó fogalomhasználatával élve – gyakran a »szabadság kis köreiként« határozták meg önmagukat.” Ezek az egymás felé is megnyíló és táguló körök gyorsan és hatékonyan jutottak konszenzusra abban, hogy a civil társadalom fogalmát egyfajta közös védelmi ernyőként használják, és magukat egy új, plurális civil társadalom alkotóelemeinek tekintik.⁴⁰

Különösen az lehetett benne vonzó, hogy a civil társadalom önállósága megállhat a klubok, az egyesületek szintjén, azaz nem feltétlenül szükséges hozzá az a többpártrendszer, amelynek követelése mindhárom kelet-európai szabadságküzdelem – az 1956-os magyar, az 1968-as csehszlovák és az 1980–81-es lengyel – leveréséhez nagymértékben hozzájárult. Ez a szempont az opposíció különböző frakciói számára egyaránt fontos volt. Az ún. demokratikus ellenzék egyik vezetőjétől éppúgy ismerünk ilyen megnyilatkozást,⁴¹ mint a népi mozgalom egyik vezéralakjától.⁴² De nemcsak a politizáló ellenzéki és féllenzéki frakciók

⁴⁰ Míslivetz Ferenc–Jensen, Jody, 1998.

⁴¹ „Az világosan látható volt a számunkra, hogy ahhoz hasonló méretű tömegmozgalom, munkásmozgalom, amilyen Lengyelországban kibontakozott, Magyarországon igazán nem volt várható. De mégis, a lengyel fejlődés mintát mutatott, amiről – a különbségeket is figyelembe véve – úgy gondoltuk, hogy Magyarországon is ki lehet próbálni. Ennek az volt a lényege, hogy nem a hatalmon lévőket kell megpróbálni rábeszélni mindenféle reformokra, hanem létre kell hozni az állam köreiben kívül – Bibó István kifejezését idézve – a szabadság kis köreit, a civil társadalom önálló, embrionális intézményeit, ezeket meg kell védeni, és aztán lassan, lépésről lépésre kiterjeszteni őket. Ez olyan gondolat volt, amely a lengyel ellenzéktől eredt, az 1970-es évek közepén Adam Michnik fogalmazta meg először, és mi úgy véltük, hogy ez Magyarországon is megpróbálható, és azt gondolom, hogy ebben nem tévedtünk.” Kis János, 2008.

⁴² „Történelmi élmények, megpróbáltatások emlékidéző sorsközösségben, irodalmi folyóiratok, Alföld, Forrás, Tiszatáj, író-olvasó találkozók, templomok és művelődési házak, asztaltársaságok és kutatóintézetek szellemi fókuszában, Sára és Kósa filmjeiben, a »nomád nemzedék« népi kultúrát, hagyományt, a Kárpát-medencei történelmi hazát felfedező kapcsolatrendszerében hívódtak elő a bibói »szabadság kis körei«, tiszta forrásokból búvópatakok, amelyek aztán a hetvenes évek második felében Illyés Gyula és Csoóri Sándor életművével a politikai tűrőhatárt is átlépő, bátor kiállásaival törtek a felszínre. Lassú víz pártot mos,

kapták fel a keretek feszegetésének ezt a viszonylag kevesebb egzisztenciális kockázattal járó módját. Egy korabeli diákvezér így emlékszik erre:

„...Én akkor egy irodalmi lap... szerkesztője voltam, aminek politikai vonatkozása semmi nem volt, méghozzá tudatosan nem volt... a pusztán létén kívül: ugyanis a létét mi politikailag is értelmeztük, méghozzá egy Bibó-passzus félreértésén keresztül. A passzus ennyi: a szabadság kis körei (kiemelés: Balog I.) , s mi akkor... erre a gyenge szókapcsolatra azt a nehéz ideológiát építettük, hogy kis saját intézményeket kell létrehozni a hivatalosak tövében és réseiben, amelyek a »szabadság kis körei« lesznek a szocializmuson belül...

A politikai nézeteinket illetően... pedig mondhatnám azt, ... hogy bibóisták voltunk valamennyien. Ilyen izmus persze nincsen. Egyszerűen arra gondolok, hogy a nyugati demokrácia intézményeit szerettük volna látni itthon, de a kapitalizmust már nem biztos. Nem jutott eszünkbe, hogy a kettő összetartozik. Arra gondolok, hogy a modern magyar történelemből csak a forradalmakat tartottuk elfogadhatónak (1848, 1919, 1945, 1956), egyébként – TGM [Tamás Gáspár Miklós] szavával élve – nem éreztük otthon magunkat a saját történelmünkben. Ugyanakkor többször megnéztük a Huszár–Latinovits-féle Szindbádöt, s az abban előforduló életforma után nagyon is vágyakoztunk, s nem jutott eszünkbe hogy ellentmondás lehet e vágyakozás és a magyar történelemről alkotott képünk között. Utáltuk a szocializmust, de a baloldali kultúrát találtuk érdekesnek. Jellemző, hogy pl. 1968 Párizsának – itt Bibó véleménye ellenére – és a 60-as évek nyugati progresszív mozgalmának még a mi nemzedékünkre is nagy hatása volt. Emlékszem, milyen izgalmas volt elmenni egy Marcuseról szóló legális előadásra: nagy híre volt. Egy szűk olvasóköri nagy vitát folytattunk egy 1972-es Heller Ágnes-cikkről is (a szükségletek forradalmáról szól), más-

mondogattam, és elégtételt jelentett már egy-egy kibontott metafora, a határon átcsempészett könyv, egy megszervezett író-olvasó találkozó, a lemásolt Nagy Gáspár-vers.” Alapító atya..., 2005.

kor meg a Nagy Inkvizítor-jelenetről a Karamazov-testvérekben. Nagy témák az ellenkultúra világából.”⁴³

Míg e rendszerváltás előtti értelmezések esetében vitás lehet, hogy hermeneutikai értelemben vett termékeny félreértést vagy belemagyarázást lássunk-e bennük, 1989 óta megváltozott a helyzet. A „szabadság kis körei”-toposz szállóige lett, egyúttal azonban érdekes metamorfózison ment keresztül: új jelentésárnyalattal gazdagodott. Immáron a magánéletbeli közösségsszerveződés, az emberi kapcsolatok, a baráti kör is a szabadság terrénumává válik.⁴⁴ A kifejezés egyik használója explicite ki is nyilvánítja: nemcsak a jogi személyiségű szervezetek lehetnek a civil társadalom megtestesítői, hanem „asztaltársaságok, alkalmi koalíciók, helyenként közösségi tanácsok, baráti körök. A »szabadság kis körei« is.”⁴⁵ Ez a – Bibó szellemétől immár teljességgel idegen – interpretáció nosztalgiát fejez ki egy olyan világ iránt, ahol az informális nexusokat, a reciprocitást nem zavarja meg a professzionalizmus „lélektelen” szeleme.⁴⁶ Láthatjuk: nemcsak a könyveknek, de a szerzőknek is megvan a maga sorsa. A szabadság kis körei – ez a kifejezés mára jelszavá, illetve az eszképzizmus vonatkozási pontjává inflálódott, mert a diktatúra, amelynek közegében valós, bár az eredetitől eltérő értelmet nyert, húsz éve megdőlt.

⁴³ Takáts József, 1995. 80.

⁴⁴ Erre két példa. Az egyik (Albert Iván, 2006): „Itt is megtalálhatók a »szabadság kis körei«, amelyek azonban nem azonosak a városban élőkével. A tévé, a rádió és a kiskocsmák adják a mindennapok egyetlen igazi örömét és szórakozását. Oly mérhetetlen itt a szegénység, hogy az itt élők csak álmaikban jutnak hozzá a kultúrához (mozi, színház, könyv, könyvtár, internet stb.).” A másik (Barkóczi Dóra, 2009): „A csapatok kezdtek összeszokni. Másztak, érveltek és nagyon kreatívak voltak minden akadálynál, melyet a teambuilderek állítottak eléjük. Kis közösségek alakultak, így egy lépéssel közelebb jutottunk nemes célunk felé. Persze aztán az este folyamán sem hagytuk el a szabadság kis köreit és »lazítottunk« egészen hajnalig.”

⁴⁵ Péterfi Ferenc, 2003.

⁴⁶ D. Lőrincz József is jórészt ennek tulajdonítja a civil társadalom kultuszának mindmáig tartó továbbélését. (D. Lőrincz József, 2002.)

Rehabilitáció

Bibó alakja leginkább az 1956-os forradalom hőseként került be a köztudatba. 1989 előtt azonban csak az emigrációban és az ellenzék sorai-ban tekintettek így rá. A kommunista hatalom szemében a forradalom résztvevői a legjobb esetben megtévedt emberek voltak, vezetői azonban egyenesen a nép ellenségeinek számítottak. Az MSZMP verziója szerint 1956 egyenesen 1920 örököse volt, az ellenforradalmi rendszer visszaállításának kísérlete; innen is kapta hivatalos elnevezését is (ahogy – jegezzük meg! – az ellenforradalmi rezsím pedig az 1919-es kommün „forradalmával” szemben definiálta magát). E narratíva szerint az 1956-os felkelés – kihasználva a korábbi Rákosi-féle személyi kultusz által elkövetett hibákat – vissza szeretne volna állítani a Horthy-rendszert, és restaurálni akarta a kapitalizmust is, vagyis a nép vagyonát vissza kívánta szolgáltatni a nagytőkéseknek és a nagybirtokosoknak, és újra a nép nyakára ültetni a klérust és a darutollas csendőröket is. Aki ilyet tesz, aki újra a kizsákmányolók járma alá akarja hajtani az országot, azzal szemben adott esetben a legszigorúbb büntetéstől: a kivégzéstől sem szabad visszariadni. Hasonló a helyzet a felkelés ama célkitűzésével is, amellyel a szovjet csapatok kivonulását akarták elérni: ha ez eredménnyel járt volna, a következmény az imperialista hatalmak térnyerése lett volna, amely a külföldi nagybúrsoázia jármába hajtotta volna a magyar dolgozókat.

Annak, aki ezt az elbeszélést dekonstruálni akarta, olyan '56-os politikusokkal, olyan programokkal kellett előhozakodnia, akik fel akarják számolni a proletárdiktatúrát, az alapvető emberi szabadságjogok lábbal tiprását, de ugyanakkor nem akarják mintegy visszafelé forgatni a történelem kerekét sem: nem kérnek a kizsákmányoló nagy privátulajdonosok túlhatalmából, sem pedig a horthysta reakció irredenta, antiszemita, sovínisza demagógiájából, és meg kívánják őrizni a termelőeszközök társadalmi tulajdonát. Szocializmust akarnak, de politikai demokráciával párosítva. Ha sikerül ilyen, autentikus mintaadó figurákat találni, akkor le lehet leplezni a kádárista propaganda aljas hazugságait, és be lehet bizonyítani, hogy ötvenhatban nem ellenforradalom volt, hanem

eszményien tiszta, csodálatos forradalom, amely nem a reakció, hanem az igazi, demokratikus szocializmus felé vezető utat mutatta volna meg országunknak, sőt, a világ más népeinek is.

Ez az elbeszélés nyilvánvalóan a mártírium motívumára épül: arra, hogy igaz ügyet képviselő emberek egy csoportját alaptalanul megvádolták, amiért nekik elégtételt kell szolgáltatni. Úgy is mondhatnánk, hogy rehabilitálni kell őket, hasonlóan ahhoz, ahogyan az ugyancsak ártatlanul meghurcolt Rajkot is – ezért is nevezhetjük ezt a beszédmódot rehabilitációs jellegűnek. A nagy különbségek ellenére a kommunista Rajk ügyével rokonítja az is, hogy az előfeltevést, ti. hogy a szocializmus ügye igaz ügy, a kapitalizmusé pedig nem az, nem kérdőjelezi meg.

A rehabilitációs diskurzus arra igyekezett rámutatni, hogy a valódi árulást Kádár János és hívei követték el. Kádár sokáig maga is Nagy Imre harcostársa, a forradalom híve volt, aki még november 4-e után is tárgyalt a munkástanácsok képviselőivel, és időnként azt a látszatot keltette, hogy kibékül Nagyékkel, azt pedig senki sem gondolhatta, hogy az egykori miniszterelnök és több társának a kivégzés jut majd osztályrészül. Ha tovább folytatjuk a gondolatmenetet, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az egész Kádár-rendszer hitvány szöszegésen, hazugságon alapult, és a hamis kiindulópontokra alapulva a hazugságok egész összefüggő rendszerévé szerveződött. Olyan rendszerre, amelynek vezetője egyszer már maga is elismerte a forradalmárok igazát, de aztán gyáván mégis elpártolt tőlük. Ebben az országban – úgymond – mindenki tudja, hogy ötvenhat helyes célokért folyt, amelyekkel akkor mindenki egyetértett, sőt, belül azóta is azonosul velük, de a szovjet túlerő láttán elbátortalanodott, és megtagadta eszményeit. Egy egész nemzedék adta el elsőszülöttségét egy tál lencséért, és mondott le a szabadságról a nyugalom és konszolidált életkörülmények kedvéért. Ebben pedig a magyar értelmiség, főleg az elit járt az élen: hagyták magukat a hatalomtól lekenyerezni, s a zsarnok szolgálatába álltak. Íme, a rehabilitáció logikája: az igazi hősöknek elégtétel, a megroppant gerincű megalkuvóknak pedig megvetés jár.

E rehabilitációs beszéd számára Bibó ideális kultusztárgyként kínálkozott. Bibó szocialista volt, aki egy pillanatra sem engedett az 1920 és 1944 közötti időszak restaurációjára irányuló törekvéseknek, és következetesen elutasította a tőkés rendet is, vagyis vele kapcsolatban bármiféle ellenforradalmat emlegetni nyilvánvaló justizmord volt. Ugyanakkor soha nem paktált le a Kádár-rendszerrel, tehát ebben az irányban sem

tett semmiféle elvtelen engedményt. Emelt fővel vállalta a belső emigráns létformáját, az ezzel járó mellőzöttséggel, kitaszítottsággal, nyomorúgással együtt. Támadhatatlan erkölcsi tekintélynek számított. Egy személyben képviselte mindazokat, akik egész életükben megbélyegzett, háttérbe szorított emberek maradtak csak azért, mert részt vettek a forradalomban, és később sem adták fel elveiket.

Bibó ugyanakkor a forradalmár egy sajátos típusát képviselte. A forradalmi hősosz mindenekelőtt fegyveres harcos volt, aki halálmegvető bátorsággal, akár pusztá kézzel ment neki a hatalmas túlerőben levő szovjet tankoknak még akkor is, amikor a győzelemre már semennyi esély sem volt. Bibó ezzel szemben békecsináló volt, aki még híres, november 4-i felhívásában is az értelmetlen véráldozatoktól való tartózkodásra szólított fel, és még hónapokkal a felkelés leverése után is azon fáradozott, hogy minden fél számára méltányos rendezéssel konszolidálja annak vívmányait. Amikor a magyar ellenzékben a Bibó-kultusz elkezdődött, hazánkban távolról sem volt „forradalmi helyzet”. A hatalom megingathatatlannak tűnt, sőt, jelentős népszerűséget élvezett. Kilátástalan vállalkozás lett volna, ha bárki is fegyveres lázadásra buzdított volna ellene, és Pongrácz Gergely vagy Szabó bácsi alakját állította volna példaképül. A prágai tavasz leverése után széles körben megérlelődött a felismerés: a nyílt ellenállás reménytelen, mert a Szovjetunió ezt a legkevésbé sem tűri el. Csak olyan ellenzékiiségnek volt valamennyi esélye, amely azzal az evangéliumi szelídséggel lép fel, amely Bibót jellemezte. Csak az ilyen oppozíciós magatartás háríthatta el a vádat: azt, hogy a tűzzel játszik. Az erőszakmentességnek, a gandhi-i magatartásnak az 1968-as protesttmozgalmak bukása után Európa nyugati felén is megnőtt a tekintélye. A rehabilitációs retorikát sikeresen támasztotta alá egy olyan ártatlan, jézusi figura, mint Bibó István.

Ebben az időszakban rendeztek egy Bibó-konferenciát is, amely aktuálpolitikai nézőpontból azt mérlegelte, hogy Bibó gondolatai itt és most hogyan ültethetők át a gyakorlatba. Az időpont árulkodó: 1989 májusa, a Bibó István Emlékbizottság (BIEB) szegedi konferenciája. Recepciókutató számára valóságos ínyencfalat.

A konferencia első napján Ilia Mihály irodalomtörténész, utána Pozsgay Imre államminiszter méltatta Bibó pályáját, majd Vásárhelyi Miklós, Göncz Árpád és Bellavics István, a BIEB vezetője mondott beszédet. A második napon a következő előadások hangzottak el: Ideologikum és pragmatizmus – újjáéledő politikai tradíciók Magyarországon (Kö-

rösényi András), Milyen politikai irányzatok lehetségesek a mai Magyarországon? (Molnár Gusztáv), Harmadik út – saját út (Bíró Zoltán), Harmadik út és egyéb utak a koalíciós időszakban (Borbándi Gyula), Szabó Miklós (Harmadik út tegnap és ma). A harmadik napi előadáscímek, illetve előadók: Új tragédiák, torzulások és történelmi zsákutcák (Bilecz Endre), Befejezett múlt és újra felfedezett jövő (Dénes Iván Zoltán), Zsákutcs vagy megkésett fejlődés jellemezte-e a magyar társadalmat 1945 után? (Szalai Pál), Egyoldalú polgárosodás (Juhász Pál), Polgárosodás, polgári restauráció, középosztályosodás (Pető Iván), Új típusú társadalmi feszültségek a 80-as évek Magyarországon (Szalai Júlia). Az előadást követő vitákban hozzászólt Légrádi Tibor, Sebestyén László, Szalai Pál, Szilágyi Sándor, Bozóki András, Kertész Dezső, Gyarmati György, Nagy Endre, Zétényi Zsolt, Székely Zoltán, és ifj. Bibó István.¹

Már az „emlékbizottság” kifejezés jelzi, hogy a szervezők kommemoratív eseménynek szánták ezt a konferenciát. Bibó temetésének 10. évfordulója alkalmából, a bibói „népfrontosság” szellemében kívántak fórumot nyújtani egymástól különböző felfogású előadóknak, hogy nézeteiket ütköztessék, de egyúttal – ugyancsak bibói szellemben – közös nevezőt is találjanak. Az emlékezés itt azonban egyúttal konkrétan, itt és most cselekvési programot is magával vont, éspedig olyat, amely hosszú évtizedekre meghatározhatta az ország jövőjét. Bibói kifejezéssel szólva: cseppfolyós időszakot éltünk, amikor véget ér egy hosszú, konszolidált, de egyben becementeződött korszak, és gyökeres változások kerülnek napirendre. A Bibó-felejtés olyannyira véget ért, hogy Bibó hirtelen a lehető legaktuálisabbá vált. Míg azelőtt a bibóizmus csak a tiltott és a túrt kategóriában létezhetett, most hirtelen a hivatalos ideológia rangjára kezdett emelkedni. Korábban a margón, maximum félellenzéként hallhatták a hangjukat Bibó hívei. Most jött el a pillanat, amikor „éljen Bibó!”-t kiáltva hatalomra lehetett jutni, vagy azt megtartani.

A konferencia összehívására első látásra az apropót Bibó István halálának 10. évfordulója adta. Ha azonban alaposabban is belegondolunk abba, hogyan vált lehetségessé mindez egy évtizeddel azután, hogy a huszadik század legnagyobb politikai gondolkodójának temetésén a hivatalosságot a politikai rendőrség képviselte, rá kell ébrednünk: Bibó inkább csakugyan az apropó volt ahhoz, hogy a rendszerváltás előesté-

jén a BIEB alakulásán jelen lévő politikai erők a várható gyökeres fordulat utáni időkre készülve felmérjék egymást, és tesztelhesék politikai elképzeléseiket.

A konferencia előadói egyvalamiben egyetértettek, egy másik, szintén alapvető dologban viszont nem. Egyetértettek abban, hogy nemet mondtak a fennálló rendszerre, és igent Bibóra, mint az antikádárizmus szimbólumára. Májusban már mindenki számára egyértelmű volt, hogy ha Bibó hősként ünnepelt kultuszfigurává válik, akkor „az 1956-ban ellenforradalom volt” tétel, ami az egypártrendszerű diktatúra fenntartásának első számú ideológiai alátámasztását nyújtotta, recsegve-ropogva összedől, a pártállami berendezkedéssel együtt.

Az viszont még egyáltalán nem volt világos, hogy az összeomlóban levő régi helyett mi van kiépülőben. Éppen ennek tisztázásához nyújtott kiváló alkalmat Bibó életműve és ezen belül is különösen harmadikutasága. Az ehhez fűződő állásfoglalás lakmuspapírként mutatta: merre akarnak haladni a felszólaló politikusok, ideológusok, közéleti emberek, és mit érzékelnek zsákutcaként. Annál is inkább, mert egy konferencián egymásra reflektálva, egymással vitatkozva, egyidőben szólnak meg az előadók, amely az ilyen összejöveteleket egyfajta drámává teszi. A vita tulajdonképpen akörül folyt, hogy lehetséges és kívánatos forgatókönyv-e 1989 májusában Magyarország számára a bibói harmadik út.

Nézzük előbb azokat a hozzászólókat, akik maguk is a harmadik út híveiként nyilatkoztak meg, és ebben Bibót jelölték meg szellemi elődjükként. Légrádi Tibor a szabadság útján való tervezésben, a magatartások és a beállítottságok befolyásolásában látja a *tertium daturt*, amely se nem kizárólagosan a piaci, sem pedig mindenáron a bürokratikus koordinációt jelenti, hanem egy lassúbb, szervezettebb fejlődési pályát.² Van, akinél ez csak az önigazgató szocializmus melletti állásfoglalásban és a nagy magántulajdon, sőt, a piacosítás elvetésében nyilvánul meg. Szalai Pál így fogalmaz: „...a piacgazdaság ráöntése Magyarországra ma egy nagyobb katasztrófával járna, mint amennyi van.”³

Más felszólalók előadásaiiban ez azonban egy sajátos magyar út követését is jelenti, amit az urbánus Szalai viszont határozottan elvet. A Petőfi Párt egykori vezetőségi tagja, Sebestyén László kifejezetten így határozza meg a harmadik út lényegét: „A szárszói konferencián ez

¹ BIEB, 1989. A Horváth vezetéknévű hozzászóló keresztnévét és kilétét nem tudtam kideríteni.

² Légrádi Tibor, 1989. 2.

³ Szalai Pál, 1989. 2.

jelképesen így hangzott el, Németh László azt mondta: »Vitatkoznak azon, hogy Új-Guinea kié legyen, a hollandoké-e vagy az angoloké, és akkor feláll egy pápu, és akkor ő azt mondja, legyen a pápuaké.«⁴ Hasonló szellemben nyilatkozik a Magyar Demokrata Fórum vezetője, Bíró Zoltán is *Ismét harmadik út, saját út* című előadásában.⁵ Bíró a koalíciós idők Bibójára hivatkozik, aki szintén óvott mind a keleti, mind a nyugati modell egyoldalú másolásától, és helyettük azok olyan vegyítését javasolta, amely hazánkat akár mintaországgá is teheti. A mostani konstellációból sem következik – folytatja Bíró –, hogy „a politikai monopóliumok és diktátumok helyébe most a gazdasági monopóliumok uralmát építtessük és az ideológiai, politikai oligarchia helyébe magunkra szabadítsunk egy új fináncoligarchiát...”⁶ „A mai helyzet... lehetőséget nyújt az önálló berendezkedésre, de semmiképpen sem a korlátlan liberalizálásra és az európai statusquo felborítására.”⁷ És min alapulna ez az önállóság? „Ez az erő mindenekelőtt a kisemberek sokaságában van, a kisvállalkozások, kisszövetkezetek, a kis- és középüzemek lehetőségeiben...”⁸

Bíró tehát Bibót a nemzeti öncélúság⁹ híveként állítja elének, jóllehet Bibó számos művében elvetette ezt a felfogást. A Bíró által idézett bibói szöveghely azonban valóban azt mondja, hogy őrizkedni kell a nyugati és a keleti minták másolásától – igaz, nem azért, mert azok nem házilagagos készítésűek, hanem azért, mert féloldalasak. Ha ezt felismerjük, és csak azt vesszük át belőlük, ami jó, előnybe kerülhetünk. De nem azért, mert az így előálló megoldás echte, autochton magyar modell lesz, hanem az értéke miatt – azért, mert helyes megoldást kínál fontos politikai és társadalmi problémákra.

Bíró Bibó-olvasatát indokolja – erre alapozza előadása fő gondolatmenetét is –, hogy az ország 1989-ben ugyanúgy rendszerváltáson esik át, ugyanúgy két szövetségi rendszer között keresi a lehető legnagyobb függetlenséget, és ugyanúgy koalíciókényszerben van, mint 1945 után. Az is az interpretáció korrektségét mutatja, hogy a kispol-

⁴ Sebestyén László, 1989. 2.

⁵ Vö. Bíró Zoltán, 1988.

⁶ Bíró Zoltán, 1989. 28.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ Erről lásd Dénes Iván Zoltán, 2001.

gárosodás programját hirdeti, és ebben is Bibót tekinti előképnek – és Bibó a polgárosodást illetően valóban ezen a platformon állt.

Bíró Zoltán azonban nem azért jött el erre a konferenciára 1989 májusában, a kerekasztal-tárgyalások előtti periódusban, hogy Bibó helyes értelmezéséről elmélkedjen. Ez az összejövétel nem a tudományos Bibó-kutatás előmozdítása végett történt. Ide még a komoly tudományos munkássággal rendelkező Bibó-szakértők is politikacsinálóként vagy ideológusként jöttek, és ez Bíróra is áll, sőt, őrá még fokozottabban. Ha Bíró igazi üzenetét meg akarjuk fejteni, előbb emlékezzünk meg a konferencia legfontosabb eseményéről. Ez egy írásban mindössze egyoldalas beszéd elmondására szorítkozott, tehát alig tartott tovább, mint öt perc. A tartalma abból állt, hogy a felszólaló elmondta: nagyra tartja Bibót, mint politikust, és az aktuális politikai helyzetben az ő programját tartja irányadónak. A mondandóban tehát nincsen semmi különös, annál inkább abban, aki mondta. Az ország akkor első számú, legbefolyásosabb, legnépszerűbb politikusa volt, az akkor még hatalmon lévő MSZMP-n belül Bíró és pártja politikai szövetségese: Pozsgay Imre.

A konferencián azonban nemcsak a népnemzeti irányzathoz tartozó személyiségek tartottak előadást, hanem a Kádár-rendszer volt demokratikus ellenzékének képviselői is, akik közül többeket is az SZDSZ színeiben látunk viszont. Egy-két kivétellel mindegyikük eleve a harmadik út problematikájáról adott elő, vagy hozzászólóként erre reflektált. Az attitűd azonban az előző csoportéhoz képest ellentétes: különböző hangsúlyokkal bár, de szemben áll a harmadik úttal.

Ez jellemzi Szilágyi Sándor hozzászólását¹⁰ is, de ebből a szempontból Szabó Miklós fogalmazott a legvilágosabban. Előbb felvázolta a harmadik út európai és hazai fogalomtörténetének csomópontjait. Eszerint ez a kategória olyan társadalmi rendszert jelölt, amely a – marxi értelemben vett – kapitalizmus és a szocializmus helyett egy kistulajdonosi dominanciájú vegyes gazdaságban gondolkodik, de jelentette a köztes-európaiságot is, amely két nagyhatalom között megpróbál semleges maradni. Ami Bibót illeti, az ő harmadik út-konceptiója 1956-ban vált jellegadóvá. Ha akkor az utca emberét megkérdezték, akar-e kapitalizmust, ugyanolyan őszinte „nem”-mel felelt, ahogy arra is, kell-e neki a szocializmus. A „mit akar hát?” kérdésre pedig így felelt volna: „olyan rendszert akar, amely mindkettő előnyeit egyesíti és mindkettő hátrá-

¹⁰ Szilágyi Sándor, 1989. 1.

nyaitól mentes. A Nyugattól átveszi a nyugati életszínvonalat és a nyugati demokráciát és a keletől azt, hogy nincsenek gazdag emberek.”¹¹

Ez azonban a múlt: ma a harmadik út már egészen mást jelent. Ma a keleti modell az elmaradottságot jelenti, mégpedig olyan mértékű fejletlenséget, ami történelmünkben soha nem látott mértéket öltene, és a harmadik világba való lesüllyedést jelentené. A harmadik út ideológiája 1989-ben nem egyéb, mint a harmadik világhoz tartozás ideológiája. Ma azonban már semmi értelme a bandungi elvekre hivatkozni, mert ez a kőkorszakba bombázná vissza az országot. A harmadik út a másodikkal együtt egyértelműen megbukott: „...vonzó gondolati kísérlet volt, amíg két uralgó társadalmi rendszer helyett keresett más megoldást, de tévút, ha korszerűség és elmaradottság között keres köztes megoldásokat”.¹² Szabó tehát a modernizációs diskurzust, az „európai mintakövetés”¹³ politikai nyelvét használja, mondván: a nyugati modellnek nincs alternatívája. A szerző, akinek egyik legfőbb erénye a szellemesség, szándékosan kihegyezett megfogalmazással él, amelyből nem hiányzik a nyílt cinizmus sem: „Eredményesnek a lebecsült közönséges utánzás mutatkozott, a modern világ intézményeinek a lehető legnagyobb mértékben – így tehát a helyi sajátosságok nélkül – való meghonosítása.”¹⁴ Szabó tehát nagyon jól érzékeli, milyen célokra próbálják meg felhasználni a rendszerváltás küszöbén az ’56-os eszméket és a bibóizmust, és a hősi múltnak kijáró tisztelettel meghaladottnak minősíti őket.

Hasonló következtetésekre jut Pető Iván, aki Bibó kispolgárosodási és parasztpolgárosodási programját teszi mérlegre. Ami a polgár szó „citoyen” és „városi” értelmét illeti, egyetért Bibóval, de a burzsoát illetőleg nem. Pető Szabó Miklósnál óvatosabban fogalmaz, de ő sem kerkel azzal kapcsolatban, hogy igazi polgárosodás csak akkor képzelhető el, ha van kizsákmányolás is: „A polgárosodás azonban – bármily sajnálatos is – nem létezhet az ún. tőkés termelési, azaz az alapjában véve a tőke hozamát méltányoló rend, nagy tömegek alkalmazotti viszonyba kerülése (ez felel meg a kizsákmányolás kifejezésnek) nélkül...”¹⁵

¹¹ Szabó Miklós, 1989. 7.

¹² Uo. 10.

¹³ Dénes Iván Zoltán, 2001.

¹⁴ Szabó Miklós, 1989. 10.

¹⁵ Pető Iván, 1989. 3.

Míg Bíró és Pozsgay továbbra is redisztributorokként próbálnak egymás közt osztozkodni a hatalmon, Pető érezhetően maga is szívesen válna burzsoává, és nem ódzkodna a kizsákmányolástól sem. Petőhöz és Szabóhoz hasonló szellemben érvel Bozóki András is, azzal a különbséggel, hogy a kapitalizmus hirtelen bevezetése esetén ő latin-amerikanizálódástól tart, amely azonban szerinte feltartóztathatatlan folyamat. Jó lenne ugyan „egy határozott reprivatizációval és deregulációval a második gazdaságban meglévő energiákat mozgósítani, hogy létrejön egy valamiféle nemzeti polgárság, ami belülről, egy belső tökefelhalmozódás útján jönne létre. A probléma ezzel az, hogy ez nagyon hosszú távú folyamat, és annyira felgyorsultak az események Magyarországon, hogy nagy kérdés, hogy erre van-e idő. Valószínűleg nincs...”¹⁶

Érzékletesen fejezi ki ezt a Bibótól való búcsút Szalai Júlia. Azzal indítja előadását, hogy a koalíciós idők Bibója neki azért példaértékű, mert az 1945-ös összeomlás utáni regenerálódást a személyi autonómiára, az egyenes emberi tartásra igyekezett alapozni, és ez a várakozása a második társadalomban lejátszódott polgárosodásban be is igazolódott. Azt is látnunk kell azonban – teszi hozzá Szalai Júlia –, hogy „ez a kispolgárosodás tulajdonképpen be is fejeződött”.¹⁷

A legdifferenciáltabb Bibó-kritikát a konferencia legelmélyültebb előadása prezentálta, amely Juhász Pál névéhez fűződik. Bár Juhász csak ritkán említi Bibó nevét, szinte végig órá, illetve még inkább a kurrens bibóista ideológiákra reflektál: a civil társadalom és a „szabadság kis körei” mítoszára, az eltúlzott autonómiakultuszra: „Ami az utóbbi időben előtérbe került, és amit – érthetően – a gazdaságsszociológus bizalmatlanabban néz, ezzel szemben... az állam és a civil társadalom duáljában próbálja... értelmezni a magatartásokat... a második társadalom (Hankiss-féle) fogalmi síkon halad tovább...valójában csúsztat...”¹⁸ „A dolog... borzasztóan egyoldalú és veszélyes... A civil társadalom önvédelme és... autonómiája túllépett egy racionális léptéken... Rossz kiigyekezést csinálunk, tehát egy újjátermelődött rendies kisebbség túl jó pozícióba kerül a továbbindulásnál...”¹⁹

¹⁶ Bozóki András, 1989. 3.

¹⁷ Szalai Júlia, 1989. 6.

¹⁸ Juhász Pál, 1989. 2.

¹⁹ Uo. 4.

Mi a szociológiai táptalaja eme autonómiakultusz kitermelődésének? Juhász itt arra a „művezető-szociológiai” tézisre hivatkozik, amely szerint a szocialista nagyvállalatok működésképtelen formális szervezeteit valójában az informálisan szerveződött networkök tartották életben:

„A művezetők és az előmunkások közti, műhelyek közti, sőt, külső partnereknél levő szervezetek közti, teljesen jogon kívüli kapcsolatrendszer teszi működővé a nagyvállalatot... Itt rendies értékek mozgósítódnak újra. Ne tévesszük el, rendies értékek, csak hogy a rendi társadalom is az informalitásokra épít nagyon erősen... Kicsinyes, leszorított rendies ellenjátékok, amit úgy szoktak fogalmazni, hogy a civil társadalom negatív hatalma, hogy egyszerűen meggátolja, amit az állam akar... A civil társadalom önállósulása immár egy dacos ellenkultúrával jár együtt.”²⁰

Juhász találó meglátása szerint ezt nem elég a második társadalom kategóriájával leírni, ahogy Hankiss teszi, mert a történelmi gyökerek sokkal mélyebbek, és tévedés lenne idealizálni őket. Juhász Pál szellemesen barokknak nevezi: „Én ide sorolom akár a szakszervezeti kultúrának sajnálatát, akár az olvasókörök sajnálatát, akár a legeltetési társulás sajnálatát, akár ezeknek aktív formáit: az új olvasóköröket, új kulturális egyesületeket és újfajta szövetkezéseket. Igazából egy nagyon is atavisztikus formakincshez nyúlnak vissza...”²¹

Az előadás vége felé Juhász egyre csípősebb gúnnyal ostromozza az autonómia mindenek fölötti abszolutizálását:

„Ha valóban olyan nagy, abszolút értéknek kellene tekinteni a polgári világ autonómiáját az állam ellen, akkor azt kéne mondanunk, hogy a kora feudális prédáló állam volt a legfejlettebb társadalom.”²² Akik túl nagy „autonómiára” tesznek szert, azok valóban átmenthetik, konvertálhatják hatalmukat, és ez „a most magát emancipálni nem tudó részek számára egy kemény determinizmust fog hozni, egy – ha úgy tetszik – nyers kapitalizmust. A kiegyezést én mindig úgy értettem – de lehet, hogy rosszul értettem a bibói szö-

²⁰ Uo. 6.

²¹ Uo. 7.

²² Uo.

vegben és az egész gondolatrendszerben –, hogy döntően azért zsákutca, mert azoknak a kultúrája lett államosítva, kapott államrangot, akik a barokk korból pozíciójukat védve még rendelkeztek valamivel, valamivel még bírtak. Azzal, hogy összekötötték magukat a dualizmus egész rendszerével, ők erősödtek meg, az ő kultúrájuk, értékeik, az ő civil társadalmuknak a kapcsolatépítése kapott hidakat, és zárta ki másoknak az államba épülését és az állam befolyásolási jogát.”²³

Juhász egyetért Dénes Iván Zoltánnal, aki igen erőteljesen hívta fel a figyelmet a kiegyező elit és a klientelizmus összekapcsolódásának veszélyére, de szkeptikus az önkormányzatiságnak azzal a hangsúlyozásával szemben is, amely Dénes előadásának egyik fő mondanivalója. Ez Juhász szerint az autonomizmusnak egy olyan formájához vezethet, amely nélkülözi a gazdasági racionalitást, akadályozza a versenyt, és ezért ez is zsákokat, zsákutcákat képez: „...kialakult egy olyan technokrata – részben bürokrata – réteg Magyarországon, amelyik a ténylegesen létező hatalomkoncentrációkhoz hozzáfér, és amelyik az új szabadságokban, amelyek kialakulnak, egy formális polgári jog kiterjesztésében a vagyon és a hatalom egyenlőtlenségét tudják megragadni, és tudják monopolizálni ezt a leendő világot.”²⁴

Juhász azonban hozzáteszi: „Azon kívül, hogy ez csúnya, nagyon vigyázni kell, hogy hogyan lázadunk ellene.”²⁵

„Ha mi most arra az alapra helyezkednénk, hogy – és itt Bibótól szerezhethetünk erre érveket, de szerintem félrevezetjük magunkat – úgy lépjünk fel a technokrata-bürokrata vagyonhoz hozzáférő elitnek az... éppen egy liberális jogrendbe hatalmi, uralmi kiváltságátmentő technikája ellen, hogy ezzel szembeállítjuk az önkormányzatot, a gazdasági önkormányzatot, az öngazgatás mindenféle formáit, és ilyen értelemben blokkoljuk a tőkepiacot,... tehát zsákokat képezünk, iszonyú kegyetlen és veszélyes játékba mennénk bele. Részben... szinte bizonyos, hogy az önkormányzatoknak ez a generális értelmezése, amikor legkülönbözőbb életszíntereket akar ön-

²³ Uo.

²⁴ Uo. Vö. Dénes Iván Zoltán, 1989.

²⁵ Juhász Pál, 1989. 8.

kormányzati felügyelet alá helyezni vagy önkormányzatok birtokába rakni, logikailag is abszurd. A különböző szabadságok menthetetlenül ütköznek egymással, és nem tehetek mást, mint hogy a szabadságokat hierarchizáljam.”²⁶

Utólag könnyű okosnak lenni, de ma már láthatjuk: ha így teszünk, azzal is „iszonyú kegyetlen és veszélyes játékba megyünk bele”.

Aki tehát fél-rendszerváltást, tehát demokratikus szocializmust akart, az igent mondott Bibó harmadikutasságára. Akik viszont teljes rendszerváltást kívántak, elvetették ezt, és a második utat, a nyugati modellt választották: parlamenti demokráciát és kapitalizmust a magántulajdon mindenféle korlátozása nélkül. A konferencián a demokratikus szocialisták voltak az igazibb bibóisták, mert Bibó is csak a diktatórikus szocializmusra mondott nemet, a kapitalizmus restaurációját ellenezte, még demokratikus, parlamentáris keretek között is. Ez a bibóizmus azonban nacionalizmussal párosult, ami viszont már Bibó eszméinek eltorzításából táplálkozott, mert Bibó mindig is elvetette a harmadik út speciálisan magyar útként való értelmezését. Ez a bibóizmus ráadásul egy „szemeltartott demokráciát”, egy tekintélyuralmi elemekkel vegyített többpárt-rendszerű berendezkedést erősített volna: a pozsgayzmust. Ez a történelem és egyben a recepció fintora – jól illusztrálva a mondást, miszerint a könyveknek (és szerzőiknek) megvan a maga sorsa.

A recepcióban Bibó az egypártrendszer felszámolásának volt a kultuszfigurája, és nem a szocializmusnak. Bibó és vele együtt az 1956-os forradalom rehabilitációja a kádári örökséggel való szakításnak és az előző rezsim elitjének leváltásához szolgáltatott alkalmat, de egy alapvetően másik társadalmi rendszer megalapozásának alapító aktusává nem válhatott. A rehabilitáció a kádárizmus, a proletárdiktatúra bukásának és nem a rendszerváltás eredetének a mítosza.²⁷ Ezt azért nehéz megérteni, mert 1956 még mindig „forró emlékezet”, ami megnyomorított életekben, soha be nem gyógyítható sebekben él tovább. A megértés hiánya azonban akadályozza, hogy Bibóról a rendszerváltás után is koherens értelmezések szülessenek, ez a hiány pedig az újabb „Bibó-felejtés” fölötti, immár hiábavaló lamentálásnak teremt alapot. Hiábavaló, mert egy szocialista forradalmár politikust a legjobb, legtisztább szán-

²⁶ Uo. 9.

²⁷ György Péter, 2000.

dékkal, mindenféle manipuláció nélkül sem lehet egy olyan rendszerben hitelesen megünnepelni, amely visszaállította a tőkés rendet.

A rehabilitáció a legnagyobb hatású bibóista diskurzus volt. Olyan Nagy Narratíva volt, amely egységes értelmezési keretet biztosított hosszú távú magyar és globális történelmi trendeknek egyaránt. Vonzerejét, értékörző, kritikai potenciálját azonban elsősorban lehetetlenségének köszönhette, vagyis annak, hogy a tömbpolitikai realitások, az atompatt kizárták, hogy megvalósulhasson. Életképességét nem is lehetett letesztelni, ezért le sem járatódhatott, de erőszakmentessége miatt a veszélyessége is csökkent – éppen ezért válhatott a vele szembeni intolerancia egyre permisszívebbé. Mihelyt azonban újra napirendre került, a korábbi realitások már annyira megváltoztak, hogy eredeti kontextusából kiszakítva, a korábbtól gyökeresen eltérő érdekekből próbálták meg felhasználni.

Leleplezés

A leleplezés beszédmódja a Bibó-recepcióban eleve feltételezi, hogy vannak tények és vannak koholmányok, van valóság és van irrealitás, van igazság és van hazugság, és hogy a manifest és a latens, a talmi felszín és a mélyen fekvő igazság közti különbség alapvető.

Ezzel összefüggésben a leleplezést az ideológiagyánú jellemzi a vitapartnerekkel szemben. Ez vagy azt a vádat jelenti, hogy a másik fél tudatosan meghamisítja a valóság egyes konkrét tényeit, vagy azt, hogy egész léthelyzetét egyfajta élethazugság jellemzi. Az utóbbihoz felvilágosító, emancipatorikus program is társul, amely szerint vágyaink, ösztöneink, félelmeink, sérelmeink kibeszélésével, felszínre hozásával, megvallásával racionális kontrollt gyakorolhatunk felettük, a hatékonyabb önuralom pedig szükségtelenné teszi, hogy ki nem élt vágyainkért, be nem teljesült szükségleteinkért mások fölötti zsarnoksággal kompenzáljunk.

A recepcióban minden esetben a kiindulópont a híres bibói toposz: „a politikában hazudni nem lehet”. E kitétel Bibó egyik legnagyobb hatású tanulmányából, az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelemből*¹ való, de számos más Bibó-írás egyik fő mondanivalóját is képezte. Bibó az általa vizsgált és bírált politikai irányzatok, uralmi szisztémák mindegyikét hazugnak bélyegezte, az ellenük való harcot pedig rejtett hamisságuk kimutatásával igyekezett felvenni, amelyet reményei szerint az általa kritizált hatalmi központok képviselői is megértettek volna, és ennek hatására változtattak volna magatartásukon. A terapeutikus cél azonban fontosabb volt számára, mint a politikai ellenfél hazugsággal való vádolója és ezáltal lejáratása.

Hatástörténeti szemszögből, tehát Bibó művei felől vizsgálódva még egy dolog jellemzi ezt a beszédmódot. Bibó egész politikafelfogásának központi eleme a machiavellizmus elutasítása, az erkölcs szerepének hangsúlyozása a politikában. Nem hétköznapi moralizálásról van szó,

¹ Bibó István, 1986. II. 569–621.

hanem olyan meggyőződésről, amely szerint a politikában időnként lehet ugyan hazudni, de egy egész politikai irányvonalat, stratégiát, ideológiát, vagy akár egy egész alkotmányos rendet hazugságra alapozni nem, mert ez a politikában alapvető tényezőnek tekinthető politikai ösztönt, valamint a helyzetmegítélő- és döntési képességet öli ki a politikai osztályból. Bibónak a politikai hazugságról vallott felfogását ennek megfelelően az is jellemezte, hogy nem egyes politikusok vagy pártok hazugságait pécézte ki, hanem a rendszerszintűvé szerveződött, hazug konstrukciókat tűzte górcső alá. Ilyen értelemben véve a hazugság nem ügyes politikai sakkhúzás, hanem éppen ellenkezőleg: rövidlátó ostobaság, a hazugságtól tartózkodó politikai magatartás pedig nem valamiféle muszáj-Herkulesstől motivált hősi tett, hanem a józan paraszti ésből eredő, könnyen belátható, logikus lépés. Ez szorosan összefügg a közösségi-politikai hisztériákról kialakított, nagy ívű koncepciójával, amely a hamis helyzet és a félrevezető tapasztalat kulcsfogalmái köré szerveződik.

Bibónak a morális politizálásról vallott nézetei nagymértékben hozzájárultak a Bibó-kultusz kialakításához és fenntartásához. Ugyanakkor éppen ez az a tulajdonság, amely Bibó ellenfeleit pedig – amint azt az őt naivitással vádoló diskurzus elemzésénél majd látni fogjuk – a szerző bírálataira indították. A Bibó-recepciónak tehát ez a legfontosabb törésvonala, amelynek kontinuitása a rehabilitációs diskurzus elévülése után is fennmaradt, és nemcsak korokon ível át, hanem a Bibóra különféle-képpen reflektáló szerzők pártállásán is: mind az ellenzők, mind pedig a hívek között találhatunk jobb-és baloldaliakat egyaránt. Másfelől magától értetődik az is, hogy a politika átmoralizálásával, vagy – ennek elfogadása esetén – a helyes morális és egyben politikai döntések mi-benlétével kapcsolatos állásfoglalás viszont koronként és politikai-világ-nézeti platformoktól függően változik az egyes Bibó-értelmezésekben, és az is nyilvánvaló, hogy e platformok pedig nagymértékben alakítják az interpretátorok percepciók sémáit és valóságkonstrukcióit, ahogy az igazságról vallott felfogásukat is. Hasonló variabilitást észlelhetünk az egyes témákra nézve, mint aminők pl. a kiegyezés és a zsidókérdés. Más elváráshorizontokkal rendelkeznek azok az értelmezői közösségek, amelyek a Horthy-rendszert vagy az irredentizmust, az antiszemitizmust, és ismét másokkal azok, amelyek a Kádár-rendszert vagy a magyarországi zsidóság asszimilációja során fellépő őszinteséghiányt tekintik az ön-és világcsalás netovábbjának.

Ami a Bibó-recepciót illeti, a hazugság és az őszintétlenség témája a Bibó-recepcióban két témában jelenik meg: a kiegyezés és a zsidókérdés megítélésében. Az alábbiakban előbb a kiegyezés kérdéseire összpontosítok. Mielőtt a részletekbe belemennék, előbb érdemes tisztázni, mit értett maga Bibó kiegyezésen, annál is inkább, mert meglehetősen speciális értelmet tulajdonított e fogalomnak.

Kiegyezés – a szó bibói értelmében

A „kiegyezés” kifejezés Bibó műveiben elsősorban nem egy konkrét történelmi korszakot, nevezetesen a Magyarország és a Habsburg-ház között 1867-ben megkötött Ausgleichot, valamint az ennek nyomán létrejött és fél évszázadig fennállott dualista államberendezkedést jelenti, hanem egy meghatározott politikai magatartásmintát, valamint a köré szerveződő politikai kultúrát és szocializációs erőteret. E magatartásmintára, a „kiegyező magatartásra” Bibó úgy tekint, mint amely érvényesült a Bethlen-korszakban, valamint a Kádár-rendszer idején is. A rá jellemző pszichologizáló szemlélet jegyében olyan politikai attitűd-készletet ért rajta, amely a gyengébbik félben elbukott felkelések, szabadságharcok, majd az azt követő terror *enyhülése után* alakul ki. A hangsúly tehát nem korábbi terroron, hanem annak enyhülésén és a korábban terrorisztikusan fellépő hatalom által tett engedményeken van, amelyek az azelőtt „totalitarisztikus” módszereket alkalmazó hatalmat „autorterré” alakítják. Ezeket az engedményeket több tényező is okozhatja: előidézhetheti a korábban lebírhatatlan erejűnek tűnő despotizmus meggyengülése, de pusztán a konszolidált viszonyok kialakításának józan igénye is. A korábbi üldözéstől, szenvedésektől, a legyőzetéstől megtört lakosság azonban már annyira meg van félemlítve, hogy nem ismeri fel az ebből adódó esélyeket, és a felülről kapott engedményeket, kegyeket fellelegezve, enyhülésként, kibontakozásként éli meg. Hovatovább: a nyílt zsarnokságot felváltó hódoltságot egyfajta felszabadulás élményével, a rá nézve egyenlőtlen feltételekkel kötött kompromisszumot a kaosz utáni rendteremtést követő megnyugvással fogadja. Ha a bibói gondolkörön belül maradunk, akkor ez a lehető leghamisabb helyzet és egyben a politikai skizofréniák ideális termőtalaja: a kényszer belsővé tétele, a kényszernek történő, végeredményben önkéntes behódolás a kényszerítettség csökkenését, kvázi-szabadságélményt képes generálni.

A bibói értelemben vett kiegyezés, vagyis az agresszorral való azonosulás révén történő alkalmazkodás a fennálló rendhez viszont volta-képpen nem más, mint kollaboráció. Bár sem Bibó, sem a recepcióban róla író szerzők egyike sem használja egyszer sem ezt a fogalmat – elvégre a második világháború óta súlyosan diffamáló mellékszöveget kapott –, itt a magyar történelem újra meg újra visszatérő morális problémájáról van szó. Aki a bibóista leplezés hangján szólal meg, az kollaboránsnak minősíti ellenfeleit.²

A kollaboráció súlyos vád, megalapozni nem könnyű. Ha valaki a Kádár-rendszerben azon az alapon utasítja el az 1867-es kiegyezést, mert a kádárizmus különalku-szisztémáját rokonítja vele, még egy distinkciót kell tennie. El kell határolnia magát a Rákosi-rendszer hivatalos dualizmusellenességétől is. Az ötvenes évek dualizmusnarratívája egyoldalúan forradalompartí volt. A magyar sztálinisták saját magukat kommunista forradalmárnak és így az 1848-as társadalmi forradalom közvetlen örököseinek tekintették, akik a dolgozó népet szabadítják fel a korábbi uralkodó osztályok elnyomása alól. Külpolitikai vonatkozásban a Magyarországtól nyugatra elterülő, hazánknál fejlettebb Ausztriára hasonlóképp tekintettek, mint a hidegháború korának gyarmatosító, imperialista nagyhatalmaira, amelyek nemcsak az általuk meghódított országok nemzeti függetlenségét veszik el, hanem az egyenlőtlen csere révén ki is zsákmányolják. Így tekintettek a Habsburgoknak nemcsak az 1848–49-es szabadságharc előtt és alatt, illetve annak leverése után, hanem az 1867-es kiegyezés után játszott szerepére is. A Magyarországot függetlenségétől megfosztó, idegen megszálló pozíciójába ebben a történetében tehát a Habsburg-birodalom került, és – a historizáló párhuzamban – nem az 1945-ös megszálló Szovjetunió, nem is a negyvennyolcas függetlenségi harc vérbe fojtásában bűnrészes jogelődje, a cári Oroszország (!). Az ortodox marxista, osztályharcos sablonba más „mese” nem illett bele.

² A kollaboráció témája, a miatta való neheztelés azonban feltűnik több olyan szövegben is, amely Bibót naivitással vádolja, mégpedig azért, mert szocialista világnézetéből következőleg nem volt (eléggé) antikommunista, ill. időnként szövetségesnek is elfogadta a kommunistákat. Az utóbbi esetben a különbség az, hogy Bibót ilyenkor a rózsaszín szalonbaloldali filantrópoknak kijáró, enyhe lenézés kíséri, és nem a gerinctelen karrieristákat vagy pláne az árulókat sújtó megvetés.

A sztálinizmus és a kuruckodás különös egyvelege – Révai József ideológiai trouvaille-a – az 1956-os forradalomban visszaütött a hatalom birtokosaira. A forradalmak és a nemzeti szabadságharcok függetlenség-kultusza olyan eszmei fegyvernek bizonyult, amelyet a felkelők sikerrel fordítottak a szovjetek és hazai csatlósaiak zsarnoksága ellen. A kádári vezetés ebből azt a következtetést vont le, hogy a rendszerhűséget új alapokra kell helyezni. A magyar történelem szabadságharcos, függetlenségi, kuruc, „nemzeti öncélúság”-alapú értelmezése helyébe az „európai mintakövetés”³ diskurzusára épülő labanc tradíciót kell helyezni. Az egypártrendszerű államszocializmus iránti rendszerlojalitás bázisát is le kell cserélni: a totalitarizmusra jellemző permanens forradalmi frazeológiát és messianisztikus eszkatológiát a kommunista ideológia antisztálinista változatával, a szüntelen mozgósítást pedig állagörző konformizmussal kell felváltani.

Ez adja az apropót Kovács András *Két kiegyezés* című, a Bibó-emlékkönyvben található tanulmányához, amelyben a szerző először is elhelyezi Bibó dualizmuskritikáját a kortárs történészdiskurzusokban: „Az ötvenes évek csikorgóan ideologikus történetírása után az olvasó megkönnyebbülve vehette kezébe a hatvanas évek történettudományi munkáit. Úgy érezte, végre ideológiai ballasztoktól mentes tudományos műveket olvas... Ha viszont ugyanez az olvasó... hozzájut Bibó István 1945 és 1948 közötti tanulmányaihoz, pontosan ellentétes benyomások érik: a szerző leplezetlenül ideologikus, normatív szempontokat alkalmaz a múlt századi magyar történelem kérdéseire.”⁴

A két álláspont nagyjából hasonló tudásanyagra támaszkodik, de az abból levont következtetések homlokegyenest ellenkezőek – folytatja Kovács. Van még egy további tényező is, amiben különböznek: míg Bibó nyíltan vállalja nézeteit, a hatvanas évek történetírása nem teszi explicité előfeltevéseit. Vajon nem ebben különböznek-e leginkább? – kérdezi lényegre tapintva a szerző.

Kovács azt is jól látja, hogy Bibó nem az *Ausgleich* tényét, a kiegyezést, mint politikai döntést támadja, hanem azt, ahogyan indokolják, kommunikálják és legitimálják, tehát a kiegyezéspárti diskurzust: „A kiegyezés tehát ellentéte a valódi politikai kompromisszumnak: nem az alapelvek fenntartásával tett kölcsönös engedmények végösszege, hanem

alapvetőnek tartott pozíciók feladása verbális fenntartásuk mellett.”⁵ „Bibó nem azért bírálja a kiegyezést és értékeli negatívan a dualizmust, mintha úgy látná, hogy az adott pillanatban más, kedvezőbb alternatívák is kínálkoztak volna. Ezt a kérdést tulajdonképpen fel sem veti.”⁶

Miért lehet vészterhes egy jó döntés, ha hamisan interpretálják? Hát nem az a fontos, hogy a döntés a különféle, objektíve mérhető gazdasági és kulturális előnyök sorozatában kamatozik? Nem az a fő, hogy bár „nem tudják, de teszik?”

Kovács helyesen emeli ki: ha a politika szféráját zárójelbe tesszük, úgy, ahogy általában a diktatúrákban és ahogy rendszerint a marxisták szokták, igen a válasz. Ha egy társadalomban csak gazdasági és hatalmi determinációk vannak, de autonóm politikai cselekvés nincs, akkor felesleges a politikai szocializációt, a politikai kultúrát vizsgálni, és értelmetlen például különbséget tenni az „értelem logikája” és a „félelem logikája” között, ahogy Bibó teszi.

A továbbiakban Kovács ezt a két fogalmat boncolgatja. Tanulságos nyomon követni, hogyan alakul át az egykor marxista Kovács András felfogása úgy, hogy még sok mindent meg is őriz belőle, és érdemes megfigyelni azt is, hogy ehhez az apropót a bibói szemlélettel való fokozatos megbarátkozás nyújtja: „Bibó... a politikai cselekvés két ideáltípusát alkotta meg, egy »értékpozitív« és egy »értéknegatív« típust. Az első típust érdekkövető politikai magatartásnak is nevezhetjük, míg a másodikat érdektévesztőnek. Az érdekkövető politikai magatartás a legkedvezőtlenebb történelmi helyzetekben is lehetőséget nyújt a korrekcióra, az érdektévesztő viszont viszonylag kedvezőbb helyzetekből is zsákutcába vezet.”⁷ Az utóbbi félmondat egyike a leglucidusabb Bibó-értelmezéseknek, mert arra világít rá, miért kárhoztatott Bibó egy olyan korszakot, amely a magyar történelemben példátlan konjunktúrát és civilizatorikus emelkedést produkált. Az exegétának azonban itt még azt is meg kell indokolnia, hogyan és miről ismerhetjük fel az érdekkövető, ill. az érdektévesztő politikai magatartást: „A történelmi cselekvők... akkor követik valóban érdekeiket, ha legitimnek tekintik az ellentétes érdekek érvényesülését is, nem megsemmisítésükre, hanem

³ Erről lásd Dénes Iván Zoltán, 2001.

⁴ Kovács András, 1991 [1980], 118.

⁵ Uo. 121.

⁶ Uo. 122.

⁷ Uo. 124.

racióális kompromisszumra törekşenek.”⁸ A politikai pluralizmus, a versenyelvű közélet tehát olyan szocializációs mezőt teremt, amelyben – szembe a monolit berendezkedésekkel – racionális érdekbeszámításon alapuló, megalapozott döntések születnek. A gondolatmenet egyetlen hiányossága: ha Kovács szerint Bibó nem vetette el magát a kiegyezést, akkor miért kell utána mégis különbséget tenni korszakok között aszerint, hogy jó, vagy rossz judíciummal rendelkező politikacsináló réteg kinevelődéséhez biztosítanak-e szocializációs közeget? Az egyetlen logikus válasz csak az lehet, hogy a kiegyezésnek már a megkötését is a félelem, és nem az értelem diktálta – Bibó szerint mindkét, tehát az osztrák és a magyar fél is túlbecsülte a másik erejét⁹ –, tehát mégis olyan politikai sakkhúzásnak kell minősíteni, amelynek nemcsak az indoklása hamis, hanem maga a megtétele is elhibázott.

A továbbiakban Kovács finom és szakszerű elemzéssel mutat rá a hatvanas évek történettudományában túlsúlyra jutott dualizmuskép eredményeire, de egyúttal komoly fogyatékoságaira is. A sztálinista dogmatizmus teret vesztett, vele együtt az a nézet is, hogy a kiegyezés árulás volt, és a fejlettebb Ausztriával szemben gyarmati függésbe taszította hazánkat. A hatodik évtized történészgárdája ezzel szemben éppen a kiegyezés gazdasági előnyeit hangsúlyozta: azt, hogy Magyarország ezáltal bekapcsolódhatott a Monarchia hatalmas, egységes piacába, és ez pedig valóságos lökést adott a kapitalizálódásnak, a polgári fejlődésnek. Ez az állítás szakmailag kétségtelenül kellően megalapozott.

A problémák ott kezdődnek, amikor a gazdasági fellendülés egyben a társadalmi felemelkedés kizárólagos indikátorává válik, mégpedig olyan makroadatok alapján, amelyeket nem támasztanak alá kvantitatív részletkutatások. Az pedig, hogy hazánk fejlettség terén továbbra is csak megközelíteni tudta a nyugati országokat, beleértve Lajtán túli szomszédját is, új magyarázatot kap: a gyarmati függés és a kizsákmányoló, egyenlőtlen csere helyett a lemaradás konzerválódását a dezideologizáltabb szemléletű marxista historikusok immáron azzal magyarázzák, hogy Magyarország a közép-kelet-európai nagyrégióba tartozik, és ezért fejlődésének megkésettsége hosszú távú történelmi trendekre, makrostrukturális tényezőkre vezethető vissza, tehát leküzdhetetlen, szervi jellegű fogyatékoság, kivédhetetlen fátum. Csak a romantikus

⁸ Uo. 125.

⁹ Bibó István, 1986. II. 582.

légvárkergetők, a voluntaristák hihetnek abban, hogy a polgári szabadságjogok, a demokratikus fejlődés terén országunk utolérheti az abban élenjárókat. Minálunk soha nem volt olyan mérvű szabadság, mint a Rajnától nyugatra, nincs, és nem is lesz, mert nem is lehet – minden, ettől eltérő felfogás naiv és egyúttal történelmietlen is. A belpolitikai demokrácia és a külpolitikai függetlenség kékmadara helyett elérhető célt kell kitűzni: a gazdasági fejlődést, aminek eléréséhez viszont egy alulfejlett országban az erős állami beavatkozás a legkedvezőbb stratégia.

Kovács finoman, az általa bírált történészek szakmai kvalitásait elismerve, de egyértelművé teszi, hogy az implicit ideológiai előfeltevések is rendszerigazoló funkciót töltenek be: „Hosszú távú fejlődési trendekre építő determinizmus, a történelem sajátos »politikátlanítása«, a gazdasági növekedés és a társadalmi fejlődés szétválasztása, felvilágosult paternalizmus – íme a hatvanas évek történetírásának szemléleti háttere: nyíltan is megjelenő ideológiai elemek, illetve ezek hallgatolagos következményei. Ezt a történelemszemléletet a leginkább *felvilágosult konzervativizmusnak* lehet nevezni... Ha a »felvilágosult konzervativizmust« a mai korkérdésekre vonatkoztatjuk, markáns álláspontot kapunk.”¹⁰

Kovács írása azzal emelkedik ki Bibó kiegyezés-konceptiójának 1989 előtti recepciójából, hogy szigorúan professzionális alapokon áll, és mentes az aktuálpolitikai áthallásoktól. Kovács igazából nem azért kárhoztatja a fenti álláspontot, mert azt az általa elutasított politikai rendszer hivatalos akadémiai elitje vallja. Szakmai problémát lát az ideológiai előfeltevések elrejtésében, amely a kutatókat téves következtetések levonására, az általuk vizsgált empirikus bizonyító anyag szelektív, esetenként torzításokhoz vezető feldolgozására indítja.

E kivételtől eltekintve a recepcióban a „kiegyezés” kifejezés mindig a dualizmus és a Kádár-rendszer közti párhuzam kontextusában fordul elő. Ezt egy Bibó-szöveg¹¹ is alátámasztja, amelyben Bibó annyiban tartja hasonlóknak a két rezsimet, hogy mindkettő terrorral kezdte, megmutatta, „hol lakik az úristen”, majd a már megfélemlített lakosságot azzal nyerte meg, hogy lazított a gyeplőn. Így történhetett meg – folytatja Bibó –, hogy korábbi forradalmárok is különalkut kötöttek a fennállóval. Azt is mondja ebben az írásában Bibó, hogy nem ítéli el azokat, akik így tesznek, de ő nem csatlakozhat hozzájuk, mert ő politikus. Egy ze-

¹⁰ Kovács András, 1991 [1980], 138.

¹¹ Bibó István, 1990. IV. 733–738.

neszerző vagy egy író diktatúrában is folytathatja a pályáját, ha tisztelegesen végzi a munkáját, és értékeket teremt; ez igazolja az általa kötött kompromisszumot és azt, hogy feladta demokratikus politikai eszményeit. Akinek azonban éppen a szakmai ethosza követeli meg, hogy ragaszkodjon ama elveihez, amelyeket egy demokratikus forradalom kormányának minisztereként követett – márpedig Bibó pont ilyen –, az nem követheti példájukat.

Ennek szellemében a Bibó-émlékkönyv több szerzője¹² is „kiegyezésen” nem államjogi aktust ért, hanem kiegyező, tehát megalkuvó emberi magatartást, amely egy vereség után bizonyos egzisztenciális előnyökért, félelemből feladja elveit, és mindezt öncsalással, önigazolással ideologizálja meg. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert Bence György és Kis János, illetve Kenedi János tanulmányai elméleti igényrel tárgyalják a jó kiegyezés problémáját. A jó kiegyezés mindenekelőtt abban különbözik a rossztól, hogy nem hazug. A jó kiegyezésben a gyengébb fél nyíltan elismeri, hogy az erőviszonyok miatt bizonyos pozíciókat felad, és ezért bele kell mennie egy olyan szerződésbe, amely számára egyenlőtlen, de a gyengébb fél számára is elidegeníthetetlen jogokat garantál. Kevesebb jogot, de nem bármikor visszavonható kegyet, hanem jogot. Az egész viszony – bár sem Bibó, sem a bibóisták ezt így nem fogalmazzák – nagyon hasonlít a nyugati hűbériséghez, még inkább a jobbágysághoz. Nem ad hoc jellegű személyes uralmi viszonyról van szó, hanem a törvény uralmáról akkor is, ha az egyenlőtlen helyzetet, *societas leoninát* rögzít. Ilyen jó kiegyezést ajánlott Bibó a kommunistáknak és a szovjeteknek 1945–48 között és 1956-ban is. Ehhez azonban a kommunistáknak és a szovjeteknek is ki kellett volna mutatniuk a foguk fehérét: nyíltan vállalni imperialisztikus hatalmi igényeiket, ami viszont romba döntötte volna emancipatorikus-egalitárius, forradalmi frazeológiájukat. Erősen vélelmezhető, hogy Bibó javaslatai ezért sem találtak meghallgatásra.

A Bence–Kis szerzőpáros *Határozott forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás* című tanulmánya szembeszáll azzal a hős-kultusszal, amely – a külföldi és a belső emigrációban egyaránt – már a tanulmány megírásakor is övezte Bibó figuráját, és félretolja az álkérdést is: „naiv volt-e Bibó?” A tanulmány a szerzővel egyetértő és az őt bíráló passzusaiban is inkább arra koncentrált, ami műveiből racionálisan

megragadható. Így sikerül megérteniük és megértetniük azt, hogy Bibónak a személyes kockázatvállalást és példamutatást hangsúlyozó emberi gesztusai mögött is egy jól végiggondolt, intuicionista filozófiai felfogás húzódik meg: „Soha nem szabad előre kidolgozott értékrendszerekkel közelednünk az élethez. Az értékelésnek magától kell adódnia a valóság feldolgozása és bemutatása során, nem szabad valami külön állásfoglalásnak lennie. Legmegfelelőbb megjelenése a »példázatos tapasztalat«, a keresztény erkölcs hagyományozásának módja.”¹³ Ehhez jog-, és politika-filozófiai megfontolások is társulnak: „Még a legönkényesebb hatalomnak is, ha más nem, valamiféle passzív megegyezés szolgál alapul...”¹⁴ Mintha azt mondaná Bibó, hogy úgyszólván nincs helyzet, melyben nem lehet némi teret kialakítani a szabadság céljainak, hiszen még a legönkényesebb hatalomnak is szüksége van az alattvalók beleenyugvására, ha rendszeresen akar működni.”¹⁴

Nézzük meg részletesebben, hogyan olvas Bibót Bertce és Kis. Dolgozatuk címéből is kitűnően főleg azok a bibói politikai formulák foglalkoztatják őket, amelyekkel Bibó a koalíciós időszak, illetve az ötvenhatos forradalom politikai „róka fogta csuka”-helyzeteit próbálta megoldani. Azt a nézetet, miszerint Bibó politikai fantazista lett volna, azzal cáfolják, hogy éppen kompromisszumkészségével emelkedik ki kortársai közül, aki sokkal több engedményre volt hajlandó, mint az akkori honi politikai küzdőtér legtöbb szereplője. Bibót ugyanakkor nemcsak ez különbözteti meg tőlük – mutatnak rá Bence György és Kis János –, hanem az is, hogy csak tisztázott, átlátható kompromisszumokat ajánl, ill. csak ilyenekbe hajlandó belemenni. Mintha azt vallaná: a *clara pacta, boni amici* elve alapján, hogy akár a legnagyobb engedményt is meg lehet tenni, de fair play nélkül egy lépést se. Akár a legalapvetőbb, axiomatikus talpkőnek számító dolgokból: a demokráciából, sőt, a szuverenitásból is fel lehet adni, ha az, aki ezt cselekszi, nyilvánosan csinálja, mert tudja, mit miért tesz, és ez partnerei számára is egyértelmű: „Pontosan ilyen helyzetekre gondolva írta Bibó első, nemzetközi tárgyú munkájában, hogy egy állam nem azzal adja fel szuverenitását, ha hátrányos feltételeket és kemény szankciókat fogad el, hanem azzal, hogy egy

¹² Haraszi Miklós, 1991 [1980], 245–247., Szilágyi Sándor, 1991 [1980], 404–412.

¹³ Bence György–Kis János 1991 [1980], 399.

¹⁴ Uo. 400.

külső hatalom bármikor tetszése szerinti követeléseket támaszthat vele szemben.”¹⁵

Hazugsággal, kvázilegitimitással viszont semmilyen előnyt nem érdemes kivívni, mert ez egy olyan belső rothadást, a politikai ítélőképesség olyam megzavarodását idézi elő, amely éppen a vezető rétegben érezteti a leginkább a hatását, és a végeredménye is csak emberöltők múlva, több nemzedékkel később jelentkezik, amikor már a hibás beidegződések annyira beépültek, hogy lehetetlenség ellenük sikerrel felvenni a küzdelmet: „...Viselkedési és gondolkodási szokások rögzülnek a politikai vezetőkben és a közönséges állampolgároknak. S ezeket is tekintetbe véve, nem mindig az éppen legelőnyösebbnek látszó megoldás a valóban kívánatos. Mert minden nemzet történelmében elkövetkeznek azok a pillanatok – a nagy veszedelem vagy a nagy lehetőség pillanatai –, amikor a helytállás ezeken a szokásokon múlik. A nevelődés szempontjából előbb-utóbb mindig rossznak bizonyul az olyan megoldás, mely hazug politikai formulákba foglalja a szabadság elért fokát. A hazug politikai formulák többet ígérnek, mint amennyit adnak, és amit mégis adnak, azt azon az áron, hogy senki sem próbálja beváltani az ígéret teljességét. Az előnyösnek tetsző fejlődés olyan intézményi keretben bontakozik ki, melyben az ellenkezője is rögzítve van mindannak, amiért a fejlődést kedvezőnek tartják. A kettőt azonban együtt kell elfogadni, amit a maga ellentmondásos voltában csak egy olyan ideológia igazolhat, melyben a »lehetne rosszabb is« józan belenyugvását a vívmányok mértéktelen feldicsérése és a visszavételükkel fenyegető hatalmaktól való homályos rettegés váltja fel. Ebben a légkörben fokozatosan elferdül a közösség »politikai ösztöne«, egyre kevesebben maradnak, akik képesek még a valóságos előnyök és kockázatok mérlegelésére.”¹⁶ A „jó kiegyezés” és a „rossz kiegyezés” közti distinkció ebben a Bibó-interpretációban: telitalálat.

A tanulmány befejezésén látszik, hogy íróik ambíciója messze túlmutat a steril exegézisen. Bibó szellemi rokonaként, a megszorított többpártrendszer híveként említik az 1968-as Csehszlovák Kommunista Pártot, a határolt forradalomhoz hasonló koncepciók híveiként pedig a lengyel és a cseh ellenzéki mozgalmakat. Véggkövetkeztetésük pedig így hang-

zik: „...Szükségünk van egy olyan – bármilyen kicsiny – területre, melyet a magunkénak mondhatunk.”¹⁷

A politikai szocializáció, a politikai kultúra formálása tehát Bencénél és Kisnél is központi szerepet kap, de a nevelői szerep túlhangsúlyozása nélkül. A két szerző ráérez: a „példázatos tapasztalat” akkor hat, ha nem lóg ki a lóláb, hogy itt valaki példát akar mutatni, mintát akar közvetíteni, szocializációs mezőt generálni stb., hanem egyszerűen csak teszi a dolgát, ahogy erejéből telik, tudván: a többi nem rajta múlik. Hiányzik az opusból az az öncsalás is, amely a kádári informális különalkuk szisztémáját, a hatalom decentralizálódását vagy egy pártfegyelmet „a szabadság kis köreinek” kiformalódásaként értékeli. Már itt érezhető, hogy mindez a szerzők szerint szerződésszerűség, garanciák nélkül fabatkát sem ér – mintha az 1987-es *Társadalmi szerződést* olvasnánk.

A feltételes szuverenitás gondolata ihlette Varga Domokos *Bibó István eszméi és a finn fejlődés útja* című cikkét is. Varga nevén nevezi a gyereket: Bibó programja nem más, mint a finnesítés. Ez a maximum, amit egy szovjet érdekszférában fekvő ország a külpolitikai függetlenség terén elérhet. A mi térségünkben ez ráadásul hivatással is válhatott volna, ha sikerül: „Közép-Kelet-Európa kisebb országai a második világháború után nem válhattak a szó szoros értelmében népi és demokratikus államok együttesévé, olyan pufferövezetté, amely megóvhatta volna a tőle nyugatabbra fekvő Európát a szovjet lerohanás állandó rémképétől, a Szovjetuniót pedig egy nyugatról fenyegető újabb kontinentális támadás folytonos félelmétől.”¹⁸

A Bence Györgyéhez és Kis Jánoséhoz hasonló szemlélet jellemzi Radnóti Sándor: *A legitimitáció keletkezése* című munkáját is, ami a Bibó-recepció egyik legelmélyültebb darabja. Tantörténeti jelentőségét az a felismerés adja, hogy a legitimitáció Bibó munkásságának egyik kulcsproblémája: „Számára nincs egységes, egyetemes történelem, hanem egységes legitimitációs elvek hagyomány-összefüggéseibe ágyazott történelmi komplexusok vannak.”¹⁹ Eredetiségét pedig az, hogy nem Ferrero legitimitásfelfogása, hanem Bibó *A magyar közigazgatásról* című cikkének heurisztikus értelmezése alapján jut erre a megállapításra. Radnóti e Bibó-tanulmány hármaskategóriarendszerének – Hatalom, Hivatal, Élet – középső tag-

¹⁵ Uo. 393.

¹⁶ Uo. 400–401.

¹⁷ Uo. 402.

¹⁸ Varga Domokos, 1991 [1980], 338.

¹⁹ Radnóti Sándor, 1991 [1980], 379.

ját tartja a legitimáció elsődleges színterének, mégpedig forradalmak után, amikor a közmegegyezés még formátlan, nincsenek hozzá bejáratott módszerek, technikák, eljárások: „Az előzetes legitimációt a társadalmi érintkezés intézményeinek és technikáinak hiánya, illetve e technikák elfogadásnak és elsajátításának hiánya különbözteti meg a legitim társadalmi berendezkedéstől... Csúcspontja a nép és az uralom közvetlen azonosságának aktusa... A »Hatalom« céljai és az »Élet« szükségletei rövid időre közvetlenül egybeesnek... A legitimáció folyamata nem más, mint a közvetítések formáinak kialakulása.

A közvetítő formát Bibó a közigazgatás területén – amely persze maga is csak e közvetítés által jöhetett létre – Hivatalnak nevezte... A »Hivatal«... normatív szabályrendszer, amelyet előzetes normák konstituálnak, de azoknak nem pusztá eszköze, hanem maga is normaadóvá válik. Kétségtelen, a meghatározás a társadalmi érintkezés minden intézményesült, elvont szabályrendszerére áll.”²⁰ Ezért vonható le az a következtetés is, miszerint: „A legitimáció keletkezése... nem más, mint a társadalmi csoportazonosság megtanulása.”²¹ Ez a tanulási, nevelődési folyamat szükségessége magyarázza Bibó írásainak pedagógiai jellegét,²² az ezzel összefüggő normativitásuk pedig – és nem valamilyen biológizmus – az egészség-betegség metafora gyakori használatát.²³

Radnóti ezzel egy olyan tudásszociológiai jellegű legitimitás-felfogás irányába mozdul el, amely nem merül ki az erőszak-monopóliummal rendelkező hatalom igazolásának vizsgálatában, hanem kiterjeszthető a társadalom egyéb szféráira – beleértve a kultúrát és a mindennapi életet is – és az emberi kommunikációra is. Erre utal, hogy többször is azt állítja: Bibó beszédaktus-mintákat ajánl az általa elemzett politikai konfliktusok részvevőinek, ami Habermas-hatásra utal, bár Radnóti explicit formában nem hivatkozik a német szociológiai teoretikusra. Írásának végén Radnóti – Bencéhez és Kishez hasonló szellemben – azt is leszögezi, hogy Kelet-Európában az ellenállás már nem hatalmi harc formájában jelentkezik, hanem abban, hogy a hatalmon levőktől saját szabályaik betartását kérik számon. Ezért térségben ma már nem az elviselhetetlen mindennapi élet, hanem a demokratikus legitimitás, vagy-

²⁰ Uo. 372–373.

²¹ Uo. 379.

²² Uo.

²³ Uo. 378.

is a népszuverenitás és az önrendelkezés hiánya válik egyre nagyobb kérdéssé.

Ezek a problémák a Bibó- emlékkönyv más darabjaiban is erőteljesen felvetődnek. A gondolat, hogy a mindennapi érintkezési formákban kell megteremteni az autonómia szigeteit, mert ott tanulhatunk meg belülről szabaddá válni, különös erővel jelentkezik Konrád György *A harmadik reformkor elé* címmel csokorba szedett naplójegyzeteiben. A kötet összes szerzője közül Konrád mondja ki a legmegsemmisítőbb bírálatot a Kádár-rendszerben népbetegséggé, új *morbus hungaricussá* vált kóros hazudozás fölött. A szabadság kis köreit ezzel szemben egy ilyen társadalomban csak olyan emberek formálhatják, akik már ab ovo belülről szabadok. Ehhez azonban semmi különösebb kunszt nem szükséges: egyszerűen csak nem kell az elemi emberi normákat nap mint nap lábbal tiporni, a józan ész szabályait szüntelenül felrúgni, hanem tegye mindenki a dolgát, és az álproblémák maguktól megoldódnak, a megannyi „kényszerhelyzetről” pedig rögvést kiderül, hogy valójában Kolombusz tojása. Ebből a szemszögből nézve Bibó sem hős, csak egyszerű, tisztességes polgárember, aki a munkáját végzi akkor is, amikor szovjet katonák gyűrűjében november 4-ének hajnalán emlékezetes fogalmazványát gépeli a Parlamentben. Nem Bibó a kivételes, az érthetetlen, az elképesztő, nem ő megy szemben a forgalomban az autópályán, hanem mindenki más, aki nem így tesz, még akkor is, ha több milliónyian vannak! – mintha ezt sugallná Konrád szavai.

A legradikálisabb, szóhasználatában is drasztikus rendszerkritikát tehát Konrád gyakorolja, de még ő is a szocializmus talaján áll: „Van még húsz évünk a századfordulóig...”, hogy felszínre törjön a kultúrában, majd a politikában a demokratikus szocializmus ma még bátortalanul lappangó s csak szórványosan megnyilatkozó közgondolkodása.”²⁴ Ezen az alapon tesz hitet az ’56-os forradalom mellett is: „1956 őszén tizenkét nap alatt a spontán megszülető munkástanácsok és forradalmi bizottságok – meglepő egyhangúsággal – kinyilvánították, hogy sem a gyárakat, sem az üzemeket nem kívánják korábbi tulajdonosaiknak visszaadni...”²⁵

Konrád bibóizmusa is a kelet-európai kortárs disszidencia kontextusába ágyazódik, a „szabadság kis körei” ugyanakkor nála jóval infor-

²⁴ Uo. 51.

²⁵ Uo.

málisabbak, mint a Bence–Kis szerzőpárosnál vagy Radnótinál, és inkább egy alternatív szubkultúra életformájába illeszkednek: „Legyen ennek a reformmozgalomnak legfontosabb tulajdonsága, hogy végre sikerült és el nem fojtható. Jobb, ha olyan formákat és színtereket választ, amelyben leváltások, rendőri akciók nem állíthatják meg. A változások természeténél fogva különbözni fog az egy-két éves reformidőszaktól 56 előtt Budapesten és 68 előtt Prágában: csalódott kommunista értelmiségiek moralizmusa uralta azokat, nem pedig egy átfogó értelmiségi többségnek a kormányhatalomtól független, messzire látó nemzeti stratégiája. A reformmozgalom felszámolható, ha elsősorban politikai mozgalom, amelynek keretében a reformisták hatalmi pozíciókat próbálnak megszerezni a kormányzaton belül, vagy ellenzéki testületeket hoznak létre. A reformhoz mindenekelőtt reformisták kellene szerte az országban, mindenféle munkakörben, akik nem félnek együtt gondolkodni társaikkal az adott szabadság tágitásának lehetőségeiről. Ha a kelet-európai demokratikus reform hívei a kelet-európai kommunisták múltjából kölcsönöznek módszereket, akkor a hatóságok elszigetelik őket, s feltűnnek köztük a szektaélet lelki nyomorúságai, Kelet-Európában pedig nem lesz demokratikus reform. A szabadságmozgalom valósága az elvállaltan személyes magatartás, a külső-belső szabadságukon munkálkodó s egymással derűs eszmecserébe bocsátkozó, önmaguknak és környezetüknek érdekesebb életet formáló polgárok táguló köre.”²⁶

‘68-as reformmarxistaként kezdett Bibót olvasni – kezdi visszaemlékezését Kenedi János, *A hajthatatlan és a megalkuvó* című hosszú tanulmány szerzője –, de identitását a bibói értelemben vett hivatásos forradalmáré határozta meg, aki számára mindenfajta kompromisszum eleve gyávaság, megalkuvás.²⁷ Aztán lassacskán megbarátkozott a radi-

²⁶ Uo. 52.

²⁷ Ez a vallomás egybecseng az *Emlékkönyv* egy másik szerzőjével, aki így élte meg azt, milyen nehéz a pártosságot erényként megkövetelő politikai kultúrából átszocializálódni Bibóra, akinek az egyik legjobb tulajdonsága éppen a pártatlanság: „Egyszer megkíséreltem elmondani neki, hogy... miért hatott rám a reveláció erejével objektivitása. Ügyetlenül, a szavakat keresve, mentegetőzve próbáltam érzékeltetni azt az attitűdöt, amely az objektivitást a hűvös távolságtartással, a kibic kockázatmentes kívülállásával azonosítja. Nem kellett hosszan magyarázkodnom, hiszen ha valamit, ezt a rögeszmét ismerte. Mással sem találkozott élete során, mint az érveinek minden oldalról ellene feszülő elfogultsággal. Azonnal megértett, s azt felelte: – Az objektivitás is lehet szenvedély.” *Halda Alíz*, 1991 [1980], 350.

kális reform bibói gondolatával, és a „prágai tavaszban” is ezt vélte felfedezni: „Egy kommunista Bibó”²⁸ – hallja egyik barátját Dubčekről nyilatkozni, miközben itthon a felemásra sikeredett 1968-as gazdasági reformmal elégedetlenkedik, mert azt hiányolja belőle, hogy miért nem párosult politikai reformmal is? Ez pedig alkalmat ad számára ahhoz, hogy bámulatosan érzékletes képet fessen e magyar reform egyik hazai hívéréről, egyik munkaadójáról, erről az amúgy segítőkész emberről, aki Kádárhoz való feltétlen lojalitását éppen a reform védelmével és a kádárizmus lényegét képező antisztálinizmussal ideologizálja meg. Az 1956–1989 közötti Magyarországra alkalmazott bibói ihletésű kiegyezés-metaphora talán legjobban sikerült kifejtésével találkozunk itt. Kenedi a kiegyezést elsősorban nem egy államjogi aktusban – ilyen a jelzett időszakban nem is volt –, hanem kiegyező, tehát nemcsak a tényekhez, hanem a pecsovis reform hamis helyzetéhez is belülről alkalmazkodó emberi magatartásokban és az azokból intézményesedő, ambivalens szokásrendben: a szerződésszerűség nélküli, klientelista egyéni különalkuk szövevényében ismeri fel:

„De akkor hogyan lehet ésszerűen cselekedni? Csak egyféleképp: meg kell találni azt az egy-két jó embert, aki segíteni tud. Nehogy a rosszabbak használják ki ugyanazt a lehetőséget a rosszabbak javára... Többnyire nem is titkolta véleményét. Legfeljebb megválogatta, hol mondja. A mundér becsületére legyen mondván: amit lefelé mentegetett, fölfelé bírálta. És csodák csodája: kritikus véleménye még segítette is az előrehaladásban. Szava: belső kritika. Amit a többi jó szándékú vezető is szívesen meghallgat.”²⁹

Így jellemzi feljebbvalóját Kenedi, akinek meghitté, rutinná vált skizofréniáját ironiával és egyúttal megértéssel, bár mélységes egyet nem értéssel szemléli:

„Önigazolása mögül előlép a félelem. Egyidejűleg tudja átélni, hogy a rendszert kiszámíthatatlan belső erők tartják a hatalmukban, meg az ellenkezőjét: itt ugyanis örökön-örökre minden változatlan marad... Attól függően, hogy honnan kerekedik a szél, ugyanabban

²⁸ Kenedi János, 1991 [1980], 207.

²⁹ Uo. 213.

a pillanatban remélheti, hogy őt a belső kritika gyakorlása miatt élenjáró ellenzékinak tekintik majd, vagy retteghet, hogy a hatalom lejárátott emberének fogják tartani. ha ugyanis a rendszerhez mint egészhez való lojalitás számára az egyetlen viszonyító kategória, némi joggal érezheti mind a kettőt. Hiszen sohasem azonosult a rendszerrel, csak néhány tisztességes emberével működött együtt. Illetőleg nagyon is azonosult, az a néhány tisztességes ember is tanúsíthatja.”³⁰

Ha ebben az önellentmondásoktól hemzsező beállítottságban konzisztenciát keresünk, azt maximum a hamis realizmusban lelhetjük fel:

„Reformer barátom fejében az adottságok töltik ki az elvek helyét. Számára az a *kíváncsi*, ha mindenki elfogadja, hogy csak az *adottság lehetséges*. Mert akkor ő valóban a jobb lehetőséget képviseli a rosszabbal szemben. Ezt a felfogást erőltette megalkuvás nélkül.”³¹

Kenedi eredeti meglátása, hogy a hetvenes évek Magyarországa bibói értelemben körülbelül ugyanott tart, mint száz évvel azelőtt, vagyis az átmenet állapotában a traumatikus élmény (1956 leverése), ennek öncsaló, hamis helyzetet eredményező feldolgozási kísérlete („az antisztálinista reformnak nincs alternatívája”) és a várhatóan elkövetkező akut hisztéria között:

„Az újratermelő társadalmi hisztéria tette Bibót időszerűvé a hetvenes évek vége felé, de nyilván nem a megrázkódtató élményt átélt első generációban, és nem is a közösségi hisztéria nyílt reakcióit mutató utolsó generációban, amelyik már ki is termeli a maga »ámokfutóit és fanatikusait«. Inkább a nemzedékek láncában valahol középen, ahol még a nyugalom jellemzi az állapotot, és csupán a szokatlan pillanatokban mutatott reakciók sejtetik, hogy nem a közösség tartós kiegyensúlyozottságából ered a nyugalom.”³²

³⁰ Uo. 218.

³¹ Uo. 220.

³² Uo. 227.

A sors pikantériája, hogy Kenedi munkaadója is a maga módján Bibó-tisztelő. Ő is azok közé tartozik, akik „megkülönböztetett tisztelettel beszéltek róla, de a nagyrabecsülés a Lehetetlennel küzdő embernek szólt. Pátosz is, lesajnálás is bujkált a tisztelet hangjaiban, azzal a hamiskás mosollyal egyenlítő ki a kétféle felhangot, amely annak jár, aki az okos tanács ellenére a széllal szemben a sliccén gombolkozni akar.”³³ A lényébe beépült ambiguitás végül abszurd, már-már vígjátéki jelenetekbe sodorja: „Barátom körülnézett, hogy nem jön-e rendőr. »Miattatok nem lehet kiadni Bibót« – mondta fejszóvalva. Aztán továbbmentem, s... a Rákóczi úton ismét belé botlottam... Ott meg azt mondta: »Most talán ki lehetne adni Bibót.«”³⁴

A zsidókérdés

A leleplezés, a hazugság-diskurzus következő terepe: a zsidókérdés. Az olvasó talán meglepődik, hogy ezt a speciális *issue*-t ide sorolom, de ennek meglehetősen prózai oka van. Bár a témával foglalkozó Bibó-művek közül főleg a legjelentősebbel, a *Zsidókérdéssel* sokan foglalkoztak, a recepciónak csak egy töredéke elemzés. Az e tárgyban született írások vagy szövegrészletek nagy részére ui. az jellemző, hogy nagyrabecsülését fejezi ki a mű és szerzője iránt, mind az életmű, mind pedig az idevágó irodalom kiemelkedő darabjának tartja, de ezen túlmenően alig mond róla érdemben valamit – egy kivétellel. Az egyetlen, rendszeresen ismétlődő mondanivaló: szinte mindenki hangoztatja, hogy ez a Bibó-tanulmány a kérdés őszinte megvitatására, nemzeti önvizgálatra és a problémával való szembenézésre szólított fel és teremtett alkalmat. A *Zsidókérdést* ekként méltató írásokban a dolog azonban általában ennyiben is marad, és a gondolat megmarad a felvetés, a figyelemfelhívás szintjén: a szerzők mintegy másokra hárítják az önvizgálatot és a szembenézést ahelyett, hogy szavaival összhangban jó példával járnának elől, és kezdenének hozzá ahhoz, aminek szükségességét felvetették. A javaslat ezáltal afféle „fogjuk meg, és vigyék!” jelleget ölt, és a bibói önvizgálatra felszólításból „tartsatok ti önvizgálatot, valljátok be ti, hogy miféle disznóságok terhelik a lelketeket!” lesz, vagyis

³³ Uo. 196.

³⁴ Uo. 221.

első személyből átcsúszik második személybe. A lelkiismeret, az öntisztulás vágya ezáltal a vádaskodásnak adja át a helyét.

Ennek megfelelően a leleplező beszédnek ebben a témakörben két ága van, aszerint, hogy mit tekint bűnnek, és milyen bűnös titkokról kívánja lerántani a leplet. Az egyik azt a rejtett antiszemitizmust kívánja napfényre tárni, amellyel a középjobbot vádolja, amiért szerinte titkon összejátszik a nyíltan zsidóellenes szélsőjobbal. A másik viszont a baloldalt teszi felelőssé, éspedig azért, mert az szerinte – a szőnyeg alá söpri a zsidóság asszimilációjában mutatkozó mimikri-tendenciákat (különös tekintettel a zsidó mivolt és a baloldaliság, főleg a kommunista-ság összefüggésének kérdését), (ön)enzúrát követel a „zsidókérdés” kifejezés pusztá használatával szemben is, a baloldal politikai céljainak érdekében pedig „antiszemitázik”, vagyis azzal a hamis váddal próbálja lejáratni politikai ellenfeleit, hogy azok nem határolják el eléggé magukat a jobboldali extrémizmustól. Mindkét esetben az is az érvelés részét képezi, hogy a fentebb kifogásolt magatartások a bibói örökség elárulására és ezzel összefüggésben a rendszerváltás igazi céljaitól való eltávolodásra vezethetők vissza.

Tévedés lenne ugyanakkor a fentiek alapján azt hinni, hogy Bibó zsidókérdés-tanulmányának önvizsgálatra felszólító passzusai mindig süket fülekre találtak. Már a tanulmány megjelenése után volt rá precedens, hogy Bibónak a zsidóság asszimilációjára vonatkozó kitételei egyetértést, sőt, túlságos egyetértést váltottak ki: Bibó egyik cionista tisztelője³⁵ olyannyira magára vette a szerző idevágó sorait, hogy a Bibó által Pap Károly emblemátikus figurájával jellemzett módon reagált rájuk, miáltal az önvizsgálat megsemmisítette tárgyát, és öntagadás lett belőle.

A következő munka 2005-ben látott napvilágot, de szerzője 1956-ban vetette papírra. G. Donáth Blanka³⁶ holokauszt-túlélőként az ötvenes években előbb lelkes párttag lett, majd – sok más zsidó származású sorstársával együtt – ő is kiábrándult a Rákosi-rendszerből, és Nagy Imre júniusi kormányprogramjának lelkes támogatója lett. Ez az ő esetében is heveny lelkiismereti válsággal járt együtt, amelynek során a hatalom iránti feltétlen lojalitása mellett azt is felül kellett vizsgálnia, hogy vajon miért lépett sokadmagával erre a tévútra. Az ön-viviszekció közben óhatatlanul vissza kellett találnia önnön zsidóságához is, és rádöbben-

³⁵ Kőrösy Ferenc, 1948.

³⁶ G. Donáth Blanka, 2005.

nie arra: éppen ennek elfojtása vitte egy totalitárius mozgalom tagjai közé. Ebben az eszmélkedési folyamatban pedig vonatkozási pontként, sőt, gyakran sorvezetőként Bibót használja.

Egyetlen szerzőt sem ismerek, aki a zsidóság és az antiszemitizmus tárgykörében annyira bibóista lenne, mint G. Donáth. A *Futamok a Halljad, Izráel-hez*nek azonban különös módon ez inkább hátrányára, mint előnyére válik. A szerző oldalakon keresztül idézi vagy parafrázálja Bibót, de a szükséges distancia nélkül. Főleg Bibó asszimilációkritikája ragadja meg, és készíti éppen arra a zsidó önostorozásra, amelyet Pap Károly kapcsán Bibó se tartott egészségesnek.³⁷ Ami Bibó esetében felelősségvállalás, vagyis önnön emberi méltóságunk visszaszerzése, az G. Donáthnál kissé a kritika-önkritika félórák, a bizantinus önmarcangolás irányába csúszik el. Nyelvezete időnként még a pártzsargont és a pártaktívák, a lakossági fórumok hangulatát idézi. Ezzel együtt megrendítő, ahogy egy „nagyimrés” zsidó pszichológusnő Bibót használja fogódzóként arra, hogy hitelesebb – zsidó és magyar – identitások felé tapogatózhasson.

A szerző mondandójával való, az önfeladás határát súroló azonosulás mögött a Holocaustrál (is) nagymértékben magyarázható, súlyos traumák állhatnak, amit az utóbbi esetben lelkiismereti válság is tetézhetsz a korábbi MDP-tagság miatt. Igen fontos momentum, hogy G. Donáth munkájában ugyanaz a népi-urbánus szinkretizmusra törekvés figyelhető meg, ami több más, zsidó származású 1956-os forradalmárnál is, mégpedig Nagy Imre harmadikutas platformján állva. A származás vállalása és a magyar patriotizmus összekapcsolása részben bibói alapokon, immár elaborált és átgondolt formában pl. különösen erősen érzékelhető Kende Péter munkáiban. Az a következtetés mindenestre máris kínálkozik, hogy a forradalom által létrehozott nemzeti egység egy pillanatra felbomlasztotta a sztálinizmus által kínált szuperasszimilációs társadalmi szerződést, és a helyébe olyan integrációs társadalmi szerződést kínált (hangsúlyozni kell: a szocialista pluralizmus, és nem a polgári demokrácia alapján!), amelyre azóta szinte csak a Bibó-emlékkönyvben volt példa.

A Bibó-emlékkönyvben több olyan írás is olvasható, amely a bibói program megvalósításának jegyében fogant. A mérleg annyiban egyenlőtlen, hogy az a felelősségvállalás, amelyben Bibó nem zsidó származású

³⁷ Bibó István, 1986. II. 721.

honfitársai számára akart példát mutatni, egy tanulmányt ihletett meg, míg a „mit mondhat egy zsidó egy zsidónak?” többeket is. A kötetben az ezzel a témával foglalkozó írásokat külön blokként is lehet kezelni, nemcsak tárgyak, hanem hasonló szemléletű, problémalátásuk miatt. Ez mindenekelőtt akkor válik világossá, ha a hasonló tárgykörben manapság íródott szövegekkel hasonlítjuk össze őket.

Ez főleg abból a szempontból szembetűnő, hogy a Bibó-émlékkönyvben viszonylag kevesebb szó esik antiszemitizmusról, mint ma, és a hangsúly az önkritikán van két dolog miatt: az egyik az egyoldalú asszimiláció, a másik a zsidóknak a kommunista mozgalomban vállalt szerepe. Mindkettő olyasmi, amit a könyvben zsidó származású, de zsidóságot először a kötet hasábjain vállaló szerzők artikulálnak – a nem zsidó szerzők jóval kevesebbet foglalkoznak a zsidóság problémáival –, és mindkét *issue*-t manapság éppen ellenkezőleg: kívülről, és többnyire antiszemita tűzik napirendre.

Erdélyi Ágnes munkájának már a címe is sokatmondó: *Eltorzult kozmopolita alkat*. A szerző a híres, hasonló című Bibó-tanulmány egyfajta parafrázisát készítette el: vajon milyen deformítások képződnek azok identitástudatában, akiknél a magyarságtudatot egy univerzalisztikus eszmerendszerben és egy messianisztikus mozgalomban való doxikus hit helyettesíti? Őszinte, érzékeny tanulmányában Erdélyi Kulcsár István *Zsidó gyónásához*³⁸ hasonlóan, de jóval elmélyültebben ír a mimikri feladásának folyamatáról: „Miért van az, hogy ha »magyar alkatról« vagy »zsidó tulajdonságokról« hallok, automatikusan védekezni kezdek, mert fajelméletre gyanakszom? Miért, hogy a »jó magyar«, a »magyar nemzeti érzés«, a »magyarságtudat« és más hasonló kifejezések olvastán automatikusan működésbe lép bennem valamiféle önvédelmi mechanizmus, és még jó, ha nem tolom félre azonnal gyanakvással a szöveget, így kezdődik, aztán jönnek a zsidótörvények, jön a gettó, a deportálás és a Dunába lövés...”³⁹

Az eszmélkedés első fázisa az önvád amiatt, hogy a kommunista szuperasszimiláció nemcsak zsidó azonosságtudatát fojtotta el, de a magyarságtól is elidegenedett: „Most végre felfogtam, hogy ebből az egészből, ami itt van, semmit nem érthetek, amíg nincs igazán közöm ahhoz, amiből lett. Hiába kötődöm tájhoz, nyelvhez, irodalomhoz, ha egyszer

nem kötődöm a közösséghez, nem múltjának meghosszabbításaként élem a jelent, és a jövőről gondolkodva sem sorsának alakulása aggaszt elsősorban. Hiányos ismereteimet még pótolhatnám, de belőlem az érzés is hiányzik...”⁴⁰

A feloldást egy erdélyi út adja meg, ahol – az itthoni gyakorlattól eltérően – akkor még minden magyarországit magyarnak tekintettek; akkor is, ha tudták róla, hogy zsidó származású: „...Nem érzem magam gyanúsnak, tehát másra sem gyanakszom. Tudom, hogy ma – mivel távolról sem teljesen mentes a hamisságoktól és a hazugságoktól az összeszerveződésünk – nem kevés következik, és sok minden következhet abból, hogy történetesen zsidó is vagyok, de... azt is tudom, hogy a leglényegesebb dolgok abból következnek, hogy magyar vagyok, és Magyarországon akarok élni.”⁴¹

Hasonló identitáskeresésről és találásról ad számot Bibó tanulmánya kapcsán Márványi Judit: „Tanulmánya reveláció volt. Híd ahhoz, hogy én, aki »halálukkal tömötten« éltem a jelent éveken át, szabad lélegzettel zsidó is, magyar is lehessenek.”⁴² Az egykor fanatikus kommunista szerző kritikája természetesen az antiszemitizmus ellen is irányul – ez nemcsak azért van így, mert a zsidóellenesség őt személyében, létében is fenyegeti, hanem azért is, mert Bibó híres tanulmányának ez a fő mondanivalója –, de komoly zsidó önvizsgálatra is alkalmat nyújt számára. Egyetértően hivatkozik Bibóra: „nem tudom, milyen százalékban voltak zsidók a népbíróságon. Nem tudom, hogy az ÁVH kisebb-nagyobb rangú munkatársai közül hányan voltak zsidók. Utólag keserűen mondom: akárhányan, a kelleténél többen voltak... Vannak forradalmárok, és vannak forradalmárnak álcázott zsidók – írja Bibó. Tekintet nélkül arra, hogy milyen fajhoz tartoznak – teszi hozzá. Az utóbbiakat az »akasztás öröme« viszi az erőszakszervezetekbe. Bibó okkal féltette tőlük a népi demokráciát. Vajon hány ártatlan embert ért fasisztoid bosszúálló zsidótól súlyos ártalom?”⁴³ Igenlően idézi Bibót: „Hiába mondjuk, hogy csak a rossz lelkiismeretűeknek van okuk rá, hogy féljenek feljelentésektől, számonkérésektől, igazoltatásoktól, ez nem változtat azon, hogy a feljelentésnek, számonkérésnek kitettség állapota... az an-

³⁸ Kulcsár István, 2006.

³⁹ Erdélyi Ágnes, 1991 [1980]. 221.

⁴⁰ Uo. 225.

⁴¹ Uo. 226.

⁴² Márványi Judit, 1991 [1980]. 243.

⁴³ Uo.

tiszemilizmus egyik forrása.”⁴⁴ A továbbiakban Márványi finoman ábrázolja a bántalmaknak való kitettség, vagyis a félelem előítéletkeltő hatását, ahol a feltételezett bántalmak forrásai ezúttal a zsidók, majd egy újabb Bibó-locust citál, szintén helyeslőleg: „Abban a percben – írja –, amikor egy olyan szemléletnek akár csak a veszélye is fenyeget, hogy a zsidóüldözésekkel kapcsolatos igazolás és népbíráskodás a zsidók bíráskodása... azt kell kimondani, hogy a zsidóüldözések számonkérésére vonatkozó különleges bíráskodásban az ügyek bíráiként – akár kezdeti, akár végső fokon – zsidók és zsidótörvények által érintett emberek egyáltalán ne vegyenek részt...”⁴⁵

Gáli József írásának egyik része szintén ebbe a témába vág. A Bibó-nak tisztelgő cím – *Uchronisztikus eszmefuttatás* – alcímében így folytatódik: „arról, hogy mi történt volna, ha 1945 augusztusában, miután visszaérkeztem Auschwitzból, nem jön velem szembe az utcán Farkasházy Pepi adóügyi tisztviselő MKP-jelvényrel a zakója hajtókáján, s én a találkozás meg nem történte miatt belépek a kommunista pártba, sőt a belügyi pályát választom, és mint a rendőrség nyomozótisztje 1957 júniusában kérdéseket teszek fel Bibó István államminiszternek és előzetes letartóztatottnak.”⁴⁶ A rövid ukrónia végén jegyzet is szerepel: „Farkasházy Pepi vette lajstromba 1944 májusában, deportálásunk előtt családunk ingóságait...”, miközben ilyen kifejezéseket használt: hivatali kötelesség, törvényes rendelkezés, judeobolsevizmus, történelmi igazságszolgáltatás, kisember vagyok kérem.”⁴⁷ Gálit tehát az tartotta vissza a kommunistákhoz való csatlakozástól, hogy Rákosiék cinikus és machiavellista módon számos ún. kisnyilast is felvettek pártjukba. Őt ez a felismerés akadályozta meg abban, hogy az MKP-ban olyan védhatalmat lásson, amely – úgymond – egyedül képes szembeszállni a zsidóságot esetleg újra fenyegető fasiszta, antiszemita veszéllyel. Éppen ezért *nem* mondta a valóságban Bibónak az alábbiakat sem, amelyek – az írás többi részéhez hasonlóan – bámulatos beleérzéssel mintegy előre megsejtik, milyen hangvétellek Bibó valódi kihallgatási jegyzőkönyvei,⁴⁸ amelyek a rendszerváltás után láttak napvilágot:

⁴⁴ Uo. 243.

⁴⁵ Uo. 243–244.

⁴⁶ Gáli József, 1991 [1980]. 391.

⁴⁷ Uo. 396.

⁴⁸ Kenedi János, 1996.

„Nem mondom, vannak örnek vitathatatlanul igaz megállapításai, az a tanulmánya, amit a zsidókérdésről, az antiszemilizmusról írt, szinte hibátlan írás. Első olvasásra. De aztán itt is találok olyan kitételeket, amelyek ha nem is ellenségesek, de alaposan tévesek... Kifogásolható, hogy miután részletesen leírja a magyar zsidó vallásúakat ért sérelmeket, azt javasolja, hogy az ellenük elkövetett bűnök kivizsgálásában és megtorlásában ne legyen szerepük. Az öntől megszokott demagógiával érvel, amikor előráncigálja azt a rész-igazságot, mely szerint, idézem: »... régi és jó szabály az, hogy a sértett ne legyen egyben bíró is, ebben az ügyben pedig nyilvánvalóan a magyar zsidóság lép fel a sértett vádló szerepében«. Világos, hogy itt megint a rendőrség ellen megy ki a játék, a volt zsidó vallású belügyi vagy igazságügyi dolgozók szerepének és számának, valamint súlyának túlértékelésével.”⁴⁹

Vezér Erzsébet írását is egyfajta túlzásoktól, önmardosástól mentes, kiegyensúlyozott zsidó önkritika jellemzi, amelyben a szerzőt bevallottan Bibó inspirálta. Így pl. ilyen mondatokat olvashatunk: „A zsidók számláját itt erősen megterhelhették a Rákosi-rendszer zsidó vezető rétege által elkövetett bűnök és a vezetőknek a kisfunkcionáriusokig kisugárzó fölénytudata, gyakran kegyetlen bánásmódja a kisemberekkel szemben.”⁵⁰ Mivel ez már a negyedik hasonló opusz a Bibó-émlékkönyvben, fel kell tennünk a kérdést: mi indította a szerzőket olyan kitételekre, amelyek ma már az antiszemita beszéd kelléktárához tartoznak? A választ szintén Vezér Erzsébetnél érdemes keresni: „...A radikális reformista ellenzéknek a valódi nemzeti érdekekkel azonosuló programja az utóbbi időig némileg csökkentette a népi-urbánus ellentétet a maga antiszemita felhangjaival együtt.”⁵¹ Értsd: a kommunista rendszerlojalítás felmondása, az ötvenhatos forradalom és szabadságharc eszményeivel való fokozatos azonosulás, a marxizmus köldökzsinórjától eloldozódás, az Erdélyi Ágnes által is megélt odafordulás a magyarsághoz egyre nagyobb mértékben kihúzza a népiek és az urbánusok közötti konfliktus alól a szőnyeget. Vezér szerint a hetvenes évek végére az antiszemilizmus bár nem szűnt meg, de csökkent Magyarországon,

⁴⁹ Gáli József, 1991 [1980]. 394.

⁵⁰ Vezér Erzsébet, 1991 [1980]. 232.

⁵¹ Uo.

és ezért: „A legnagyobb kárt, úgy látom, a zsidókérdés elhallgatása okozta.”⁵² (Ha ez a kijelentés ma hangozna el, a szerző ezért ma antiszemitanak minősülne!) Vezér objektivitását dicséri, hogy szkepszissel él önön optimizmusával szemben, amit olcsó dolog lenne utólag – amikor már könnyű okosnak lenni – lelkesen helyeselnünk: „Míg a magam szubjektív véleményében sejtem, mi lehet a torzító elem – saját viszonyítási pontom, hogy egyszer már végigjártam a poklok fenekéig vezető utat –, így hát nekem is jobban esik a rózsaszín kép kialakítása érdekében nem firtatnom, mi van a hézagos információk között. Azaz: elfojtanom.”⁵³

Ez az önreflexív hang is mutatja: Erdélyi, Márványi, Vezér és Gáli elkezdte a bibói program: „mit mondhat egy zsidó egy zsidónak? stb.” megvalósítását. Ehhez csatlakozik Granasztói György,⁵⁴ aki egy 1537-es kassai példa és a magyar Vészkorszak, majd utóélete között von párhuzamot, hogy kimutassa Bibó igazát: a magyar társadalom azért éppen az interperszonális kapcsolatok terén mondott csődöt 1944-ben, mert civil társadalmi kisközösségei végzetesen gyengék maradtak.

Ez az oldódó, a görcsök alól felszabaduló hangvétel bizonyos fokig a hatalom védte belsőség nyújtotta biztonságnak volt köszönhető. Ez akkor is így van, ha a Bibó-émlékkönyv számos szerzője komoly retorziókat szenvedett el a kötetbe adott kontribúciója okán, sőt, írásának megjelenése előtt is okkal tarthatott ettől – de mindez nem a zsidó témájú szövegekre értendő. A Kádár-rendszer üldözte a máskéntgondolkodókat, üldözte az '56-osokat, korlátozta és fenyegette a vallásos embereket, de nem üldözte a zsidókat. A rezsim egész fennállása alatt tartotta magát ahhoz, hogy nem enged teret a nacionálszocializmusnak, hiszen tulajdonképpen Nagy Imre is a nemzeti kommunizmus képviselője volt. Bár Nagy Imrétől távol állt a zsidóellenesség, a kádárizmusban alaptételnek számított, hogy a nemzeti színű kommunisták előbb-utóbb teret engedhetnek az antiszemitizmusnak, aztán a szovjetellenességnek is, ami újabb szovjet bevonulást vonhat maga után. Ebben az irányban tehát a kádári vezetés soha nem tanúsított engedékenységet, mert az 1956-os trauma és a rezsim eredetmítosza, alapító narratívája: „az ellenforradalom leverése” ezt nem engedte.

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Granasztói György, 1991 [1980].

Éppen ez magyarázhatja azt a népfrontos összefogást, ami a Bibó-émlékkönyvben népi és urbánus háttérű szerzők között létrejött; és ami annyira aggasztotta a hatalom képviselőit, akik a magyar értelmiségi elit különböző frakciói, lobbijai között mindig is az „oszd meg és uralkodj” taktikájával próbálkoztak, és az Emlékkönyv számukra – ez jól érződik a Knopp–Kornidesz-jelentésből⁵⁵ is – riasztó fiaskót jelentett. A népiek és az urbánusok között a XX. századi történelem során a viszony hullámzó volt, ellentét és együttműködés váltogatta egymást. A (részben urbánus háttérű) SZDP és a Nemzeti Parasztpárt közti szorosabb kooperáció 1945 és 1948 között még megmaradt a – Bibótól származó – javaslat szintjén, de az 1956-os forradalom alatt Nagy Imre körül a második Nagy Imre-kormányban már ott találjuk Gimes Miklóst és Donáth Ferencet éppúgy, mint – a második Nagy Imre-kormányban – Bibót és Farkas Ferencet. A Bibó-émlékkönyvnek és a monori találkozónak tehát megvoltak a maguk komoly előzményeik. Mindkét esetben azonban ott volt a világnézeti közös nevező: a demokratikus szocializmus, és a közös ellenfél: a diktatúra. Amíg ez fennmaradt – vagyis 1989-ig –, az ellentétek se éleződtek ki. Abban a pillanatban, ahogy az alternatíva így vetődött fel: „demokratikus szocializmus vagy demokratikus kapitalizmus?”, a koalíció felbomlott, és – ahogy ezt a Bibó István Emlékbizottság konferenciáján is láthattuk – a szembenállásnak adta át a helyét.

Mindehhez még az is hozzátartozik, hogy a népi–urbánus viszony (akár ellentét, akár szövetség) igazi terepe valahol a teljesen monopolisztikus és a teljesen kompetitív állapot között van. Elsődleges terepuma a korlátozott pluralizmus. Totális diktatúrában nyilvánvalóan mindenféle különvélemény vagy különérdek, minden partikuláris identitás minimum frakciózásnak, rosszabb esetben belülről bomlasztásnak, árulásnak minősül. Egy teljes spektrumú, tekintélyuralmi elemekkel nem terhelt pluralizmusban a népfrontos jellegű ernyőszervezetek, a politikában tiltott ellenzékiiséget a nyilvánosságban érvényesíteni próbáló kulturális mozgalmak eljelentéktelenednek, bár az általuk teremtett tradíció és szimbólumrendszer tovább él, és adott esetben reaktíválódhat. A népiek és az urbánusok jobbára baloldali jellegű csoportosulás voltak, a Horthy-rendszer „soft”, még éppen megtúrt baloldali oppozíció-jaként jöttek létre, és ennek köszönhették azt is, hogy átmenthették

⁵⁵ Csizmadia Ervin, 1995. III. 120–136.

magukat az államszocializmus időszakára is. Baloldali múltjuk szavaltotta alkalmasságukat a társutas szerepkörére éppúgy, mint az őfelsége ellenzéke pozíciójának betöltésére. Mind a Horthy-, mind pedig a Kádár-rezsimben a latens párt státusza, az ellenőrzött „szocialista pluralizmus” volt az a miliő, amelyben ezek a csoportosulások a legotthonosabban mozoghattak.

A Bibó által javasolt párbeszéd külföldön is megindult. A Párizsban élő Márton László író, aki egyúttal társadalomkutató is, kimondottan azzal a szándékkal írta meg *Zsidó sors, zsidó kérdés a háború utáni Magyarországon* című tanulmányát,⁵⁶ hogy a zsidók közötti dialógus bibói programját elkezdje. Márton írása jelentősen különbözik magyarországi kollégáitól, de nem abban, amit mond, hanem abban, ahogy mondja. Az ő munkájában is erősen érvényesül a zsidó önkritika, ő is támaszkodik Bibónak a fasiszta alkatú zsidókról szóló fejtegetéseire, sőt, Jászi olyan, a Tanácsköztársaság zsidó származású vezetőiről szóló passzusaira is, amelyek ma, 2010-ben megint csak antiszemitizmusként hatnának, és a zsidó önbírálatot kiterjeszti a zsidótanácsok vezetőire is. A hangvétel azonban más: sokkal szabadabb, és mivel itt is manifesztan felvállalt Bibó-recepcióról van szó, ez lényeges. Nem egy komplexusoktól megszabadulni igyekvő ember vívódik önmagával, hanem inkább egy, már a parlamenti demokráciába beilleszkedett szerző konstatálja, hogy a magyarországi zsidóságot a leplezkedés, az öncenzúra jellemzi.

Az 1989 előtti Bibó-recepció zsidókérdés-ügyben legnagyobb elméleti igénytel megírt darabja Fehér Ferenc: *Bibó István és a zsidókérdés Magyarországon* című esszéje. A szerző kontribúciója a témához kettős: egyrészt társadalomelméleti felszerelkezetttségéből ered, másrészt pedig kremlinológiai tájékozottságából. Fehér hangvétele nem személyes, nem az önmagát kereső, önkritikus-vívódó vallomástevőé, hanem a magabiztos, képzett teoretikusé. Ez bizonyos fokig az érdekes, színvonalas írás hátránya is: Fehér kissé túl könnyű kézzel szól hozzá olyasmikhez is, amihez – hangsúlyozom: mai szemmel nézve! – több speciális szakértelem kellene. Fehér egyfajta közép-európai szerves értelmiségi attitűddel, polihisztori igénytel kezel történeti, szociológiai, pszichológiai kérdéseket, ezt az értelmiségi beállítottságot azonban a diktatúra viszonyai, a cenzúra miatt hiányzó információk akkor még kellően indokolták. Ez az irány akkoriban a szovjetológiában bevett volt – ezt feltétlenül

⁵⁶ Márton László, 1995.

meg kell jegyeznünk, ha nem akarunk igazságtalanok lenni Fehér élvezetes tanulmányához.

A *Bibó István és a zsidókérdés Magyarországon* című munka legnagyobb erőnye annak érzékletes ábrázolása, miért és hogyan érvényesült a Kádár-rendszerben az antiszemitizmus és a zsidó identitás egyidejű elutasítása, amely jelentős mértékben ma is magyarázza: miért van, hogy ma sincs jelentős tábor hazánkban az antiszemitizmusnak, de az antiszemitizmus ellenfeleinek sem (!): „Így vált a zsidókérdés tipikusan késő-kádári megoldása, vagyis a minden irányú – zsidó és antiszemita – érzékenységek iránti gyakorlati, de nyilvánosan soha be nem vallott engedékenységgé és a zsidókérdés érdemleges megvitatásának elhallgatása a Kádár-rendszerbe uralkodó rossz kompromisszumok parabolájává.”⁵⁷

⁵⁷ Fehér Ferenc, 2001. 245.

Naivitás-vád

A naivitás vádja azokban a szövegekben vagy szövegrészletekben fordul elő, amelyek szembehelyezkednek Bibó eszmeiségével. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az antibibóizmus nyilatkozik meg ezekben a textusokban. Mielőtt ezzel kapcsolatban részletekbe bocsátkoznék, két előzetes megjegyzést kell tennem. Az egyik az „antibibóizmus” kitételrel kapcsolatos: bánjunk nagyon óvatosan az „anti” képzővel, mert abban az értelemben, ahogy van antimarxizmus vagy antiliberalizmus vagy pláne antikommunizmus, antifasizmus, Bibó-ellenesség nem létezik. Mindazok, akik kritizálják Bibót, egyúttal elismerésüket, nagyrabecsülésüket is kifejezik, és ez nyilván nem csak a kötelező udvariassági tiszteletkörrök miatt van így. Ennek csak az egyik oka a szerző világnézeti szinkretizmusa, ami azt eredményezi, hogy a faszizmus kivételével minden ideológia hívei találhatnak kapcsolódási pontokat életművében: a szocialisták éppúgy, mint a liberálisok, de a konzervatívok és az anarchisták is. A másik és nyomósabb ok a szerző kikezdhethetetlen erkölcsi integritása, ami az ellenfelekben is tiszteletet ébreszt – Bibó, a *magánember* iránt.

És éppen ez a morális alapállás az, ami egyúttal a legtöbb antibibóistánál egyaránt a bírálat tárgyává is válik, és pedig azért, mert Bibó a politikát morális alapokról óhajtotta művelni, ezt pedig kritikusai helytelenítik és naivitásnak minősítik. Olyan beállítottságnak, amely Bibó pályája során többször is téves döntésekre vagy javaslatokra vezette, már pedig az antibibóista beszéd szerint egy politikus vagy politikai gondolkodó tevékenységének megítélésében a hatékonyság, a siker elsődleges értékelési szempont. Már pedig Bibó és az általa a közéletben képviselt ügyek életében mind-mind vereséget szenvedtek, e kudarcok pedig számos emberéletet is követeltek.

A fentiekben tudatosan úgy exponáltam Bibó élete és a XX. századi magyar történelem fontosabb sorsfordulóit, hogy világossá váljék: a morális politika elleni érvek háttérben nemcsak egyszerűen valamiféle amorális vagy a moral insanity-kre jellemző beállítottság, netán a moralizálástól való ízlésbeli idegenkedés húzódhat meg, hanem erkölcsi megfontolások is, amelyek a szándék-etikával szemben a következmény-

etika talaján állnak, és pedig úgy, hogy a következmények megítélésében elsősorban az egyes cselekedetek rövid távon jelentkező eredményeit veszik számításba, amikor a politikus felelősségét mérlegelik. Ezek az erkölcsileg is színezett értékvalasztások nagymértékben függenek az egyes Bibó-kritikusok percpációs sémáitól arra nézvést, mi számít egzisztenciának egy adott helyzetben, és mi az, ami már az illúziók birodalmába tartozik – ez pedig politikai állásfoglalás kérdése. Ez a distinkciós szempont már a leleplező jellegű hazugságdiskurzusnál is előfordult, és pedig azért, mert a naivitás-vád és a leleplezés egymás ellentettjei: aki morálisan politizál, az egy fennkölt retorikával hazugnak titulálja ellenfeleit, amire azok megvetően, „naiv vagy!” felkiáltással, legyintve reagálnak. Az ellentett jelleg a beszédhelyzetekből adódóan akkor is fennáll, ha egyes keresztkegategorizációk is fennállnak, mint aminők az eredeti bibói pozíció esetében „a hazugság=rovidlátó ostobaság” tétel, vagy a naivitás vádjának következmény-etikai alátámasztása, az imént ismertetett módon. Az utóbbi megfontolások specifikációk, kivételek, de jellegadó ereje és döntő szívóhatása a „hazugok” és a „naivak” konfliktusának van.

Elérkezett az ideje, hogy visszatérjünk a fejezet elején feltett kérdésünkhöz: vannak-e olyan hosszú távon érvényesülő társadalmi folyamatok, amelyek különböző társadalmi rendszerekben, különféle ideológiai alapállású interpretációkban, de egyaránt reprodukálják a naivitás vádját egy olyan típusú szerzővel és közéleti figurával szemben, mint amilyen Bibó István. Gondolatmenetemet Szabó Zoltán mélyenszántó felismerésének felidézésével kezdem:¹ a magyar szellemi és politikai életben – éppen a végletes megosztottság és klikkesedés miatt – csak olyasvalakinek van esélye eljátszani az integrátor szerepét, aki egyik csoporthoz sem tartozik. Itt lényeges, hogy esélyről van szó, ami nem biztos, hogy valóra is válik, ahogyan fontos az is, hogy Szabó éppen azoktól várja, hogy a centrumba kerüljenek, akik marginálisok, akik outsiders, akik tehát kívül állnak nemcsak az uralkodó normarenden, hanem ennek következtében tudásszociológiai értelemben a domináns valóság-definíciókon is; és ennek következtében könnyen fantasztának minősülhetnek. Ezt erősíti Bibó tanítványának, Szentpéteri Istvánnak egyik, Bibóról szóló előadásában tett megjegyzése is, amely Bibót „inkongruensnek”

¹ Réz Pál, 1991 [1980]. 26.

titulálja, aki mintegy kilóg a sorból² – de a Nagy Endre által felvázolt Bibó-kép³ is Bibó kiilleszkedésének, származási osztályából való kiiratkozásának történetét rajzolja meg. Az utóbbi Bibó életútjának egy másik sajátására is rávilágít: arra, hogy kilépett eredeti networkjéből, és később, a Kádár-rendszerben sem tagolódott be egyetlen klientúrába sem.

Az, hogy Bibó lemondott a konszolidált úriemberségről, a recepcióban ambivalens következményekre vezetett. A naivitás-vád egy olyan narratívába illeszkedik, amelynek nagyon régi hagyományai vannak a magyar társadalomtörténetben és köznaptörténetben. Ez a történetsema nem demokrácia és diktatúra, hanem konszolidált és krízisidőszakok között tesz különbséget, amelyek közül az előbbi korszakok teljesítményét ítéli elismerésre méltónak – tehát az autoriter jellegű Horthy- és a Kádár-korszakot. A konszolidáltság nemcsak az adott politikai berendezkedés jellegére vonatkozik – vagyis a terror hiányára, a nem feltétlenül törvényesen, de kiszámíthatóan működő erőszak-monopóliumnak köszönhetően megszilárdult közrendre – hanem mindenekelőtt az egyén életvilágában lejátszódó, fontosabb életesemények, rite de passage-ok tervezhetőségére, kalkulálhatóságára, áttekinthetőségére, vagyis arra, hogy létezik-e ún. normál életrajz, vagy sem. (E téren a munkaerőpiacon, a párkapcsolati piacon, a társas kapcsolatok szférájában lejátszódó eseményeknek nagyobb jelentősége van, mint azoknak, amelyek a politika felhőrégióiban zajlanak [e.] Ellenkező esetben ugyanis az egyén biográfiájában annyira elszaporodnak a kiszámíthatatlan, kezelhetetlen élethelyzetek, olyannyira megsokasodnak a tragédiák, akkorára fokozódik a stressz és a létbizonytalanság, hogy az az individuum számára már elviselhetetlen mértékű, semmiféle megbirkózási technikával nem ellensúlyozható alkalmazkodási válságot eredményez. Ebben – a konszolidált életviszonyokat minden más megfontolást félretéve summum bonumnak tekintő – percepció sémában a Bibóhoz hasonló határátlépők és dekonstruktőrök deviánsnak minősülnek.

A leleplező beszédmód ugyanabban a vonatkoztatási rendszerben helyezkedik el, mint ellenlábasa, de ahová az „mínusz”-jelet rajzol, azt a leleplezők pozitívan értékelik. Míg vitapartnereik kirekesztenék azt, aki nem konvencionális, még ha – mint Bibó esetében is – mertoni értelemben vett újtóról van is szó, addig a leleplezők Bibóban a minden-

² Szentpéteri István, 1989.

³ Nagy Endre, 2001.

napi élet piszkos megalkuvásaitól, kétértelműségeitől intakt, ártatlan, emelkedett lelket látnak. Hősük világidegensége, örök kívülállása, a patrónus–kliens viszonyok paternalisztikus – és így a kívülállók számára áttekinthetetlen – szokásrendjébe beilleszkedni nem tudása, hallgatolagos előfeltevés-rendszerüknek az idegen nézőpontjából való megkérdőjelezése erénynek minősül. Ebben az értelmezési keretben a marginalitás nem a konformitás és a deviancia, hanem a profán és a szent közti határ átlépésének eredménye. (Az interpretáció annyiban jogos, hogy Bibó maga is tudatosan felvállalta a nonkonformista társadalomkritikai hagyományt – igaz, a rá jellemző distanciáltsággal és kritikai felhangokkal.)

Térjünk rá ezek után azokra a konkrét írásokra, amelyek Bibó naivitását emlegetik fel. A Bibó-tagadás egyik elsőszámú terrénuma: Bibónak a szűkebb értelemben vett kiegyezésről, tehát a dualizmus rendszeréről vallott felfogása. Képviselői: Gerő András,⁴ de említhetném Kosáry Domokost,⁵ Hanák Pétert⁶ és Schlett Istvánt⁷ is. A kritika fő vonala: Bibó nem vette figyelembe: az adott politikai helyzetben a kiegyezésnek „nem volt alternatívája”.⁸

Itt valóságos kényszerpálya-diskurzussal állunk szemben, amely vis maiorra, ellenállhatatlan kényszerhelyzetre hivatkozik, és naivitással, vaksággal vádolja azt, aki ezt a tényezőt figyelmen kívül hagyja vagy lebecsüli. Éppen ezért csakugyan érdemes megvizsgálni, hogy vajon Bibó kellő alaposítással tanulmányozta-e a kényszerhelyzeteket, mert ilyenekkel a magyar történelem, és ezen belül különösen a huszadik századi históriánk csakugyan bőven szolgál. Ha kiderül, hogy valami oknál fogva ennek a problematikának a kimerítő, alapos tagla-

⁴ Gerő András, 2004.

⁵ Kosáry Domokos, 1989.

⁶ Hanák Péter, 1994.

⁷ Schlett István, 1993.

⁸ Tegyük hozzá: Gerő képtelenségnek tartja azt, hogy Bibó szinte egyáltalán nem reagál arra, hogy a kiegyezés után hazánk páratlan modernizálódáson, polgárosodáson, civilizációs fejlődésen ment keresztül (ezt annak tulajdonítja, hogy Bibó kiváló politikus, de amatőr történész volt, és ezért az utóbbi téren indokolatlan őt adorálni). Schlett István szerint pedig Bibó Deák Ferencsel szemben igazságtalan, mert Deák – minden különösebb illúzió nélkül – az adott legjobb lehetőséget ragadta meg.

lása kimaradt életművéből, az csakugyan jelentős mértékben dezavualja történeti okfejtéseit.

Ami a konkrét társadalmi-történeti analízist illeti, egy kissé valóban lehet ilyen érzésünk, ha azonban másfelé is tájékozódunk az oeuvre-ben, rálelünk egy olyan munkára, amelyet Bibó még egészen fiatalon írt, és egészen teoretikus jellegű, tehát nem egyes társadalmi konfliktusokkal foglalkozik. Kevésbé ismert: többnyire csak a jogelmélet művelői, valamint néhány filozófus olvasta, a történészek azonban nem, így azok sem, akik gyakran alkalmazzák a kényszerpályával kapcsolatos argumentációt. A címe azonban elárulja, hogy kimondottan és monografikusan a kényszer kérdéseire fókuszál: *Kényszer, jog, szabadság*.

Tekintsük át röviden, hogyan jellemzi ebben a pszichologizáló szemléletű értekezésében Bibó a kényszerélményt, a kényszerítettség lelkiállapotát! Mindezt aforizmaszerűen foglalja össze a mottó: „Coactus tamen volui!”, azaz: kényszerítettek, de én akartam! Ez a traktátus fő mondanivalója, amely amellé, hogy érzékletesen ábrázolja, ami azelőtt is ismert, ill. tudható volt – akit kényszerítenek, az fél, áldozatnak érzi magát, muszáj alkalmazkodnia stb. –, rávilágít még egy nagyon fontos dologra. A kényszerítés végén már a kényszerített fél is akarja, amit az elején még elutasított, és ezt, vagyis hogy feladja meggyőződését, ő döntötte el! Ennyiben pedig ő is felelős, jöllehet a kényszer hatása alatt álló személy az áldozatiság lelkiállapotában ezt a felelőséget is elhárítja magától.⁹ Ezért eredményez hamis helyzetet a kényszer: ha kényszerítenek, félelmünkben meggyőzzük magunkat, hogy olyasmit akarjunk, amit nem akar(t)unk. A kényszer emellett félrevezető tapasztalatot is indukál, mert bár az oktrojáltság, a megerőszakoltság állapota nagyon is reális, annyira erősen traumatizál, hogy a valóságnak csak egy kis részét mutatja meg – ez a realitás igazi illúziója. Bibó tehát nagyon is tisztában volt azzal, hogy miről szólnak a kényszer-narratívák, de azzal is, hogy kikről: azokról, akik elmondják. Nekik (is) szól doktori értekezése – jó lenne, ha egy szűk körön kívül is ismertté válna.

⁹ Pedig akkor is felelősek vagyunk tetteinkért, ha nem vagyunk szabadok: „A kényszerített nem azért enged a kényszernek, mert a kényszerítő ok az ő cselekvését mint okozatot szükségszerűen meghatározza, hanem azért, mert cselekvő spontaneitásából, legsajátabb ösztöneinek, céljainak és elveinek irracionális vagy tudatos valóságából a kényszernek engedő álláspont »következik«” (Bibó István, 1986. I. 17.).

Itt még egy megjegyzést kell tennünk. Tévedés lenne azt hinni, hogy Bibónál a dualizmuskritika valamiféle kurucos, függetlenségi hagyományon alapszik.¹⁰ Bibónak a Habsburgok történelmi szerepéről vallott felfogását leginkább a *Békecsinálók könyvéből*, valamint még a Bénueltságból és egyetemi előadásából érthetjük meg (és nem a sokkal szélesebb körben olvasott *Kelet-európai kisállamok nyomorúságából*, amelyből éppen a jelenlegi témánk szempontjából legfontosabb részek hiányoznak). Az *európai egyensúlyról és békéről* című munkájában kifejti, hogy „különös részletességgel fogjuk tárgyalni Németország politikai históriáját, melyből az európai egyensúly 1914 óta tartó megbillenése kiindult, majd pedig a Németország körül koszorúban elhelyezkedő országok (Franciaország, Olaszország, Lengyel-, Magyar- és Csehország) politikai históriáit, amelyek a német história lokalizálását lehetetlenné tették”.¹¹ A magyar história történetét tehát Bibó mindig a német história történetével összefüggésben, kialakulását és fennmaradását, súlyosbodását azáltal meghatározott történelmi folyamatként vizsgálta, hogy a Habsburg-ház a német história kifejlődését előkészítő öt történelmi zsákutca közül az első háromnak kiváltója vagy részese volt. Mindezt nem valamiféle zsigeri „eb ura fakó” beállítottság mondatja Bibóval, aki a Habsburgokban az általa nagyra becsült személytelen, feladatorientált uralom megtestesítőit látta, hanem az a tézise, miszerint éppen ennél fogva, közel ötszáz éves német-római császári államvezetési tapasztalataikból, tradícióikból adódóan nekik kellett volna megteremteniük a modern német nemzetállami egységet. A Habsburg-birodalom azonban végzetes baklövést követett el: lemondott erről, és ehelyett olyan területek meghódítását ambicionálta Kelet-Európában, ahol a legitimitása mindig is kétes volt.¹² Ennek következtében megmaradtak a kvázilegitimitás mellett, amely a kört próbálta meg négyeszőgesíteni azáltal, hogy a népszuverenitást össze akarta egyeztetni a feudális-monarchikus szuverenitással,¹³ és ezzel hosszú időre visszavetette a régió országaiban a demok-

¹⁰ A dualizmusról szóló vitákhoz és Bibó szerepének megítéléséhez lásd „A magyar történetírás...”, 1960, „A nacionalizmus...”, 1960, „A Történettudományi...”, 1962, „Az MTA Történettudományi...”, 1961, Szabad György, 1967, Hanák Péter, 1975, Dénes Iván Zoltán, 1976, 1976a, 1976b, 1988, Jászi Oszkár, 1982, Hanák Péter, 2001, Kosáry Domokos, 1987, Gergely András (szerk.), 2003, Gerő András, 1988, 1993, 2004.

¹¹ Bibó István, 1986. I. 91.

¹² Uo. 388–422., 455–461.

¹³ Bibó István, 1990, IV. 319–322. Dénes Iván Zoltán (szerk.), 2004. 164., 222.

rácia fejlődését. Bibó Habsburg-kritikájának ez a legfontosabb, elvi alapon álló, nagyívű koncepción nyugvó üzenete. Összeurópai, globálpolitikai távlat nélkül nem lehet eléggé megérteni Bibót, az említett bibói írások figyelmen kívül hagyása pedig ugyanolyan hiba, mintha a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* megtalálása után az interpretátorok továbbra is megmaradtak volna a korábbi Marx-interpretációknál.

A naivitás-vádon belül a Bibó-recepció egyik kulcsfontosságú darabja a Lukács-Bibó vita, és pedig triplán az. Egyrészt: a disputa még a szerző életében zajlott, így résztvevői – beleértve Lukács Györgyöt is – közvetlenül váltak a Bibó-befogadás folyamatának részeseivé. Azok a kérdések, amelyek ekkor terítékre kerültek, az akkori társadalmi átalakulás kulcskérdései voltak, és egyúttal lakmuszpapírként mutatták: mennyire nehezen kommunikálnak a kommunisták nem-kommunistákkal, pláne demokratákkal. Ez annál is élesebben kiütözött, mert a Magyar Kommunista Pártot a vitában egy világszínvonalú filozófus, az egyetemes magyar gondolkodás kiemelkedő alakja: Lukács György képviselte.

Másrészt, a Lukács és Bibó közötti, némileg a középkori eretnekekkel folytatott hitvitákra emlékeztető eszmecsere azért is nagyjelentőségű, mert kultikus is. A „Lukács vagy Bibó?” kérdése elsősorban éppen a Bibó István halála utáni recepcióban tette Saulusból Paulussá azokat, akik korábban a Lukács-iskola és a Lukács-óvoda tagjaiként reformmarxistaként keresték az utat a demokratikus szocializmus felé, de be kellett látniuk, hogy próbálkozásuk hiábavaló volt. Ugyanakkor az, hogy Lukácsistából bibóistává váltak, mégsem követelt tőlük százszázalékos pálfordulást (az előbbi bibliai hasonlat ennyiben sántít). Bibó is szocialista volt, csak nem marxista, viszont a többpártrendszer híve.

Harmadrészt: a vitában tárgyalt problémák egy része ma is aktuális. Hogyan viselkedjünk baloldaliként a jobboldal irányában egy olyan országban, ahol nincsenek demokratikus hagyományok? Tegyük-e különbséget jobboldal és szélsőjobboldal között, és ha igen, hogyan? Ha különválasztjuk őket, miként kezeljük az egyiket, és miként a másikat? Bár hatvan év elteltével és egy nem jobb-, hanem baloldali diktatúra után vagyunk, ráadásul egy immáron nem korlátozott pluralista demokráciában, a vitában felmerültek olyan megközelítések, amelyek ma is gondolatébresztőek.

A két politikai gondolkodó között két kérdésben csúcsosodott ki a nézeteltérés. Az egyik a reakció és a fasizmus közötti distinkció, a má-

sik pedig az ún. objektív és szubjektív tényezők szerepének megítélése, különös tekintettel a félelemre. Bibó határozottan azon a véleményen volt, hogy a reakció (vagyis: a politikai jobboldal) és a fasizmus között éles és egyértelmű különbséget kell tenni, és az adminisztratív rendszabályokat csak az utóbbi kategóriával szemben indokolt alkalmazni. Ha a szabadságjogok korlátozását kiterjesztjük a politikai jobboldalra is, az fokozza a diktatúrától való félelmet, ami egyébként is a reakció melegágya, és csak tovább ront a helyzeten. Bibó érvelésének legfőbb erénye, hogy tisztában van vele: a kommunisták is félnek, és ezért próbálnak félelmet kelteni.

A megvitatott tanulmány híres, két kezdő mondatának („A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él.”) értelmét az világítja meg, hogy Bibónál a társadalomnak két alapállapota van: a szabadság és (nem a zsarnokság, hanem) a félelem. A szabadság Bibónál lelkiállapot: aki nem érzi szabadnak magát, nem az, hiába cáfol erre rá a külső látszat.¹⁴ Aki formálisan nem áll idegen uralom alatt, de attól retteg, hogy elveszítheti szabadságát, nem szabad. Ha nincs háború, polgárháború, forradalom stb., de attól való félelem uralkodik a lelkeken, hogy lehetségesek ezek a katasztrófa helyzetek, akkor nincs szabadság, még abban az esetben sem, ha formálisan működnek a szabadságintézmények, amelyek Bibónak oly fontosak voltak. Tehát: nem kell ténylegesen bekövetkeznie annak, amitől félünk, mert a félelem már maga krízisjelenség. Sőt, fordítva van: a félelem önbeteljesítő próféciaaként teremteni képes a valóságot, és előidézni azt, amit mindenáron meg akarunk akadályozni. Ha félünk valamitől, akkor mentálisan, ill. magatartásunkban elővételezzük a rosszat, és ez legalább annyira fontos, mint az ún. reálviszonyok, sőt, éppen a mentális struktúrák tesztítik meg a legvalószínűbb valóságot.

Voltaképpen ironikus, hogy egy olyan tanulmányról van szó, amely a Bibó-befogadásnak sokáig alfája és omegája volt, mert itt kezdődött el a damaszkuszi út, amelyen sok Lukácsista marxista lassacskán a polgári demokrácia hívévé vált, de ez a mondat és a mögötte álló mély megfontolások mindmáig elsikkadnak, hiába a félelem a Bibóról való beszéd egyik legtöbbször idézett szava. A félelem megléte vagy hiánya Bibónak a koalíciós időszakról adott értékelésében is vízvázlat. Kritikusainak igazuk van: Bibó valóban tévedett, mégpedig bizony, jócskán,

¹⁴ Bibó István, 1986. I. 44–46.

vaskosan tévedett ebben a három évben a Szovjetunió és a kommunista párt megítélésében.¹⁵ Bibó számára – furcsa, de összetéveszthetetlenül originális személettéből adódóan – voltaképpen másodlagos volt, hogy vajon tényleg lesz-e kommunista diktatúra vagy sem, hiszen ő már az ettől való félelmet is válságjelenségnek tartotta, mégpedig már alig néhány hónappal fellépése után.¹⁶ Másfelől: még a már győztes, sőt 1956 után újfent triumfáló diktatúrában is a félelem ellen lépett fel.¹⁷

Lukács szemében mindez szubjektivizmus, sőt, szellemtörténeti alapon történő pszichologizálás, azaz egyszerűen idealizmus:

„Bibó írói erénye, hogy jól ismer bizonyos elterjedt tömeghangulatokat, hogy számol és szembenéz velük. Ez kétségtelenül helyes: a tömegpszichológia ismerete nem lényegtelen része a politikai elemzésnek; de csak része. Ha valamely tömeghangulatot helyesen akarunk értékelni, akkor mindig vissza kell mennünk azokra az alapvető gazdasági és politikai tényekre, amelyek talaján az ilyen tömeghangulatok teremnek. Akkor lehet csak értelmesen felvetni a kérdést: társadalmilag jogosult-e ez a tömeghangulat, mi felel meg neki a társadalmi valóságban, hogyan viszonylik a tömegekben pszichológiailag élő célkitűzés, tárgy stb. a valóságos élet objektív tárgyaihoz? Csakis az objektív kérdések helyes megoldása után találhatjuk meg a helyes módszert arra, mit és hogyan kell tenni, hogy helyesen reagáljunk a tömeghangulatokra. Nem lehet például egy vérvádeset körül támadt tömeghisztériát helyesen megítélni, ha nincs objektíve megalapozott álláspontunk a vérvád tarthatatlanságát illetően. Így hát bizonyos tömeghangulatok, még ha nagyon elterjedtek is, magukban véve nem okvetlenül alapvető tények, hanem sokszor csupán azoknak eltorzult vetületei. Bibó azonban úgy számol minden tömeghangulattal, legyen annak tartalma bármennyire irreális, mint alapvető politikai ténnyel.”¹⁸

Lukács tehát aufklérista módon, „boszorkányok pedig nincsenek!”-kel intézi el Bibó szempontjait. Egy nagyon erős tényre, egyben tárgyi bizo-

nyítékra hivatkozik: Magyarországon nem volt antifasiszta ellenállás, tehát ha a fasizmusnak nem létezett komoly elutasítása, akkor a reakció és a fasizmus közti határ nem olyan éles, mint Bibó állítja, és ezért az összes kényszerintézkedés, amit Bibó elutasít és kontraproduktívnek nevez, indokolt.¹⁹ Ezért nem káros a polarizáció sem, még a koalíción belül sem, amelynek egyébként Lukács – sztálinizmustól mentes felfogása következtében – voltaképpen a Blum-tézisekre visszavezethetően nyilvánvalóan őszinte híve volt. Legyen többpártrendszer, de egyúttal szüntelen antifasiszta harc, és akkor lesz igazi demokrácia – ebben foglalhatjuk össze Lukács álláspontját, amelyet Bibóval szegez szembe.

Még mielőtt bárki is analógiákat próbálna vonni az 1945-ös és a mai helyzet között: mindkét vitatkozó a maga más-más módján a népfront, és nem a klasszikus polgári demokrácia híve volt, ahogy maga a helyzet is a „szemmeltartott demokrácia” egyik válfajának tekinthető. Bibó nem a kormány és az ellenzék, hanem egy koalíción belül egymást ellenző pártok viszonyának normalizálását szorgalmazta, Lukács pedig ezt elleannezte. A szituáció ráadásul a fordítottja a mainak, mert ma éppen nem egy fasiszta, hanem egy kommunista diktatúra bukása után vagyunk.

Ezért érthető, hogy a Bibó–Lukács vita a legnagyobb hatást a kádári szisztéma puhulása idején keltette, vagyis akkor, amikor a proletárdiktatúra mellett a népfrontpolitika is újra napirendre kerül. Ennek megfelelően polarizálódnak az egyes szerzők: azok adnak igazat Lukácsnak, akik a népfrontos berendezkedést legfeljebb a proletárdiktatúra egyfajta kiegészítéseként engednék meg, aki pedig ennél tovább megy (lejjebb látni fogjuk, hogy nemcsak az ellenzéki Eörsi István, de a Kádár-rendszer híve, Huszár Tibor is ilyen!), azok pedig Bibó felé hajlanak.

Ez leginkább Sziklai László *Demokrácia és realizmus*²⁰ című cikkében érhető tetten, amely különösebb érvelés nélkül azonosul Lukácssal, mint a marxizmus és a párt politikájának képviselőjével. E. Fehér Pál *A Bibó-probléma*²¹ című írása szintén Lukácssal azonosul, de ennél is, tehát Lukácsnál is tovább megy. A Bibó-probléma szerinte az, hogy Bibó a politikát morálishan, és nem politikai alapon fogja fel. Ezért nem képes felemelkedni a marxizmus színvonalára, ezért képtelen belátni, hogy a történelemben az objektív kényszerhelyzetek, az osztályérdekek a meg-

¹⁵ Németh G. Béla, 2000, Ungváry Krisztián, 2000.

¹⁶ Bibó István, 1986. II. 13–81.

¹⁷ Bibó István, 1990. IV. 759–763.

¹⁸ Lukács György, 1986. 87–88.

¹⁹ Uo. 98., 103.

²⁰ Sziklai László, 1981.

²¹ E. Fehér Pál, 1979.

határozóak, ezért próbál meggyőzéssel fellépni az ország fasiszta fertőzöttségével szemben az erőszak helyett, emiatt helyezi előtérbe a parasztság sorsának jobbítását a munkásosztályhoz és pártjához képest, ez indokolja, hogy metaforikus, nemzetkarakterológiai nyelvezetet használ, és ezzel magyarázható az is, hogy más, egykori '56-os elítéltektől eltérően nem tagolódott be a rendszerbe.

Eörsi István, Lukács tanítványa, a Bibó-émlékkönyvben *Tűnődések egy régi vitáról*²² című, szép tanulmányában pontosan ragadja meg Lukács hiányosságát: az általa vallott világnézet inherens amoralizmusa még egy olyan, személyében tisztességes embert is sorozatos morális vétségekre indít, mint amilyen Lukács volt. Lukács éppen szemléleti alappozíciói következtében szüntelen öntagadásra kényszerül; mint magánember mentes a korrupciótól, az elvtelenségtől, mégis maga a két lábon járó politikai skizofrénia, míg Bibó nemcsak a privátszférában esik egybe önmagával, de a közéletben is.

A továbbiakban egy olyan szerzőről lesz szó, aki Lukácshoz, Sziklaihoz, E. Fehérhez hasonló ideológiai platformon áll, de voltaképpen bibóista: Huszár Tiborról. Ő másként viszonyul Bibóhoz az 1986-os, háromkötetes kiadás utószavában. Az 1945–48 közötti Bibó nem áll szemben a kommunista párttal, sem pedig a Szovjetunióval, sőt, koalíciós szövetségesnek tekinti őket, ezért ez a Bibó jobban élvezi Huszár szimpátiáját, mint az ekkori MKP. Árulkodó, hogy a Lukács–Bibó vitáról hallgat (véltetőleg azért, hogy ne kelljen Lukácsnak igazat adnia), ahogy azokról a szerzőkről (E. Fehér, Sziklai) is, akik a disputában Lukács pártjára állnak. A kontraszt még nagyobb, ha ezt a Bibót az 1956-os, illetve az azutáni Bibóval hasonlítjuk össze, aki szembefordult a kommunistákkal és marxizmussal is. Ezt az antikádárista Bibót Huszár határozottan elutasítja:

„1953 után a helyzet – mint láthattuk – részben módosult, de paradigmaticussá e változás 1956 októberében vált. Kettős értelemben is. Bibó mindig távol tartotta magát a marxizmustól, de nem volt elfogult antimarxista: teoretikus pozícióját jellemezve egy beszélgetés alkalmával korábbi írásainak *amarxista* beállítottságát emelte ki. Hasonlóan világosak voltak azok a választóvonalak, amelyek őt a Szovjetuniótól, illetve a kommunista párttól elválasztották. Ugyan-

²² Eörsi István, 1991 [1980].

akkor – erről is szövegtünk – korábban elvi és taktikai megfontolásokat szem előtt tartva állt szemben azokkal az irányzatokkal, amelyek politikájuk középpontjába a szovjetellenességet, az antikommunizmust kívánták állítani. Elvi alapon, mert úgy ítélte meg, a szovjetellenesség, az antikommunizmus akadályozza az elkerülhetetlen társadalmi reformokat, és a konzervatív erők malmára hajtja a vizet. Ez a véleménye az ötvenes évek folyamán az összes említett vonatkozásban megváltozott: a marxizmus-leninizmust azonosította a korábban általa nem használt sztálinizmus terminussal, egyetemlegesen felelőssé téve azt a törvénysértésekért, az erőszak elhatalmasodásáért, a »pártidiktatúra zsarnokságáért«.

Platformja tehát érdemben módosult, de gondolatait írásban mindaddig önmaga számára sem összegezte, amíg nem jelentek meg a horizonton olyan új erők, amelyek a kommunizmus kritikáját hite szerint nem a történelmi jobboldal javára kamatoztatják. Úgy vélte, hogy az 1953-ban megkezdődött és 1956 októberében drámaian felgyorsult politikai folyamat ilyen erőket dobott a felszínre. Az egykori koalíciós pártokat, a munkástanácsokat, a Petőfi Körben tömörült fiatalokat alkalmasnak tartotta arra, hogy *új folytonosságot* teremtsenek, vagyis hogy úgy haladják meg a Rákosi-rendszert, hogy egyidejűleg megőrizték az 1945–47 között kiharcolt történelmi vívmányokat, és a habsburgiánus vagy horthysta restaurációnak is útját állják. Mindezen megfontolások alapján a kommunista ideológia és gyakorlat bírálatát most már – a haladó és a retrográd erők közötti *döntő választóvonalak* eltolódása nélkül – lehetségesnek tartotta.”²³

Huszár Tibor Bibó 1956-os szereplését egyértelműen negatívan ítéli meg:

„Időközben egy tervezetet kezd fogalmazni a magyar kérdés kompromisszumos megoldására. Ennek első változatát november 6-án fejezi be, de tovább dolgozik rajta, s csak néhány nappal később véglegesíti. A tervezetet államminiszterként írja alá, tehát kormánydokumentumnak tekinti.

A projektum, teljesen figyelmen kívül hagyva az új realitásokat, a munkás-paraszt kormány létezését, az Elnöki Tanács hatályos rendelkezéseit, az általa képviselt kormány törvényességét az 1956.

²³ Huszár Tibor, 1986. 471.

október 23-i magyar forradalomból vezette le, kormányzati kiindulópontnak pedig a Nagy Imre elnöklete alatt november 3-án megalakult kormányt tekintette.”²⁴

Huszár elítéli Bibót, amiért etikai alapon politizált:

„Bibó Istvánról köztudott, hogy másokkal és önmagával szemben milyen erkölcsi követelményeket támasztott, s hogy volt határozott elképzelése az eszményi politikusról. Politikai döntéseiben, amelyek – tekintettel a körülményekre – sokkal inkább tekinthetők egzisztenciálisaknak, mint a szó hagyományos értelmében kormányzatiaknak, kétségtelenül szigorú etikai megfontolások vezették. Hogyan minősíthetjük más módon azt a reményét, hogy a vezető *tőkés* hatalmak fogják támogatni azt a forradalmat, mely hite szerint a »század legizgalmasabb, a harmadik világ számára is példát mutató szocialista kísérlete«? Vagy: Bibó a nyugati világ botrányának tekintette aényt, hogy az cserbenhagyta a magyar 1956-ot: »A magyar forradalomnak s leverésének legsúlyosabb következménye a Nyugat számára az, hogy tíz év elvi és erkölcsi szempontokra hivatkozó politika és propaganda jutott arra a pontra, hogy kétségessé vált nemcsak az értelme és a kilátásossága, hanem sokak szemében talán a becsületessége is.« De hát kikre számított érdemben, milyen propagandának tulajdonított hitelt, és egyáltalán, mit jelent e politikai dokumentum funkcióját is betöltő írásban a »Nyugat« metaforája? A szuezi kalandba bocsátkozó Angliát és Franciaországot, Adenauer Németországát? Vagy az Egyesült Államokat, amelynek hírszerzőközpontjai a Szabad Európa közvetítésével az eseményeket céltudatosan az ellenforradalmi kifejtet felé irányították?”²⁵

Míg korábban a kádári hatalommal szembeszálló Bibót a reakcióval lepakválással, hazaárulással stb. vádolták, itt a „naivitás”, vagyis a morális alapállásból történő politikacsínálás válik a morális elítélés tárgyává.

A politika átmoralizálását Huszár nemcsak érzületi alapon veti el, hanem elvi megfontolások alapján is ellenzi az alapjául szolgáló történelemszemléletet és társadalomfelfogást. Tanulmányában egész fejeze-

²⁴ Uo. 468.

²⁵ Uo. 472–473.

tet szentel „az emberi méltóság forradalmáról” szóló bibói koncepció bírálatának. Huszár felismeri, hogy Bibó itt a marxizmus forradalomfelfogását, tehát a kommunista rendszer egyik legfőbb ideológiai alátámasztását támadja meg. Ezért igyekszik bebizonyítani, hogy az erkölcsi alapokról indított forradalmak – mint amilyen az 1956-os is – rosszak, alapvetően elhibázottak, és azok a forradalmak haladóak, amelyek nem az erkölcsre, hanem ennél magasabb, tudományosan is megalapozott szempontokra támaszkodnak. Ez a szándék vezérli Huszárt, amikor e feladatnak nekiveselkedik:

„A »séma« alkalmazása önmagában nem zárja ki a tények tárgy szerű elemzését. A módszertani problémát az okozza, hogy Bibónál a séma nemcsak vonatkozási keret, de szinte teleologikus funkciót betöltő *előkép*, amely az emberi értékválasztásokon keresztül objektíválódik a történelemben.

Gondolati sémáját kritikai mércének tekinti, és szigorú következetességgel alkalmazza. A kritika tárgyát mindenekelőtt a létező szocializmus s az azt legitimáló eszmerendszer: a marxizmus képezi.

Bibó István számos kérdésben fájdalmas tényekre, csak történelmileg feloldható ellentmondásokra irányítja rá a figyelmet. Ezen megállapítások súlyosságát nem tompítja a »séma« problematikus sága. Más kérdés, hogy milyen konkrét történelmi totalitás mozzanataként értelmezhetők az említett ellentmondások.

Bibó szocializmusfelfogása szervesen következik az európai társadalomfejlődés felvázolt sémájából. Állításai ezért érdemben nem elemezhetők a séma társadalomelméleti-módszertani előfeltételezéseinek kritikai végiggondolása nélkül.”²⁶

Huszár jól rekonstruálja Bibó *Az európai társadalomfejlődés értelmében* kifejtett gondolatait. Bibó itt az ágostoni hatalomelmélet talaján áll, amely a hatalmat eredendő rossznak tartja, és ezért morális igazolásra, legitimációra kötelezi. Bibó az európai középkort úgy értelmezi, mint az ágostoni elvekre épülő társadalomszervezési kísérletet. Ennek talaján jött létre szerinte a keresztény középkori alkotmányosság. Az újkorban az út kettéágazik. Az egyik: Angliáé, Németalföldé, Svájcé, tehát azoké az országoké, ahol az újkori szabadság szervesen nőtt ki a középkori

²⁶ Uo. 484.

autonómiákból – és a polgári forradalom is ezt valósította meg –, a másik pedig a francia forradalomé, pontosabban a jakobinizmusé, amely ezek lerombolását vitte véghez. A kommunista forradalom is a jakobinus mintát követi, ez is a félreértett, fejetlen, önfelfaló francia forradalmak mókuskerekében szalad. 1942 és 1944 között, a *Békecsinálók könyvében* még Napóleon volt a francia forradalom Bibó által leginkább démonizált zsarnoka, mert ő Hitlert mintázta. Hitler legyőzése után a despotizmus fő megtestesítőinek szerepébe Sztálin és a szovjet pártfőtthárók, illetve francia előképük: Robespierre került.

Huszár nagy apparátust mozgósít, hogy cáfolja azt a történelem-szemléletet, amelyre egy modernizáltabb terminológiával a hetvenes-nyolcvanas évek kelet-európai ellenzéki mozgalmainak ideológiai bázisát nyújtó emberjogi eszmerendszer is épül, és amely az emberi méltóságot teszi meg alapértéknek. Számos komoly érvet is felhoz annak demonstrálására, hogy a németalföldi típusú forradalmak se voltak olyan szervesek, ahogy Bibó beállítja, és a francia se volt annyira anorganikus. Az argumentáció ott kezd kissé apologetikussá válni, ahol Huszár arról ír: Bibó Marx-olvasata, Lenin-értelmezése egyoldalú, a létező szocializmusról alkotott ítélete sommás.

Azokon a pontokon, ahol Marxról, Leninről szólva vitába száll Bibóval, valóban Huszárnak van igaza. Bibó azonban egészen más miatt támadja a marxizmust és a reálszocializmust, mint ami miatt Huszár védi. Huszár nem is reagál Bibónak azokra az okfejtéseire, amelyekben az államszocializmust is kizsákmányolónak ítéli. Sőt, eleve Bibó kizsákmányolás-értelmezésére sem reflektál, ami pedig megmagyarázza, hogy Bibó miért veti el a marxi osztályelméletet. Bibó a kizsákmányolást normatív, természetjogi alapon értelmezi, és ezért utasítja el a mamuttulajdonnak nemcsak a privát, hanem az államosított formáját is.

Huszár értetlenségét fejezi ki afölött is, hogy miért ítéli meg az '56-os vagy pláne a '71-es Bibó szigorúbban a kommunista mozgalmat, a marxista világnézetet vagy a létező szocializmust, mint azt '45 és '48 között tette. Egyedül azzal tudja mindezt magyarázni, hogy a szerzőt elkésredéssel töltötte el az, hogy az egypártrendszer bevezetése karrierjét, de egész életét is derékba törte, mert nem taníthatott, nem publikálhatott, nem utazhatott külföldre, sőt, hosszú éveket börtönbe kellett töltenie úgy, hogy még az élete is veszélybe került. Pedig van ezen túlmenő magyarázat is: a koalíciós időkben azért szavazott bizalmat a kommunista pártnak és a szovjeteknek, mert akkor még nem ismerte eléggé

őket. 1956-ban 8, 1971-ben pedig már 23 évi, az államszocializmusról szerzett élettapasztalat állt Bibó háta mögött, amely a személyes élményeken is túlmenően kellő empirikus megalapozást szolgáltatott értéktétele megformálásához. A *Békecsinálók könyvében* található kéziratredékekből annyi kiolvasható, hogy Bibó az októberi forradalmat is az emberi méltóság forradalmi közé sorolta, amely azonban 1918-tól, vagyis az antanthatalmak támadásától kezdve külpolitikai hisztériába hanyatlott,²⁷ és így az egész országon az ostromlott erőd pszichózisa uralkodott el. 1945-ben Bibó nyilván abban bízott, hogy egy, a nyugati hatalmakkal szövetségben, az antifasiszta koalícióban megnyert világháború után ez a paranoia elmúlik. Egy évtizeddel, pláne egy negyedszázaddal a nagy világégés után és sokkal több tényismerettel a tarsolyában a keleti tömbről a hisztériaelemző ráébredt: a zsákutca és a hisztéria okai legalább annyira belpolitikaiak is, mint amennyire külkapcsolati jellegűek.

Huszár: *Bibó István, a gondolkodó, a politikus* című írásában a Bibóval való egyetértés és az egyet nem értés körülbelül fele-fele arányban van jelen. Ez az arány különbözik attól, amit abban a szövegben találunk, amely öt évvel a Bibó-válogatáshoz írt utószó előtt keletkezett, s nemrég látott csak napvilágot, és az egykori demokratikus ellenzék körében felháborodást keltett. Kiderült ugyanis, hogy Huszár Tibor volt a szerzője annak a tanulmánynak, amelyet az MSZMP Központi Bizottsága rendelt meg, és amelyre a Bibó-émlékkönyvről készült, hírhedt Knopp–Kornidesz-féle jelentés alapozódott. A jelentés az Emlékkönyv számos szerzőjére nézve adminisztratív, megtorló intézkedéseket (elbocsátás, publikációs, ill. foglalkoztatási tilalom) javasolt, és mindezt arra az elmarasztaló jellemzésre alapozta, amelyet az illető szerzőről Huszár adott. Jó okkal feltételezhető, hogy Huszár tudatában volt annak, hogy ha valakiről rosszat ír, annak az illetőre nézve komoly egzisztenciális hátrányokkal járó következményei lehetnek, és ebbe belenyugodva terjesztette be véleményes jelentését.

Az említett jelentés Bibóról szóló része azonban ennél jóval barátságosabb hangnemű, sőt, az 1986-os utószónál is konciliánsabb. Amikor Huszár önmagában véve értékeli Bibót, az „igen” és a „nem” egyformán erős, de amikor követőivel veti össze, feltűnő, hogy a retorika megváltozik, és szinte végig azt hangsúlyozza, hogy „igaz, hogy 1956-ban ellenünk fordult, de mégiscsak szocialista”. Huszár pontosan érzékeli,

²⁷ *Bibó István, 1986a. 536–537.*

hogy a „Bibó” kifejezés mostantól nem egyszerűen egy személyt jelöl, aki szövegeket hozott létre, és különböző tetteket vitt véghez, hanem egy szimbólumot, amelynek jelentéstartalmát mostantól elsősorban interpretációi és befogadása alakítja, és a hatalom eszköztárával élve beszáll a konkurenciaharcba. A szelektíve publikált, marxista módon megkritizált, megutóztatott, megjegyzetelt Bibó e remények szerint kihúzza a talajt önnön recepciója, a teljes bibói életművet igenlő hívek alól.

A továbbiakban ama néhány szerzővel foglalkozom, aki jobbról opponálja Bibót, és nyíltan a polgári rend visszaállítására szólít fel. A legélesebben ez Molnár Gusztáv erdélyi filozófusnak a Bibó-émlékkönyvben megjelentetett írásában jelentkezik. Molnár nem megy bele abba a diskurzusba, amely mindenáron cáfolni akarja az 1956-os felkelést az 1945 előtti társadalmi rendszer visszaállításával vádoló kommunista vádak. Tanulmányából azt olvashatjuk ki, hogy 1956-ban Mindszentynek volt igaza, és nem Nagy Imrének vagy Bibónak, a vád tehát nem hazug, a vád a maga szemszögéből véve igaz, és aki ezzel nem néz szembe, az soha nem szabadul ki az ideológiai csapdából:

„1956-ban a 45–48 közötti történelmi szakasz két fő alternatívája (vagy a konzervatív pártok esetleges többségét is megengedő demokrácia, vagy szocialista diktatúra) feszült robbanásig, miközben a robbanást részben előkészítő, részben általa felszínre dobott hangadó politikus- és értelmiségi réteg egy illuzórikus harmadik lehetőség elkötelezettje volt. Ezt az illúziót Bibó István fogalmazta meg a legprecízebben idézett *Tervezte* ötödik, »Alkotmányjogi megoldás« című fejezetében: »Magyarország államformája az 1848: II. tc. szerint független felelős kormányon, népképviselőten és a szabadságjogok teljességén alapuló parlamentáris demokrácia. Magyarország társadalmi formája a kizsákmányolás tilalmán alapuló társadalmi rend (szocializmus).«²⁸

Molnár Gusztáv szerint sincs tehát harmadik út; akik efelé tájékozódnak, azok dönteni képtelen filantrópok, fantaszták. Megfogalmazása szándékosan nem polgár-, hanem éppen baloldali entellektüeleket pukkasztóan sarkított: „A demokratikus játékszabályait betartó magyar tradicionalizmus és az antidemokratikus, idegen érdekeknek kiszolgál-

²⁸ Molnár Gusztáv, 1991 [1980]. 233.

tott progresszió közül határozottan az előbbit kellett volna választani...”²⁹ A végkövetkeztetés szerint a magyar rózsaszín baloldali ellenzék legnagyobb fogyatéka, hogy baloldali, és ezért hiába tűzi zászlájára a demokráciát, tehetetlen marad az országban fennálló, szintén baloldali diktatúrával szemben:

„Illúzióik kiszolgáltatták őket a diktatúra hatalom által fenntartott fikcióinak – fikciók ellen ugyanis nem lehet illúziókkal küzdeni. Ez a magyarázata annak, hogy döntően csak a mártíriumot szenvedők és a börtönből szabadultak személyi példája – az utóbbiak közül talán épp Bibó István ki nem egyező magatartása – hatott a későbbi generációkra. Az ötvenhatos »nemzedék« nem végezte el a visszaállított diktatúra kritikáját, nem dolgozott ki a hatalmi törés vállalásán alapuló ellenideológiát... [Bibónak] mind 45–48 közötti munkássága, mind ’56-os szereplése illúziókkal terhes, és így nem lehet számunkra közvetlenül aktuális...”³⁰

Molnár akkor még nagyon egyedül állt ezzel a véleményével. Ha azonban a mai, *lármas* Bibó-felejtésre, Bibó agyonidézéssel agyonhallgatására gondolunk: mintha a látnok beszélt volna belőle, de úgy, hogy egyúttal az okokat is megvilágítja.

Egy másik példából azt is megtudhatjuk, miért tekinthető naivitásnak, ha valaki szocialista és az öngazgatás híve. Tamás Gáspár Miklós-nak a rendszerváltás idején igen határozott véleménye volt erről:

„Mindezekkel szemben áll Bibó István sajátos demokratikus szocializmusa, Jászi liberális szocializmusa. Már amennyire. Sem Bibó, sem Jászi nem volt befolyásos gondolkodó a maga korában... Ennek ellenére röviden foglalkoznunk kell Bibóval, hiszen az ő nézetei (és persze lángelméje, erkölcsi példája, vonzó karaktere) fontos szerepet játszottak az ellenzék világszemléletének kialakulásában az ezerkilencszázhetvenes évek közepén-végén, sőt, összehoztak egy időleges urbánus–népi–’56-os demokratikus koalíciót, amely a Magyar Demokrata Fórum megalakulásáig jól-rosszul ki is tartott... A bennünket itt érdeklő szempontból – miért nem jelentenek

²⁹ Uo. 232.

³⁰ Uo. 234.

elképzelései medicinát totalitárius-szocialista csábításokkal szemben? – csak azt kell leszögeznünk, hogy nézetünk szerint a fő ok Bibó viszonya a magyar XIX. századhoz. »Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája« című kései tanulmányában... világossá válik, amire számtalan korábbi munkájában is célzott, hogy azt az egy pontot, amiben Szekfű és Németh egyetértett – a XIX. századi szabadelvűség kezelésében, azaz: elutasításában, lenézésében – maga is fölntartotta...

Bibó kísérlete, hogy a magyar hagyományoktól függetlenül (habár szinte kényszeresen történelmi gondolkodással) új, liberális-szocialista demokratizmust teremtsen, tipológiai és esztétörténelmi okokból – génuszának tagadhatatlan nagysága ellenére – kudarcra volt ítélve. Megközelítése történelmi, nem pedig hagyományhű: azaz a szabadelvű politikai tradícióhoz képest reflexiós, metanyelvi szinten helyezkedik el – ez alkalmas politikai elmélet alkotására, de nem alkalmas politikai hagyományteremtésre, és pláne nem voltaképeni politizálás kezdeményezésére, márpedig Bibó éppen erre tett kísérletet – kétszer is. A huszadik század modern antiliberális történetképeire nem lehetett demokratizmust építeni. Nem is épült. Bibó magánya érthető: életműve kentaur – a szabadelvű faunfej szövetidegen altesten nyugszik. Szellemi végakarátának tekinthető, »Az európai társadalomfejlődés értelme« című kései töredéke már tisztán szocialista álláspontra helyezkedik: ez gondolkodói következetességét, egyben pedig törekvései vereségét jelentette.

...Nem kétséges, hogy a magyar ellenzék történetében a Bibó-korszak lezárult. A korszakot Bence Györgynek és Kis Jánosnak a Bibó-émlékkönyvben közrebocsátott, klasszikusnak nevezhető tanulmánya indította útjára. Az »önkorlátozó forradalom« Bibótól és Adam Michniktől ihletett elmélete (amelyet a Szolidaritás tapasztalatát elemezve utólag írt le Jadwiga Staniszkis) része a magyar esztétörténetnek, és kétségtelenül a legjobb történelmi hipotézis 1956 vonatkozásában. Politikai doktrínaként eljár fölötte az idő – szerzői is meghaladták – ...³¹

A naivitás-vád újabb verziója a rendszerváltás után jelent meg, és azt rója fel Bibónak: miért nem vette észre, hogy a kommunistákkal hiába

³¹ Tamás Gáspár Miklós, 1994, 11–32.

próbál tárgyalni, hiába szeretné őket rávenni a szerződésszerű viselkedésre, mert előbb-utóbb úgyis be akarják vezetni a diktatúrát – amint az végül be is következett.³² E szerzők az autoriter rendszerrel kötött informális különalkuknál jóval súlyosabban ítélik meg a bibói kísérletet, amely az ilyen típusú rezsimeket kontraktuális jellegűvé, és ezáltal transzparenssé, elszámoltathatóvá próbálja tenni, ettől remélve totalitáriussá válásuk megakadályozását. Ezen a ponton különösen feltűnő, mennyire nagy szerepe van a recepcióban, és ezen belül Bibó, valamint a magyar történelem katasztrófáinak megítélésében a szándékra, a következményre és a predikcióra vonatkozó különböző attribúciós stratégiáknak. A Bibó-pártiak – ellentétben a Bibó-kritikusokkal³³ – a kommunista diktatúra 1948-as bevezetésével összefüggésben Bibó magatartását nem finitista, hanem intencionalista talajról szemlélik. A tanulság és a dilemma megoldása talán annyi, hogy a bibói legalista álláspont, amely nagymértékben hozzájárult egy puha diktatúra erőzójának felgyorsulásához, kevés volt egy totális zsarnokság bevezetésének megakadályozásához.

³² Németh G. Béla 1998, 2000, Ungváry Krisztián, 2000, Tőkész László, 1999.

³³ Szimptomatikus, hogy Tőkész László a Horthy-rendszert elutasító Bibóval szemben az abban politikai szerepet vállaló Ravasz Lászlót tekintette mérvadónak. (Tőkész László, 1999). Vö. Tóth-Matolcsi László, 2005.

A közvetítés a Bibó-recepcióban sajátos helyet foglal el, és pedig hatástörténeti okokból: speciális részét képezi Bibó munkásságának is. A recepció ugyanis tolmácsolás: a szerző gondolatainak lefordítása a ma nyelvére, ahogy fordítás szükséges a mediátori tevékenységhez is. Ez tehát az a beszédmód, ahol a leginkább vetődik fel a politikai nyelvek problémája.

Bibó munkásságának egyik legfőbb célkitűzése egyrészt a hamis alternatívák leküzdése, másrészt pedig ebből eredően a békecsinálás volt. Mediálni igyekezett olyan felek között, akik nemcsak nem képesek, de nem is hajlandók egymással szóba állni, sőt, ezt a kommunikálni képtelenséget erénynek tekintik, és kötelességgé teszik. Játékszabályokat próbált teremteni olyan konfliktusokban, ahol nemcsak nem tartják be a szabályokat, hanem ilyen szabályok egyszerűen nincsenek is, hiszen a felek egyszerűen mintha nem is egy nyelvet beszélnének. Ennek során mintegy tolmácsolni próbált az ellenfelek között; a mediátor és a tolmács szerepköre sok vonásban hasonló, és nem véletlenül.

„Mintha nem egy nyelvet beszélénk” – ez a szófordulat a mindennapi társalgásban is előfordul. Különböző nyelvű embereknek időről időre közös ügyeik, elintéznivalóik támadhatnak, rövidebb-hosszabb időre közösséget alkothatnak, és ilyenkor közös nyelvre lehet szükségük. Ilyenkor *lingua franca*ként egy harmadik, élő vagy holt nyelvet is, és folyamodhatnak ahhoz a megoldáshoz, hogy tolmácsot vesznek igénybe. Különösen diplomáciai tárgyalások során komoly presztízs- és mindekelőtt bizalmi kérdés lehet – főleg egymással hűvös, netán ellenséges viszonyban levő felek között –, hogy melyik fél adja a tolmácsot. Ez azt segíthet megérteni, miért van kudarcra ítélve, ha egy hideg polgárháborúban valaki a saját politikai nyelvét *lingua franca*ként próbálja elfogadtatni – még akkor is, ha eközben kivételesen megrendítő erőfeszítéseket tesz.¹ De szerencsés esetben – valóban létrejöhet egy új, közös

¹ Bibótól nem állt távol az *interpreter* szerepköre. Így pl. Bibó Békeajánlatában a munkásosztály nevében beszélve próbálta paktált békére rávenni saját származási osztályát, a keresztény középréteget, majd a Zsidókérdésben megpróbál

nyelv, egy politikai „eszperantó”, vagy újra közös nevezővé válhat egy régebben konszenzusképes, de időközben a használatból kikopott politikai „latin” is.²

Bibó azért beszélt így, mert ő a közvetítő szerepében lépett a porondra.³ Nem egyszerűen a saját álláspontját hangoztatta, hanem másokét igyekezett egyeztetni. Mediátor volt, tehát olyan konfliktusokban működött moderátorként, amelyekben a felek kommunikálni se hajlandók egymással. Dichotomizáló diskurzusokban⁴ kirekesztő helyett inkluzív nyelvet igyekezett használni. Ha Koselleck paradigmáját⁵ próbáljuk alkalmazni, azt is mondhatnánk, hogy aszimmetrikus fogalmak által dominált beszédmódokat próbált szimmetrikusba átfordítani. De úgy is fogalmazhatunk, hogy ilyenkor a habermasi kommunikatív racionalitás szellemében uralommentes kommunikációra törekedett.⁶

A recepcióban a horizontegyesítés során az egyik fő vonatkozási pont: Jürgen Habermas. Habermasnál a rendszer és az életvilág közti opposíció, illetve a kommunikatív cselekvés elmélete azok az érintkezési pontok, ahol Bibót is lehet Habermas felől közelítve olvasni.⁷ Bibó fenomenologikus jellegű, élményközpontú felfogása, a mindennapi élet eljárásainak, formáinak, objektivációinak vizsgálata, az uralommentesség eszménye, a közvetítő szociálpszichoterapeuta központi szerepéről vallott felfogás alapján valóban kínálja magát a párhuzam. Míg Radnóti a Bibó- emlékkönyvben a név említése nélkül asszociál Habermasra, Papp Zsolt már egy külön cikket szentel annak, hogy kimutassa: Bibó

előbb marxistául, majd keresztényül beszélni, aztán pedig zsidók és nem zsidók számára adni, hogy ki-ki mit mondhat a saját csoportjának, ill. a másiknak a zsidókérdésről.

² Felvetődhet a kérdés: ha így gondolom, miért nem tekintem politikai nyelvnek a „leleplezést” stb. is? Nos, azért, mert ebben az esetben a politikai nyelvek valóságos inflációja állna elő, és ez a fogalom használatát nagymértékben megterhelné. Emellett a „leleplezés” és egyéb, a Bibó-recepciót rétegző beszédaktusok köré nem társul akkora tipikus szókincs, e beszédmódok nem párosulnak annyi, ismétlődő szófordulattal, nyelvi klisével, politikai folklórelemmel, szimbólummal vagy akár emblémával, vizuális nyelvi kóddal, hogy az a „nyelv” hasonlat használatát indokolná.

³ Erről lásd Lányi Kamilla, 1998.

⁴ Erről lásd pl. Gal, Susan, 2000.

⁵ Koselleck, Reinhart, 1997.

⁶ Szombati Kristóf, 2003., vö. Papp Zsolt, 1988, Radnóti Sándor, 1991.

⁷ Habermas, Jürgen, 1982.

több művében is a kommunikatív cselekvéshez hasonló megfontolásokra épít.⁸

Papp találóan mutat rá: a koalíciós időszakban született, aktuálpolitikai jellegű Bibó-tanulmányok és a *Zsidókérdés* szintén beszédaktusmintákat javasol. Mit mondhat a keresztény középosztály a munkásságnak, és viszont? Mit mondhatnak egymásnak a pártok, a zsidók és a nem zsidók? A nagyhatalmak? Ami azonban Bibónál kevésbé erős, de Papp olvasatában felerősödik: a tolmács, a moderátor centrális szerepének hangsúlyozása. A rezonőr, aki előre tompítja a konfliktusokat, aki előénekesként, előszűrőként teszi nélkülözhetelenné magát, aki nélkül a demokrácia védtelenné válna, vagy csúf veszekedéssé fajulna. Ez nem igazán Bibó attitűdje, inkább Mannheimé,⁹ akit Bibó sokban követett, de arányérzéke megóvta a túlzásoktól, vagyis attól, hogy az értelmiségiek interpretátorból, a pálya szélén álló tanácsadóból és közvéleményformálóból megmondóemberré, guruvá vagy prófétává váljanak.

A közvetítői szerep igazi szociológiai fedezetét az a hiánypótló funkció adhatja, amelyet az értelmiség igyekszik betölteni a köztes régió társadalmában. Ennek klasszikus megfogalmazását Mannheim Károly adta az *Ideológia és utópia*¹⁰ című művében, valamint az *Umbaun*,¹¹ amelyek Bibóra is érezhető – bár filológiaiilag nem bizonyítható – hatást gyakoroltak. Mannheimtól ered az elképzelés, hogy az értelmiség képes lehet arra, hogy felülemelkedjen a különböző, csoportosajátos hamis tudatokon, világnézeti és ideológiai elfogultságokon, és pedig azért, mert örök funkciót tölt be: a kulturális integrátor elitét, amely független mindenféle osztály-, réteg- és nemzedéki, etnikai stb. háttértől. Ez az értelmiségi elitizmus jellegzetesen közép- és kelet-európai jelenség volt 1989 előtt, hiszen ezt a mediálást elsősorban olyan társadalmakban lehet és kell folytatni, ahol szociális és kulturális szakadék van az egyes társadalmi rétegek között, és ahol a politikában nincs igazi pluralizmus. Így csakugyan az értelmiségre hárulhat az a feladat, hogy az egymással közlekedni képtelen zárványok között transzmitterként működjön. A mannheimi Bildungsbürger igazi terepe tehát a latens pluralizmus; a valódi versenyhelyzetben talaját veszti. Nem véletlen, hogy

a későkádárizmus Magyarországon Mannheim és Bibó gondolataira nagyjából ugyanazok az intellektüelek rezonáltak.

A recepcióban emellett Bibó elfogadását nyilván az is megkönnyíthette, hogy a marxi-hegeli dialektikán felnőtt emberek könnyebben ráhangolódhattak egy hasonló módszertani apparátussal operáló ember logikájára. Az a gondolkodási stílus, amely állandóan ellentéteket keres, és azokon próbál meg felülemelkedni, nyilván ismerős volt annak az olvasóközönségnek, amely körében Bibó a nyolcvanas években népszerűvé vált.

Feltétlenül meg kell jegyezni, hogy a belpolitikai közvetítés és tolmácsolás igazi terepe nem a hideg, hanem a meleg polgárháború, az akut konfliktusok, ahol vitarendező eljárások sem léteznek. Maga Bibó is főleg ezekre specializálódott politikusként, bár e distinkció viszonylagosságát mutatja, hogy nagy 1948-as tanulmányai inkább az első típusú skizmákról íródtak, és az egész koalíciós időszaki közírói tevékenysége, főleg *A magyar demokrácia válsága* című munkája szintén inkább ide sorolható. Itt azonban figyelembe kell venni, hogy – mint arra többször is utaltam – álláspontom szerint a kérdéses három év, semmiképpen nem tekinthető „rendes” parlamenti demokráciának, következésképpen processzuális szempontból számos, súlyos defektussal rendelkezett.

A közvetítés egyik legfontosabb terepe:¹² a népi-urbánus ellentét feloldására tett kísérletek – úgy, hogy eközben a békéltető Bibóra hivatkozik. A vállalkozás annyiban indokolt, hogy bár népiek és urbánusok közötti viszonyban mindig is többnyire a konkurenciaharc volt jellemző, voltak precedensek az ellenkezőjére is, mégpedig 1956-ban, valamint a Bibó-émlékkönyvben és a monori találkozókban, főleg az elsők. A rendszerváltás táján, a kerekasztal-tárgyalásokon a Fidesz lépett fel azzal az igénnyel, hogy a két székértábort képviselő párt, az MDF és az SZDSZ között közvetítsen.¹³ Orgánumuk, a Századvég 1990 elején egy körkérdes formájában különszámot szentelt a népi-urbánus vitának, amelynek „preambulum”-szerű bevezetőjében Gyurgyák János azt jósolta, hogy a piacgazdaság és a parlamenti demokrácia magától megszünteti ezt

⁸ Papp Zsolt, 1988.

⁹ Mannheim, Karl, 1940, 1996.

¹⁰ Mannheim, Karl, 1996.

¹¹ Mannheim, Karl, 1940.

¹² Van a bibóizmusnak egy olyan változata is, amely a tudományos és az ideológiai befogadás határmezsgyéjén áll, és a nemzeti liberalizmus iránti megértés jellemzi, amit a szabadság és a közösség, a nemzet ügye iránt elkötelezettség közti közvetítés szándéka motivál (lásd pl. Bakk Miklós, 1997, Dénes Iván Zoltán, 2006, 2008a, Kovács Gábor 2004. 354–389, Losoncz Alpár, 1995).

¹³ Kéri László–Orbán Viktor, 1994. 45–46.

a mondvacsinált szembenállást, amely csak a szimulált árnyékpiacon és a „szemmel tartott demokrácia” vagy a felpuhult diktatúra mocsarában tenyészik. A népi-urbánus körkérdésre válaszoló egyik szerző, az akkor még fideszes Vágvölgyi B. András explicite is a koalíciós idők Bibóját tette meg vonatkozási pontnak, aki akkor azt szorgalmazta, hogy a koalíció két széle helyett a két kisebb párt, a szociáldemokraták és a parasztpárt váljon a koalíció centrumává.¹⁴ Később, egy interjúkötetben Orbán Viktor elmondta: a Bibó Szakkollégiumban névadójuk főleg azzal hatott rá és társaira, hogy kívül és felül állt a származási alapokon létrejött klientúrákon, de úgy, hogy közben esze ágában sem volt magából a magyar társadalomból is kilépni, és emigrálni.¹⁵ Már ekkor feltűnik, hogy a „belga” álláspont nem több önpozicionálásnál, hiszen az alapviccben sem az a kérdés, mit csináljunk, hanem az, hogy hová álljunk? Észrevehető ez abból is, hogy aki a saját csoportját ab ovo kívül helyezi az oligarchiák érdekharcain, annak bibóizmusából éppen a bibói önvizsgálat marad el.

A népi-urbánus ellentét meghaladását célzó erőfeszítések azonban kudarcot vallottak, mert a médiaháború során tapasztalható antiszemita és egyben antikommunista megnyilvánulások nyomán egyre szorosabb együttműködés jött létre előbb MSZP-közeli, illetve SZDSZ-szimpatizáns újságírók, sőt, lassan politikusok között is, ami a Demokratikus Charta nevű, antifasiszta népfrontmozgalom megalakulásához vezetett. A Fidesz ekkor még ragaszkodott korábbi álláspontjához, és emiatt ellenezte a Charta keretei között kibontakozni kezdő szocialista-szabad-demokrata pártszövetséget, és kívül maradt a mozgalmon. A folyamat akkor kulminált, amikor a korábbi karanténból a Charta segítségével kiszabaduló szocialista párt elsőpró győzelmet aratott az 1994-es választásokon, és koalícióra lépett az SZDSZ-szel, a mindebből tudatosan kimaradó fideszesek viszont súlyos vereséggel zárták a második szabad választás küzdelmeit.

A vereség nyomán a Fidesz politikája jobboldali fordulatot vett. A párt-hoz közeli sajtóban elszaporodtak azok a cikkek, amelyek a liberálisok árulásáról beszéltek, és összeesküvést emlegettek. Ebből a publicisztikai termésből mindenekelőtt a jobbközép egyik legtekintélyesebb közíró-

¹⁴ Vágvölgyi B. András, 1990.

¹⁵ Kéri László–Orbán Viktor, 1994. 85–87.

jának, Elek Istvánnak azokat az írásait emelem ki, amelyek ebben a tárgykörben Bibót igyekeznek követni. Elek e tárgyú munkásságának taglalásához előbb „felvezetésként” hosszan idézek egy könyvrészletet Závada Pál: *A fényképész utókor*a című regényéből, és később majd megvilágítom, mi köze az alábbi szövegnek Elekhez. A jelenetben Dohányos László, a népi mozgalom vezéralakja a koalíciós időszakban vitára kel egy fiatal parasztpárti kollégájával, aki a népi írók körében előforduló antiszemita nézetekért való felelősséget feszegeti. Dohányos így reagál:

„Nem, kérlek, nem, kezdte rázni Dohányos a fejét, és összevonta szemöldökét, miközben leszögezte, hogy amivel fiatal kollégánk itt kísérletezik, az teljességgel téves és parttalan fogalomhasználat. Merthogy, húzta közelebb a székét, antiszemita nem az, aki nem szereti a zsidókat – és úgy látja, ezt még ebben a körben sem felesleges tisztázni –, hanem az, aki aktív és véleménybefolyásoló, sőt, azután cselekvő módon képviseli a vádat, miszerint a zsidóság világméretű összeesküvést sző. Aki miköztünk ilyennek volt mondható, mondta – és most viszonylag tágra értette azt a hajdani politikai nézetekonságot, tehát ezt, hogy miköztünk –, ilyen elvét fordult csak elő, és ha a fiatal kolléga még emlékszik, őtőlük már negyvenháromban megtörtént az elhatárolódás.

Valamelyikünk itt közbekérdezett volna, hogy László milyen elhatárolódásra gondol, de lepisszegettük, mert folytatódott a tipologizálás.

Ettől a fajtától világosan és határozottan külön kell választani azokat, és Dohányos egy sajátos kézmozdulattal meg is mutatta, hogyan, akikre szintén jellemző volt ugyan valamifajta zsidóellenes attitűd – okkal-joggal-e vagy sem, ezt most ő nem firtatná, hiszen hát azért volt olyan, emlékszünk, mindnyájan találkozhattunk ilyenekkel, akár mint falukutatói munkatárssal, de akár mint tehetséges fiatal irodalmárral, hogy. Hogy példának okáért mint nincstelen származásút kiheverhetetlen sérelmek érték ifjúkorában, mondjuk a zsidó polgári jómód, műveltség-nyelvtudás-ésatöbbi tapintatlan fitogtatása vagy a megalázó lekezelés folytán. Ám őszintén ennél a típusnál ez csak afféle zsigeri ellenérzés, inkább csupán bizonyos paraszti radikalizmusból kifolyólag alakult náluk így. És mert ez a népből jött – mondjuk, hogy – legkisebb fiú ellenségnek tekintett minden nagytőkét, hát persze, hogy a zsidó nagytőkét is, de. De!

emelte fel az ujját. Soha, egy pillanatra sem azonosult a hitlerizmus zsidópolitikájának eszményeivel.

Nahát. Még csak nyilasnak se állt be, jegyezte meg félhangosan fiatal kollégánk, de László mint aki meg se hallotta, folytatta, úgyhogy a közbemorgás végét hallottuk csak, miszerint pedig akkor lőhetett is volna rájuk, de ő nem tette, milyen szép tőle.

A másik viszonyulás – amit, ha tetszik, ha nem, tárt szét a kezét miniszterünk, de bizony az egyetemes magyar közgondolkodás nem akármilyen elméi vetették fel, sőt, megkockáztatná, hogy még a legkitűnőbbek közül is páran –, az nem az alsóbb néposztályokból érkezettek jellemző radikális-indulati, hanem sokkal inkább tisztán eszmei alapvetés volt. Hogy ugyanis az a páratlanul nagyméretű és nagytömegű zsidó asszimiláció – és ő aláhúzná, hogy e nézet szerint nem kevésbé a német beolvadás! –, amely nálunk végbement, az a magyar nemzet számára túlzott, nehezen megemészthető és egészségtelen jelenségeket okozó folyamat volt, vagyis ezek a gondolkodók mind a németiség, mind a zsidóság fokozott térhódítását káros jelenséggé ítélték meg.”¹⁶

A könyvből világosan kitűnik, hogy Dohányos figuráját az író első sorban Erdei Ferencről mintázta, egy interjújából¹⁷ pedig az is: a vitapartnert viszont magáról! A nyilatkozatból egyúttal az is kiviláglik: az idézetben ábrázolt attitűdöt nem Bibónak tulajdonítja. A regényrészletben azonban mégis Bibó műveiből – zsidókérdés-tanulmányából,¹⁸ illetve a Molnár Sebestyénnek írt válasz,¹⁹ a Borbándi-levél,²⁰ valamint a Huszár-interjú²¹ vonatkozó részeiből – vett okfejtések hangzanak el. A különbség oka az, hogy Závada a könyvben végig nem egyes személyeket, hanem egyfajta „kórust” szólaltat meg. Tulajdonképpen azt mutatja be, hogyan olvassák Bibót egy bizonyos szubkultúrában, textusai milyen értelmet nyernek el egy adott kontextusban. Ezáltal pedig a mai közbeszéd részévé teszi Bibó akkori, közbeszédbeli recepciójának 2004-es befogadását.

¹⁶ Závada Pál, 2004, 145–147.

¹⁷ „Kardal...”, 2004.

¹⁸ Bibó István, 1986. II. 621–799.

¹⁹ Uo. 799–811.

²⁰ Bibó István, 1986. II. 295–375.

²¹ Huszár Tibor, 1989.

Dohányos véleményével nem áll egyedül. Ismerünk olyan szövegeket, amelyekben Bibó mondandójának hasonló az akusztikája, mint Erdei alteregójáé az *Egy fényképész utóéletében*. Ki beszélteti Bibót Dohányos-módra? Nos, az egyik markáns példa: Elek István.

Ha a rendszerváltás utáni Bibó-recepciót tekintjük, kevés szerzőnél találunk olyan erős Bibó-hatást, mint nála. Elek az egyik legelkötelezettebb bibóista, és ennek az elkötelezettségnek mindenekelőtt Bibónak a zsidókérdésről kifejtett nézetei képezik az alapját. Lássunk egy példát arra, hogyan olvas Elek Bibót.

Miért nem nevezhető antiszemitának Németh László? című cikkében az Ungváry Krisztiánnal vitatkozó Elek István Bibóra hivatkozik. Hosszasan idéz a Borbándi-levélből, majd így folytatja: „Ha Németh László igaztalannak tartotta a vádat, hogy rasszista, antiszemita volna, ha elképesztően méltánytalannak, gyalázatosnak azt a beállítást, amely ok-okozati összefüggést feltételezett az ő gondolatai és »ártatlanok vagonba rakása« között, ahogy az már a háború után is megfogalmazódott az akkori baloldali radikális, szociáldemokrata körökben, azt hiszem, ad némi magyarázatot arra, hogy miért nem olvashatni olyasféle bíráló visszatekintést, önkritikus elemzést Németh László tollából, amilyenre Bibó István vállalkozott.”²² Bibótól valóban ismerünk Némethre vonatkozóan más, hasonló megnyilatkozást: a Szalai Pálnak²³ írt levelet, de ezt is csak a – Elek Istvánhoz hasonló argumentációkkal élő – Molnár Gusztávnak²⁴ és az Arany Bálintnak²⁵ írt levéllel összevetve érdemes olvasni. Így kaphatunk csak teljes képet a Bibóban élő pedagógiai Erőszről, amellyel mindenkinek a saját nyelvén igyekezett szólni, és a méltányosság szellemében mindenkinek „megadni a magáét”. Tegyük hozzá:

²² Elek István, 2002. 111. Ez a cikk egyúttal alkalmat ad egy hipotézisre is az egyik „Bibó-tagadóval”, Ungváry Krisztiánnal kapcsolatban is: lehet, hogy ő inkább Elek-tagadó? Ne feledjük, hogy Elek az Orbán-kormány idején miniszterelnöki főtanácsadó volt, és ezért írásai – főleg az, amelyben megvédte Kövér László minisztert, aki vihart kavart azzal, hogy meg akarta vitatni a zsidókérdést (Elek István, 1999. 354–356.) – a publikum szemében „illokúciós beszédaktusoknak” számítottak.

²³ Bibó István, 1990. IV. 421–429.

²⁴ Bibó István, 1983.

²⁵ Bibó István, 1994. 458–469.

ő a rá jellemző szelídséggel és toleranciával²⁶ hirdette a szelídséget, toleranciát és az elfogulatlanságot,²⁷ és nem azzal a haraggal, amivel Elek. Míg Elek ebben az írásban Bibót Németh kapcsán, védőügyvédként szólítja perbe, a következő tanulmányban már egy olyan doktrína alapvetését adja, amely a *Heti Válasz* vezető publicistájának más cikkeiben is előfordul.²⁸ Itt most *A zsidókérdés nyelvpolitikai erőtere* című munkájára térek rá, amely az *Antiszemiták és „előírással” filozófusok* alcímet viseli.²⁹ A dolgozatban a szerző Bibónak az alcímben idézett, a zsidók és a nem zsidók közti dehumanizált tapasztalatok – és ennek következtében: a zsidókérdés – reális meglétére vonatkozó fejtegetését pontosan interpretálja, közben azonban megfedezkedik arról, hogy a zsidókérdés-tanulmány nemcsak ebből áll. Négy fejezet alkotja, és a *Zsidók és antiszemiták* című fejezetben is a zsidók és a nem zsidók egymásról szerzett kölcsönös tapasztalatai – amelyek elemzése során valóban szimmetriát érvényesít a szerző – csak az egyik, bár relatíve a legfontosabb komponensét alkotják az antiszemitizmusnak. A másik kettő: az előítéletek és a társadalomfejlődési zavarok, ahol már nem az uralommentes szimmetria, hanem az uralomellenes beszéd jellemzi Bibó dikcióját. A három komponens egymáshoz való viszonya pedig a háziasszonyról és a háztartási alkalmazottról – és nem pl. az „előírással” filozófusok Est-lapok médiatűlsúlyáról – szóló példabeszédben jut kifejezésre, pedig a népi mozgalom egyik tagjához az utóbbi elvileg jobban illett volna.

A következő szöveg, amivel foglalkozni szeretnék: Csizmadia Ervin 2001-es könyve Makkai Jánosról, a harmincas évek radikális fajvédő politikusról, a második zsidótörvény parlamenti előterjesztőjéről. Csizmadia morálisan elítéli Makkait, de egyúttal megpróbálja megérteni is, hogy miért jutott idáig. Olyan reformnemzedék képviselőjeként mutatja be, amely – és ebben a szerző egy 2003-as nyilatkozata szerint³⁰ ha-

sonlított a Fideszhez – kulturális és szociális tökébeli hátrányainak leküzdése végett egyfajta kiegyenlítést, szimmetriát keresett. Csizmadia szerint Makkai és Bibó szemlélete között időnként hasonlóságokat fedezhetünk fel, mint pl. az emberi méltóság kulcscategóriaként kezelésében,³¹ „népi” dualizmus-, Bethlen- és rendiségkritikájukban.³² Ami a zsidókérdést illeti, a könyv írója a különbségeket hangsúlyozza,³³ főleg ott, ahol Bibó a (Makkai által is képviselt) faji nacionalizmus tarthatatlanságát mutatja ki.³⁴

Bibó felfogását Csizmadia így interpretálja: „Azt rögvess tisztáznunk kell, hogy a fajvédelemnek legalább két változata ismeretes. Bibó Istvánnak teljesen igaza van, amikor megkülönbözteti egymástól »a rosszhiszemű németbérenc fajvédelmet« és »a kétségen kívül őszintébb magyar fajvédelmet«, mely a zsidó és a német térfoglalástól egyaránt menteni akarja az országot.”³⁵ Másutt a szerző úgy foglalja össze a kérdésben elfoglalt bibói álláspontot, hogy az „– elismerve a magyarság nagyobb felelősségét a zsidótörvények meghozatalában, illetve az antiszemitizmus elterjedésében – a zsidóság kisebb felelősségével is foglalkozik.”³⁶ Láthatjuk: Elek Bibója egyenlíteni akar, Csizmadiaé pedig bécsületgölt rüg.

„Szimmetriakövetelés”³⁷ jelentkezik Borsi-Kálmán Béla *Az izraeli-palesztin viszony az Egyesült Államok jelenlegi geostratégiai törekvéseinek fénytörésében* című tanulmányában is, amelynek egyik, terjedelmes fejezete sajátos módon a következő címet viseli: *Összegzés és kitekintés (javaslatok a magyar-magyar viszony rendezéséhez)*.³⁸ Bár az értekezés zavarba ejtően sok lábjegyzettel van ellátva, valójában esszé, amely leginkább a diplomata által írt memorandumokra emlékeztet, történész szerzője pedig, aki sokáig valóban külügyi szolgálatot is teljesített, ebben a munkájában vérbéli ideológus. A kiindulópont itt is bibói, nevezetesen Bibó

²⁶ Csepregi András finom megfigyelése szerint Bibónál a terápiás alaphelyzet nem az egészséges orvos beszéde az abnormális beteghez; itt a terapeuta maga is a hisztériás közösség tagja, aki beszélgetőpartnerével közösen és kölcsönösen keresi a gyógyulást (Csepregi András, 2003. 121–122.).

²⁷ Az öngazgatással kapcsolatban ugyanakkor Elek világos és valóban – tehát nem csak deklaráltnak – elfogulatlan álláspontot foglal el: vállalja egykori bibóizmusát, de a jelenre vonatkoztatva elutasítja (Elek István, 1995. 74–81.).

²⁸ Elek István, 1995. 51–57., 1997. 43–44, 50., 1999. 354–356., 2004.

²⁹ Elek István, 1999. 357–362.

³⁰ „Ösztön és politika...” 2003.

³¹ Csizmadia Ervin, 2001. 158., 177.

³² Uo. 24., 53., 54., 107.

³³ Uo. 102.

³⁴ Csizmadia Ervin, 2001. 133.

³⁵ Uo. 102.

³⁶ Uo. 116.

³⁷ Ezt a szemléletet tulajdonítja Horváth Iván Gyurgyák János könyvének (Gyurgyák János, 2001, Horváth Iván, 2001.) Gyurgyák János könyvéről lásd: Trencsényi Balázs, 2006. 246–265.

³⁸ Borsi-Kálmán Béla, 2004. 152–259.

A nemzetközi államközösség benuktatása³⁹ című könyvének szemléletét próbálja adaptálni a közel-keleti helyzetre, de úgy, hogy közben összekapcsolja a népi-urbánus vitában való békéltetés kísérletével – mindezt avégett, hogy az erdélyi magyarok (a szerző is innen származik) sorsa jobbra fordulhasson. Az összefüggés, amely csak a tanulmány végén derül ki, a következő: a szerző egyik feltevése szerint az USA iraki beavatkozása bumerángthatást vált majd ki, az amerikai dominó utolsó kockájaként Izrael is ledől majd, és az ott élő zsidóknak menekülniük kell. Ha addigra Magyarországon a népi-urbánus ellentétet nemzeti konszenzus váltaná fel, akkor hazánk százezrével fogadhatná be a Szentföldről menekülő magyar származású zsidókat, amit a zsidóság védőhatalma, az Egyesült Államok remélhetőleg azzal jutalmazna, hogy az Erdély miatti magyar-román konfliktusban a magyar fél pártját fogná. Borsi-Kálmán és Bibó felfogása között az alapvető különbséget leginkább úgy szemléltethetjük, ha elolvassuk, mit írt Bibó Révai Andrásnak könyve céljáról: „Elégé kinőttem a gyermeteg hazabeszélésből... Fontosnak tartom, hogy egy közép- és kelet-európai dolgokkal szemben éles szemű és éles fülű nyugati se érezhesse azt, hogy az egész nagyfenekű mű azzal a hátsó szándékkal íródott, hogy területi vitás kérdéseket könnyebben lehessen szőnyegre hozni, köztük persze a szerzőt érdeklőket is.”⁴⁰

A felelősségvállalás elmaradása azonban éppen azzal magyarázható, amivel Bibó tanulmányának legfőbb értékei is. Bibó nem vádaskodik ebben az írásban, ami rendkívül ritka ebben a témában, és – tekintettel arra, hogy ez a legirtózatosabb bűn, amit valaha a történelemben elkövettek – szinte lehetetlen is megállni. Bibó azonban nem vádol senkit; önmagát sem. Többes szám első személyben, a „toleráns” csoport egykori tagjaként beszél ebben az írásban. Azt a csoportot szólítja meg, a magyar keresztény középosztályt, amelyből vétetett; egyik implicit címzettje saját sógora, Ravasz László és antiszemita és zsidómentő püspök (az ő figurája szimptomatikus ebben a tanulmányban, amely elsősorban a mulasztásokat, és nem a gonosztetteket tartja kulcsfontosságúnak a magyar Vészkorszak megértéséhez).

A felelősséget azonban csak a saját nevében vállalja el – vagyis: mintha magára venné mások bűnét! Ez pedig jézusi magatartás.⁴¹ Az

³⁹ Bibó István, 1990. IV. 283–683.

⁴⁰ Uo. 244.

⁴¹ Erről lásd Tamás Tibor, 2004.

eredménye pedig ugyanaz, ami Jézus esetében: vagy a megkönnyebülés, hogy valaki a vállára veszi a mi bűneinket, vagy az istenítés, vagy pedig a teljes értetlenség. Az üzenet emberi tartalma, amely csak azt kéri, hogy legyünk emberek úgy, hogy felülemelkedünk rosszabb énünkön – elsikkad. A feladó példája követhetetlen marad, mert még ezzel is olyan mértékben követeli meg, hogy kilépjünk eddigi mindennapi életkereteinkből, és a mindennapiságot, az „emberi közlés, kérdés, válasz” területét alapvetően másféle alapokra helyezzük, hogy végül továbbra is megmarad az ünnepi szférában.

Így azonban Bibó egész humanizációs programja – amely kiterjed a hatalom humanizációjára, de a zsidó-nem zsidó viszonyra is – kudarcot vall. Ezért nem sikerült se a felelősségvállalás szellemének felébresztése, sem pedig annak megértetése, hogy nemcsak antiszemitizmus van, hanem zsidókérdés is. Aki az utóbbi üzenetet hallja meg – pl. Elek István –, az süket az előbbire, és ezáltal ő is megreked egy hamis „szimmetriakövetelménynél”. Aki pedig fordítva jár el, mint például Lakatos László, az szintén csak a felét érti meg Bibó mondandójának. Ő pedig egyenesen antiszemitizmust lát benne, ami annyiban dicséretes, hogy nyíltan, Bibó kultikus tiszteletét félredobva kimondja, amit gondol:

„Itt lehetőség nyílik egy olyan – legalábbis érdekes – értelmezésre, hogy Bibó magát is becsapja, amikor azt hiszi, hogy ő már nem antiszemita. És ki lehetne mutatni, hogy valóban így lehet, mert a már ismert dolgok mellett a szöveg egyetlen fontos új eleme, és ez kapja a legnagyobb teret is, a kontaktus-hipotézis. Ami egy – elismerem: rosszindulatú – értelmezési lehetőség szerint nem más, mint a régi antiszemita nóta – csak új hangszerelésben: eszerint Bibó most már nem azt mondja, hogy *ténylegesen* a zsidók viselkedése, tulajdonságai az okai az antiszemitizmusnak, hanem csak azt, hogy bizony a nem zsidók számára a zsidók viselkedése, tulajdonságai ezért meg ezért ingerlőek és ennek meg annak *tűnnek*. Elfogadom, hogy ezt zseniálisan oldja meg, de ugyanilyen zseniálisan megcsinálhatta volna a társadalomtörténeti magyarázatot is, amiről ő maga is azt mondja, hogy persze az a fontosabb – és azt nem csinálta meg. Miért nem? Mert azt már megcsinálta korábban, máshol? Nincs mit hozzátenni? Még kicsi korrekciókra sincs szükség? Ha ez a helyzet, akkor tényleg nem sokat változott a gondolkodása és akkor kétséges, hogy zsidó-ügyben olyan nagy lett volna

a változás. Ha viszont mégis ragaszkodunk ahhoz, hogy volt változás és az jelentős volt (és magam is inkább ezt gondolom) akkor bizony bele kellett volna kicsit bonyolódni a »diszkontinuitás a kontinuitásban« sikamlós dialektikájába.

Az az esetleges ellenvetés pedig, hogy dehát hiszen Bibó sohasem volt antiszemita a szó igazi értelmében, mert nyilvánosan 1945 előtt sem tett antiszemita kijelentéseket, itt nem igazán releváns. Mert először is a zsidótörvény elleni tiltakozás nem-aláírása igenis publikus tett volt, és a nem-aláírók annak is szánták, másodszor pedig, ha Balog számára máshol, más kérdéseket illetően – nagyon helyesen – mindig nagyon fontos azt figyelembe venni, hogy Bibó hogyan gondolkodott, mert ez szabta meg, hogy hogyan foglalt állást egyes alternatívákkal kapcsolatban, mivel és mennyire, milyen értelemben értett egyet, illetve helyezkedett szembe, akkor nem igazán érthető, hogy itt miért ne lenne ez ugyanolyan fontos.”⁴²

Az ilyen értelmezés megfelel az arra, hogy szöveget úgy kell olvasni, ahogy a színész darabot értelmez, és kiragadja a bibói diskurzust a valós beszédhelyzetből, a tényleges kommunikáció kontextusából, abból a drámai szituációból, amelyből ez akkor és ott és akiknek elhangzott.

A mondandó megértése nem azért nem sikerült, mert a mű megírásának évében, 1948-ban a diktatúra bevezetése volt napirenden, és elmaradt a tisztázó hatású vita. Más körülmények között sem sikerült volna. Ez igazi tragikus, katartikus kudarc, és a jézusi önfeláldozás eredménye, ahogy Bibó részéről az volt 1956-ban és utána is. (Mindez hasonlít Dosztojevszkij *Karamazovok*ában *A nagy inkvizitor* című betétnovellára.) Ennyiben indokolt Bibó szankcionálása, minden komikus mellézköngéjével együtt. E vereségben mindig ott a remény, hogy egyszer győzelemmé válik – de ez a végtelenített remény egyúttal át is tolja a transzcendens szférába. E vallási komponens nélkül azonban Bibó egész antiszemitizmus-felfogását nem lehet eléggé megérteni.

Ha hisztériáról és terápiájáról van szó, a továbbiakban térjünk a Bibó-recepció egy olyan irányára, amely egy-két szerző nevéhez fűződik, de fontos. Nem mennyiségi szempontból, hanem Bibó megértése terén. Az egyik ilyen témakör a politikai skizofrénia lesz, Dénes Iván Zoltán

⁴² Lakatos László, 2004.

munkásságával kapcsolatban,⁴³ a másik pedig – szintén vele, és még egy-két szerzővel összefüggésben – a „társadalom pszichiátere” szerepkör. Természetesen ezek a fogalmak összefüggnek, hiszen ha – ha! – valóban van politikai elmebetegség, tehát politikai hisztéria és skizofrénia, akkor és csakis akkor van szükség politikai elmeorvosra (természetesen nem a szó hruscsovi, hanem bibói és habermasi értelmében). Erre a Bibó-értelmezésre fokozottan áll az, ami más recepciókra is általában, hogy a szerző interpretálása egyben imitációja is. A követők pótolni próbálják az elhunyt szerzőt és azt az úrt, amit egyszeri és megismételhetetlen személyének és életművének hiánya okozott. A kísérletet az indokolja, hogy eldurvult légkörű közéletünkben továbbra is vannak kibeszéletlen témák, amelyeket törvény és igen erős érdekek is védnek, így a róluk való hallgatás nem közéleti hazugságnak, hanem legitim titokvédelemnek minősül. További indok, hogy még mindig fennáll a veszélye, hogy két Magyarország alakulhat ki – ennek is megvan a maga tradíciója, és nem 20 éve kezdett el kialakulni, hanem sokkal-sokkal korábban. Ennek következtében oszloposodó politikai struktúráinkban olyan politikai konfliktusok alakulnak ki Magyarországon, amelyekre a dialógus szinte teljes hiánya a jellemző.

Mivel – Franciaországhoz hasonlóan – Magyarországon is van rá példa, hogy az akció reakciót szül, az „áldozatok konkurenciája” diskurzusnak nálunk is van képviselője: Dénes Iván Zoltán. Dénes megpróbálja a magyar történelemben visszanyomozni azokat a beszédmódokat, beszédaktus-mintákat, azokat a szubkulturális nyelveket, amelyek a világot mindig manicheisztikus módon írják le: mindig mi, a szerencsétlen, ártatlan áldozatok állunk szemben övelük, az elvetemült tettesekkel. Természetesen a szemben álló pozíciók tartalmilag a magyar történelem trendjei által meghatározottak: azokról a régi antinómiákról van itt szó, amelyekről nagyon sokszor elmondták már, hogy meg kellene haladni őket, ez azonban azért nem történt meg még mindig, mert Ők nem akarják. Ilyenek a haza és haladás, a népiek és urbánusok ellentéte stb. Dénes ezeket a polarításokat megpróbálja logikai úton közös nevezőre hozni, amit már *Európai mintakövetés és nemzeti öncélúság* című könyve is jelez. Ezt a szembenálló fogalompárt ítéli a legnagyobb felbontóképességűnek, a legmagasabb absztrakciós szintűnek, amely az

⁴³ Dénes Iván Zoltán, 1999, 2001, 2008.

összes többit is felszíppantja. Diskurzusokként határozza meg a pólus mindkét oldalát, s valóban: ezek politikai nyelvek.

Ez heurisztikus Bibó-értelmezés, a bibói szerep felelevenítése azonban ma már nem eléggé korszerű, és már a maga idejében is problematikus volt. Egy vonatkozásban Dénes túl is lép Bibón, ami a társadalom pszichiáterének szerepkörét illeti. Dénes explicite ki is nyilvánítja, hogy a terápia, a görcsök feloldása a célja, és nem csinál titkot abból, hogy szocializációs mintákat kíván nyújtani, hogy segítséget nyújtson az „úrhathnám szolgálkából” felelős, önállóan dönteni tudó lényekké történő átalakuláshoz. Emeljük fel a fejünket, vállaljuk önmagunkat – ezzel a programmal csak egyetérteni lehet, és az említett francia példákból és a német történelevitéből láthatjuk: ma Európában nagyon befolyásos megközelítés ez, amely egyúttal vezérfonalat nyújt az értelmiségi elitfunkció gyakorlására is. Leleplezni a múlt hazugságait, ledönteni a tabukat, és ezzel egy morális megtisztulás élére állni, felülemelkedni állellentéteken.

Ha azonban túl egyértelmű, hogy a beszélő célja a demokratikus politikai értékrend terjesztése, a szabadságszerető ember tízparancsolatának megvalósítása, az üzenet hatékonysága csökken. Vannak ugyanis bizonyos kijelentések – gondoljunk csak Watzlawickra és a Palo Alto-i iskolára⁴⁴ –, amelyeket nem lehet értelmesen megtenni anélkül, hogy önellentmondásba bonyolódnánk. Watzlawick, aki Bibó szellemi rokona (persze, mindenféle tényleges hatás nélkül), nagyon szellemesen világít rá, hogy pl. nem lehet senkit se felszólítani, hogy szeressen valakit, sem pedig arra – és esetünkben ez a lényeg –, hogy legyen spontán! Az önellentmondás a kommunikatív aktusban van: felszólításra nem lehet spontánnak lenni, sőt, éppen ez zárja ki a spontaneitást.⁴⁵

Lássuk ezek után – most már Dénestől függetlenül –, hogy miért népszerű még mindig a szociálpszichoterápia. Amint azt a Bibóról szóló könyvemben már megírtam, ez egy demokratikusan autoriter pozíció. Demokráciára akar nevelni, tehát a nevelő, a pedagógus beszédhelyzetét foglalja el, ami mindenképpen paternalisztikus. Ez a szerepkör ugyanakkor kissé antipolitikai jellegű is, tehát nem a professzionális, kompetitív pártpolitikai arénában jelenik meg, ahol a hatalomtechniku-

⁴⁴ Pl. Watzlawick, Paul–Weakland, John H.–Fisch, Richard, 1990.

⁴⁵ Dénes legutóbbi könyvében a terápizálás szándéka már kevésbé erős. (Dénes Iván Zoltán, 2008. 285–310.)

sok szoktak tevékenykedni. Elsődleges terrénuma: a nyilvánosság, ahol a politika egyik, nagyfontosságú területe: a politikai szocializáció, a politikai kultúra, a politikai magatartáskódok formálására vállalkozik. Ez természetesen mintaadókat feltételez, akiket lehet követni.

A „hisztéria” kifejezés alkalmazása egyfajta politikai pszichoterápiát feltételez. Ezért alkalmas lehet politikai ellenfelek megbélyegzésére is. A politikai pszichiátria a diktátorok kezében volt fegyver, és a társadalom *demokrata* pszichiáterei, felnőttpedagógusai a fogadatlan prókátorhoz hasonló, paternalisztikus szerepet játszottak. Ráadásul a hisztériát a „hisztéria” szó pusztá emlegetése is fokozhatja! Használatával – mint minden elmekórtani metaforával – ezért csínján kell bánni. A társadalmi-közületi pszichoterápia olyan életműveket segített a Parnasszusra, mint a Mannheimé, a Habermasé vagy éppen a Bibóé.

Ezzel összefüggésben érdemes meghallgatni, mit mond Niklas Luhmann.⁴⁶ Hasonlót, mint Watzlawick, de mélyebben, bár nem olyan csillogó szellemességgel, mint az. Ő arra hívja fel a figyelmet, hogy ha terápiakusan nyúlunk bele politikai folyamatokba, az eredmény kontra-produktív is lehet, ha figyelmen kívül hagyjuk: a beavatkozással mi magunk változtatjuk meg a kommunikatív szituációt, tehát nem maradhatunk semleges, a felek konfliktusán kívül, illetve afölött álló közvetítők vagy rezonőrök. Igen érdekes példát hoz álláspontja szemléltetésére: a tanácsadó cégekét, amelyek egyes vállalatok átvilágítására, konfliktuskezelési javaslatok kidolgozására vállalkoznak. (Vannak ma már más, hasonló szakmák is: pl. a mediátor; ez azt mutatja, hogy a szociálterápiás szerep egyre professzionálizálódik, és kinövi a publicisztika kereteit.) Luhmann rámutat: abban a pillanatban, ahogy a tanácsadók megjelennek a cégnél, ott mindenki máshogyan kezd el viselkedni, hiszen tudja: megfigyelik, mérik, amit csinál. Ergo: a tanácsadók már nem azt a konfliktust látják, amelynek feltárására és megoldására szerződtek őket! A mérőeszköz és a mérés pusztá ténye – ismétli kedvenc tételét Luhmann – itt is megváltoztatja a mérendőt, a mért tárgyat.

Egy másik, szintén jelentős interpretáció a bibói hisztériafelfogásról Mészöly Miklós *Félelem és demokratikus érzés* című esszéje. Bár a neves író metaforikus szóhasználata zavaró, írása mégis a bibói életmű igen

⁴⁶ Luhmann, Niklas–Fuchs, Peter, 1989.

alapos ismeretéről tanúskodik.⁴⁷ Mészölyt, aki íróként maga is az emberi lélek ismerője, Bibó főleg politikai pszichológusként ragadja meg. Ezt mindenekelőtt a „két táborra szakadt a világ”-szindróma kezelhetőbbé tétele, netán meghaladása céljából tartja lényegesnek. A Bibóra támaszkodó Mészöly politikai terapeutaként keresi a harmadik utat, mert ez szerinte egyúttal a hidegháborús szembenállást oldó, közvetítői szerepkör nélkülözhetetlen velejárója, alternatívája pedig az atomháború és nyomában a végpusztulás: „A veszély ma nem többszörös, hanem utolsó, s hozható olyan döntés is, hogy nem lesz új helyzet.”⁴⁸ Éppen ezért nem kell egyik világrendszer pártjára sem állni, sőt, nem is szabad, hogy ne hergeljük egyiket se, mert abból megint csak világméretű konfliktus lehet: „Bibó a demokratikus érzés kibontakozását nem köti semmilyen meghatározott állam- és rendszerformához – olyan értelemben tudniillik, hogy minden edény jó lehet, ha a gyökérzet csonkítás nélkül belefér.”⁴⁹ Az egyetlen (harmadik) kiút, ha az egész nemzetközi politikai elitet felfektetjük a terapeuta (az értelmiségi, az író, a művész stb.) díványára:

„Mintha valóban az látszana reálisnak, ha elfogadnánk egy politikára, történelemcsinálásra kidolgozott politikapszichológia létjogosultságát, a kidolgozás nemzetközi programba vételét, politikai programra lebontott terápiás módszerek bevezetését; a hatalomnak, hatalmi képességnek és adottságnak veszélyeztetettségi állapotát nyilvánítását és kollektív ellenőrzését; a népek, nemzetek és társadalmak ön- és csoportterápiájának mozgalommá szerveződését, szükségességének világméretű tudatosítását;... párhuzamosan a csúcs-találkozások és tárgyalások igazi konzílium rangjára emelésével.”⁵⁰

Magam is érzem, hogy hangvételem itt csipkelődővé, sőt, tán méltatlanul parodisztikussá is válik, de a fenti idézet még ezt is indokolja.

Van még egy megfontolás, amely nélkülözhetetlenné teszi a hatalomhoz való viszonyt ezt a mélyreható átgondolását. A két szüper-

⁴⁷ Lásd különösen Mészöly Miklós 1991 [1980], 362–363: ez az egyik legalaposabb Bibó-olvasat, ami valaha is született.

⁴⁸ Uo. 352.

⁴⁹ Uo. 363.

⁵⁰ Uo. 365.

hatalom közötti erőviszonyok kiegyenlítődték, ugyanakkor mindkét szemben álló katonai tömb kezében olyan mérvű tömegpusztító arzenál halmozódott fel, amelynek a töredéke is elegendő Földünk, az egész emberi civilizáció teljes megsemmisítéséhez. Nemcsak a katonai potenciálok közötti erőegyensúly stabilizálódott, sőt, hibernálódott, hanem az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti kommunikáció is végérvényesen megrekedt az egymás mellett elbeszélés, a monologikus kommunikáció állapotában. Uralmukhoz mereven ragaszkodó, egymást demonizáló felek néznek farkasszemet egymással, és ha ez így megy tovább, ha továbbra sem lesznek hajlandók és képesek az igazi dialógusra, akkor bármikor, akár a legkisebb félreértés hatására bekövetkezhet a végső katasztrófa, az atomháború. A két világrendszer antagonizmusának látszata mindenekelőtt abból származik, hogy mindketten gyökeresen más politikai nyelvet beszélnek. Közvetítőre van tehát szükség, aki azonban tolmács is, és így mindkét felet megérti, és olyan diskurzust vezet be, amelyen nemcsak a süketek párbeszéde folytatható. Ha így megyünk tovább, mindkét út, amelyen a rivális világrendszerek haladnak, a semmibe vezet. Ha az emberiség nem akar fejfel rohanni a két zsákutca végén meredező tűzfalnak, *tertium daturt* kell keresnünk, és ezt abban a szférában találhatjuk meg, amely mentesíthető a kényszertől, a determinációtól: a nyelvben, a kommunikációban.

Ez azonban arra figyelmeztet, hogy a közvetítői szerepkört egy olyan történelmi korszak értékelte fel az itt szemléltetett mértékben, amely azóta lezárult. Mindig is, minden társadalomban szükség van és lesz rá, de a helye a legtöbb esetben nem kitüntetett, nem a centrumban van, hanem egy – bár speciális – tevékenységi kör a sok közül. Nincs okunk rá, hogy nosztalgiával forduljunk ama korszak felé, amelyben csak keskeny ösvények voltak, és csak az angyalok hangján lehetett megszólalni, hogy monológ helyett párbeszéd alakuljon ki. A közvetítő, a békecsináló: politikai traumatológus, akit csak vészidőszakokban vesznek igénybe. Bármilyen komoly válságjelenségek is mutatkoznak manapság, nem tartunk ott, hogy krizeológust vagy tranzitológust hívjunk, és újra az alapoknál, az archimédészi pont keresésénél kezdjük mindezt, mert ehhez újabb, teljes összeomlásra lenne szükség.

Összefoglalás

A fentiekből látható, hogy Bibó recepciójának törésvonalait elsősorban a magyar történelem sorsfordulóira adott oktatájdónítások alakítják, különös tekintettel a kudarcokra, legyenek azok katasztrófák vagy elmaradt, de előre bekalkulált hasznok (mint pl. a rendszerváltás fölötti „csalódás”). Már eleve az is az ideológiai meggyőződés és értékválasztás függvénye, hogy ki milyen sikerkritériumokkal operál, és ennek megfelelően milyen foratókönyvek bekövetkezését várja el. Ez határozza meg, hogy ki milyen szemüveggel olvassa Bibót, és mennyiben teszi felelőssé őt vagy másokat azért, mert az általa követett eszmények miért nem valósultak meg, és hogy ezeket ő miért nem látta eléggé előre, vagy – aki a szerző nézeteinek beigazolódását érzékeli – éppen séggel miért váltak be jóslatai, miért érte meg kitartani akár utópisztikusnak tűnő elképzelései mellett akkor is, amikor a gyakorlatba történő átültetésükre szinte semmiféle esély sem látszott.

Az is leszűrhető az áttanulmányozott anyagból, hogy akik egy politikai gondolkodó teljesítményét következmény-centrikusan főleg rövidebb távon és inkább a kemény adatokon, a formális intézmények működésének mutatóin mérik, előbb-utóbb elfordulnak Bibótól, vagy csak a nosztalgia, a tekintélytiszteltet vagy a rutin tartja meg őket hívei táborában, illetve legfeljebb egy antipolitikai ízü, romantikus-eszképista szándékétikával vigasztalódhatnak. Ha azonban intézményeken és következményeken nemcsak a különféle alrendszerek létrejöttét értjük, hanem a – kétségkívül „puhább” – szokások, magatartási szabályok kiformalódását is, akkor nem szükségszerű, hogy a bibóizmus ugyanúgy a fantasztikát, a filantrópok vagy a különcök vadászterülete maradjon, ahogy befogadásának története során – egy egyéves, tébolyult konjunktúra-periódust leszámítva – mindig is volt.

Rövidítésjegyzék és irodalom

- „A magyar történetírás...”, 1960. – A magyar történetírás fejlődése az elmúlt évtizedekben. *Századok*, 1960/1–6. 45–81.
- „A nacionalizmus...”, 1960. – A nacionalizmus történelmi gyökereiről. Anket a Magyar Tudományos Akadémián. *Történelmi Szemle*, 1960/4. 310–360.
- „A Történettudományi...”, 1962. – A Történettudományi Munkabizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről. *Századok*, 1962/1–2. 206–239.
- „Az MTA Történettudományi...”, 1961. – Az MTA Történettudományi Intézetének vitája a nacionalizmus kérdéséről. *Századok*, 1961/6. 909–921.
- Alapító atya..., 2005. – Alapító atya. Rendszerváltók (45.) Stefka István interjúja Lezsák Sándorral. *Magyar Nemzet*, 2005. december 17.
- Albert Iván, 2006. – Albert Iván: 2006. július 13. Dzsembujországra, avagy élet a város peremén. <http://www.nepujsag.hu/index.php/dossziak/mellekletek/bacscai-dossziak/bajai-bajaink/90-2009.jan.24>.
- Allington, Daniel, 2008. – Daniel Allington: *How to Do Things with Words: Blasphemous Speech Acts, Satanic Intentions, and the Uncommunicativeness of Verses*. *Poetics Today*, Fall 473–524.
- Assmann, Jan, 2004. – Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet: írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. (Ford. Hidas Zoltán). Atlantisz, Budapest.
- Austin, John, 1990. – Austin, John: *Tetten ért szavak*. Akadémiai, Budapest.
- Bakk Miklós, 1997. – Bakk Miklós: Bibó, avagy a válság önismerete. Utószó Bibó István *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című kötetéhez. *Kritikon*, Bukarest.
- Balog Iván, 2004. – Balog Iván: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában*. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár, 2./
- Balog Iván, 2005. – Balog Iván: Bibó recepciója a közbeszédben a rendszerváltás után. <http://www.law.klte.hu/jati/bibo/tanulmanyok/2005>
- Balog Iván, 2006. – Balog Iván: NKA-jelentés Bibó recepciója a közbeszédben a rendszerváltás után. Kutatási jelentés. NKA-pályázat. 125 old. Kézirat.
- Balog Iván, 2006a. – Balog Iván: Bibó recepciója Franciaországban. Válogatás a politika az erkölcsi minimum mércéjén című, 2006. október 3–4-én Debrecenben megtartott konferencia előadásából. www.law.klte.hu/jati/bibo/tanulmanyok
- Balog Iván, 2007. – Balog Iván: Bibó recepciója (A harmadik út problémája) www.law.klte.hu/jati/bibo/tanulmanyok/2007
- Balog Iván, 2008. – Balog Iván: NKA-jelentés Bibó recepciója a rendszerváltás előtt. Kutatási jelentés. NKA-pályázat. 115 old. Kézirat.

Balog Iván, 2009. – Balog Iván: „A szabadság kis körei”-diskurzus a Bibó-recepcióban. In: *Közösségi relációk: elméletek, narratívák, hipotézisek*. Szerkesztette: Feleky Gábor. Belvedere Kiadó, Szeged, 56–69.

Balogh Tamás, 2005. – Balogh Tamás: Egy életmű és töredékei. (A Karinthy-filológia múltja és lehetséges jövője.) *Forrás*, 2005/1.

Barcy Magdolna–Szamos Erzsébet, 2002. – Barcy Magdolna–Szamos Erzsébet: „Mediare necesse est”. A mediáció technikái és alkalmazása. Animula, Budapest.

Barkóczi Dóra, 2009. – Barkóczi Dóra: Csapatépítő tábor a Pilisben. <http://www.mcc.hu/index.php?page=csapatepites> 2009. jan. 26.

Baumgartner, Jürgen, 1993. – Bibó István németországi fogadtatása. In: *Dénes Iván Zoltán–Takáts József* (szerk.) 1993. 162–165.

Beck Tibor–Germuska Pál, 1998. – Beck Tibor–Germuska Pál, 1979. évszámokban. <http://209.85.135.132/search?q=cache:ltk58VYr6hsJ:beszelo.c3.hu/98/11/081979.htm+Bib%C3%B3+temet%C3%A9se+titkosrend%C5%91r%C3%B6k&cd=2&hl=hu&ct=clnk&gl=hu>

Békés Csaba, 1993. – Békés Csaba: Bibó István távirata az amerikai elnökhöz. *Magyar Hírlap*, 1993. október 2.

Bence György–Kis János 1991 [1980]. – Bence György–Kis János: Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás. In: *Bibó-életrajzi I.* 386–403.

Benda Gyula, 1992. – Fehér Ferenc–Benda Gyula: Két bírálat egy könyvről. (Bibó István: *Különbség*.) *Holmi*, 1992/6. 876–884.

Bene Sándor 2003. – Bene Sándor: Szövegaktus. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2003/6. 628–702.

„Berlin, Isaiah válaszelevele...”, é. n. – Isaiah Berlin válaszelevele Ignatius Pálnak. Bodleian Library, Isaiah Berlin Collection, University of Oxford. Dr. Henry Hardy, az Isaiah Berlin-hagyaték kurátora ajándéka.

Bibó István–Matyasovszky Jenő, 1950. – Magyarország városhálózatainak kiépítése. Tervezték és szerkesztették: Bibó István és Matyasovszky Jenő. Kézirat gyanánt.

Bibó István, 1960. – Bibó István: Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok. S. a. r. és bev. Szabó Zoltán. Magyar Írók Szövetsége Külföldön, London.

Bibó István, 1973. – Bibó István: Tanya és urbanizáció. *Valóság*, 1973/12. 35–40.

Bibó István, 1975. – Bibó István: Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció. MTA Igazgatástudományi Bizottsága, Budapest.

Bibó István, 1981–84. – Bibó István összegyűjtött munkái I–IV. (Szerk.: Kemény István, Sárközi Máttyás) Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.

Bibó István, 1983. – Bibó István megjegyzései az „Európai napló”-ról. In: *Republikánus elmélkedések. Dialogues Européens*. Párizs. (Magyar Füzetek, 12.) 150–155.

Bibó István, 1986. – Bibó István: Válogatott tanulmányok I–III. Vál. és utószó Huszár Tibor. Szerk. és jegyzetek Vida István, Nagy Endre. A válogatásban és szerkesztésben közreműködött ifj. Bibó István. Magvető, Budapest.

Bibó, István 1986a. – István Bibó: *Misère des petits États en Europe de l’Est*. Traduit du Hongrois par György Kassai. L’Harmattan, Paris.

Bibó István, 1990. – Bibó István: Válogatott tanulmányok IV. köt. Vál. ifj. Bibó István és Huszár Tibor. Magvető, Budapest.

Bibó István, 1990a. – Bibó István: *Különbség*. S. a. r. Albert Tibor, Szöllősy Árpád, Kemény István. Bethlen Gábor Könyvkiadó–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest.

Bibó, István, 1991. – István Bibó: *Democracy, revolution, self-determination. Selected writings*. Ed. by Károly Nagy. Transl. by András Boros-Kazai. Columbia University Press, New York.

Bibó, István, 1993. – István Bibó: *Misère des petits États en Europe de l’Est*. Traduit du Hongrois par György Kassai. Albin Michel, Paris, 1993.

Bibó István, 1994. – *Demokratikus Magyarország*. Válogatás Bibó István munkáiból. Magvető, Budapest.

Bibó István, 1999. – Bibó István: Ókécskei előadás. In: *Dénes Iván Zoltán* (szerk.) 1999. 278–310.

Bibó István, 2001. – Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. (Fehér Ferenc tanulmányával.) Múlt és Jövő, Budapest.

Bibó MTA KK MS. – *Bibó István hagyatéka*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár.

Bibó-életrajzi I., 1991. – *Bibó-életrajzi I–II*. Századvég, Budapest–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.

BIEB, 1989. – *A Bibó István Emlékbizottság (BIEB) konferenciája*. Szeged, 1989. május 12–14. Kézirat. SZTE Egyetemi Könyvtár, Társadalomelméleti Gyűjtemény. Dokumentumtár. Lista hagyatéki anyagokról, kéziratokról. Dokumentumokról. 8-as dosszié.

Bíró Zoltán, 1988. – Bíró Zoltán: *Saját út*. Eötvös Kiadó, Budapest.

Bíró Zoltán, 1989. – Bíró Zoltán: *Ismét: harmadik út, saját út*. In: BIEB, 1989.

Bíró Béla, 2000. – Bíró Béla: *A gyűlölet terhe. Esszék, 1997–2000*. Liget Könyvek.

Bíró Béla, 2008. – Bíró Béla: A bibói szabadságfogalom és a társadalmi autonómia. In: Márton László (szerk.) 2008. 29–40.

Borsi-Kálmán Béla, 2002. – Borsi-Kálmán Béla: *Polgárosodott nemes vagy megnevesedett polgár? Írások a „nemesi polgárosodás” köréből*. Jelenkor, Pécs.

Borsi-Kálmán Béla, 2004. – Borsi-Kálmán Béla: *Kérdések és álkérdések. Gondolatok a csoport-érdeke-érvényesítés, a nemzeti önkép és a globális stratégiák összefüggéseiről*. Akadémiai, Budapest.

Bozóki András, 1989. – Bozóki András: Hozzászólás. In: BIEB, 1989.

Bozóki András–Kalmár Melinda–Ripp Zoltán (szerk.), 1999. – *A rendszerváltás foratókönyve. Kezesség-tárgyalások 1989-ben*. Negyedik kötet. Szerk. Bozóki András, Kalmár Melinda, Ripp Zoltán. Magvető, Budapest.

„Brit tudósok távirata Münnich Ferencnek...”, 1961. – Brit tudósok távirata Münnich Ferencnek 1961. március 14-én Bibó István kiszabadítása ügyében. *The Times*, 1961. március 17. Bodleian Library, Isaiah Berlin Collection, University of Oxford. Dr. Henry Hardy, az Isaiah Berlin-hagyaték kurátora ajándéka.

„Brit tudósok távirata...”, 1962. – Brit tudósok távirata Kádár Jánosnak Bibó István kiszabadítása érdekében. 1962. február 22. Bodleian Library, Isaiah Berlin Collection, University of Oxford. Dr. Henry Hardy, az Isaiah Berlin-hagyaték kurátora ajándéka.

Chaumont, Jean-Michel, 1997. – Jean-Michel Chaumont: *La concurrence des victimes. Génocide, identité, reconnaissance*. Éditions La Découverte&Syros, Paris.

- Csepregi, András, 2003. – András Csepregi: *Two Ways of Freedom. Christianity and Democracy in the Thought of István Bibó and Dietrich Bonhoeffer*. Acta Theologica Lutherana Budapestinensia II. Budapest.
- Csizmádia Ervin, 1995. – Csizmádia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék: 1968–1988: dokumentumok*. I. Monográfia. II. Interjúk. III. Dokumentumok. T-Twins, Budapest.
- Csizmádia Ervin, 2001. – Csizmádia Ervin: *Makkai János. Ösztön és politika: a magyar reform-jobboldal a két háború között*. Új Mandátum, Budapest.
- Csizmádia Ervin, 2001a. – Csizmádia Ervin: *Diskurzus és diktatúra: a magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Századvég, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, 1976. – Dénes Iván Zoltán: A történelmi szükségszerűség értelmezésének problémájához. Megjegyzések Hanák Péter tanulmánykötete kapcsán. *Valóság*, 1976/9. 99–104.
- Dénes Iván Zoltán, 1976a. – Dénes Iván Zoltán: A „hamis realizmus” eszményítése. In: Molnár Mátyás (szerk.), 1976. 78–86.
- Dénes Iván Zoltán, 1988. – Dénes Iván Zoltán: *Az önrendelkezés érvényessége*. Magvető, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán (szerk.), 1993. – Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Tanulmány Kiadó, Pécs.
- Dénes Iván Zoltán–Takáts József (szerk.), 1993a. – Dénes Iván Zoltán–Takáts József (szerk.): *Bibó István életművének aktualitása. Konferencia a Friedrich Ebert Stiftung támogatásával*. Szeged, 1992. november 5–7. Friedrich Ebert Stiftung, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, 1999. – Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkot.* Osiris, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, 2001. – Dénes Iván Zoltán: *Európai mintakövetés és nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán (szerk.), 2001. – *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerk.: Dénes Iván Zoltán. Új Mandátum, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, 2002. – Dénes Iván Zoltán. *Önrendelkezés, nemzet, nacionalizmus. Egy értelmezés kontextusai*. Régió, 2002/4. 58–78.
- Dénes Iván Zoltán (szerk.) 2004. – *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*. Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán. Sajtó alá rendezte, a szövegeket gondozta: Balog Iván, Tóth László Dávid. Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Dénes Iván Zoltán (szerk.), 2004a. – *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei, 1849–2002*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. (Eszmetörténeti Könyvtár, 1.)
- Dénes Iván Zoltán (szerk.), 2006. – *Liberty and the Search for Identity. Liberal Nationalisms and the Legacy of Empires*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Central European University Press, Budapest–New York.
- Dénes Iván Zoltán, 2008. – Dénes Iván Zoltán: *Szabadság – közösség. Programok és értelmezések*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, 2008a. – Dénes Iván Zoltán: *Liberalizmusok és nacionalizmusok. Magyar Tudomány*, 2008/1.

- Donáth Blanka, G. 2005. – G. Donáth Blanka: *Futamok a Halljad, Izráel!-hez*. Arktisz Kiadó, Budapest.
- Durant, Alan–Izarra, Laura, 2001. – Alan Durant–Laura Izarra: *Reading Mixed Reception: The Case of the Satanic Verses*. CAUCE, *Revista de Filología y su Didáctica*, 24, 2001. 653–677.
- Elek István, 1995. – Elek István: *Az elfogultságok kertjéből*. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Elek István, 1997. – Elek István: *Polgár és kora*. Osiris, Budapest.
- Elek István, 1999. – Elek István: *Bukás előtt, győzelem után*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Elek István, 2002. – Elek István: *Magyarnak lenni, MOST! Válasz*, Budapest.
- Elek István, 2004. – Elek István: *A korrobori ma. Későn kapcsolunk? Heti Válasz*, V. 6. 63.
- Eörsi István, 1991 [1980]. – Eörsi István: *Tűnődések egy régi vitáról*. In: *Bibó-émlékkönyv I.* 300–313.
- Erdei Ferenc, 1974. – Erdei Ferenc: *Magyar város*. Akadémiai, Budapest.
- Erdei Ferenc, 1980. – Erdei Ferenc: *A magyar társadalomról*. Akadémiai, Budapest.
- Erdélyi Ágnes, 1991 [1980]. – Erdélyi Ágnes: *Eltorzult kozmopolita alkot.* (Egy hazátlan bitang tévelygése és hazatalálása.) In: *Bibó-émlékkönyv I.* 219–227.
- Erdődy Gábor, 1993. – Erdődy Gábor: *A 19. századi német liberalizmus*. Argumentum, Budapest.
- Erdődy Gábor, 2001. – Erdődy Gábor: *A német hisztéria gyökerei: modernitás és nemzet-válás dilemmái, 1806–1914*. In: *Dénes Iván Zoltán (szerk.), 2001.* 93–110.
- Erdődy Gábor, 2001a. – Erdődy Gábor: *Unity or Liberty? German Liberalism Founding an Empire, 1850–1879*. In: *Dénes Iván Zoltán (szerk.), 2006.*
- „Ez az én forradalmam”, 1996. – „Ez az én forradalmam”. Göncz Árpád beszél életútjáról és a történelemről. http://209.85.129.132/search?q=cache:sD8jggYUE18J:www.c3.hu/~eufu/zetek/index_22.php%3Fnagya%3D22/22_A01_Gonc.html+G%C3%B6ncz+szocialista+pluralizmus&cd=6&hl=hu&ct=clnk&gl=hu
- Faragó Béla, 1986. – Faragó Béla: *Nyugati liberális szemmel: a mai magyar ellenzéki gondolkodásról*. Dialogues Européens, Paris.
- Fehér Ferenc, 2001. – Bibó István és a zsidókérdés Magyarországon. In: *Bibó István, 2001.* 219–258.
- Fehér Pál, E. 1979. – E. Fehér Pál: *A Bibó-probléma*. Kritika, 9. 25–27.
- Fehér Pál, E. 2001. – E. Fehér Pál: *Bibó aktualitása és Szlovákia*. <http://www.hhrf.org/ujszo/2001/188/velemenym.htm>
- Feleky Gábor, (szerk), 1989. – *Közösségi relációk: elméletek, narratívák, hipotézisek*. Belvedere Kiadó, Szeged.
- Finkelkraut, Alain, 1996. – Alain Finkelkraut: *A gondolkodás veresége*. Osiris, Budapest.
- Finkelkraut, Alain, 2001. – Alain Finkelkraut: *A hálátlanság. Beszélgetés korunkról – Az ellenségek és a démonok*. (Seláf Levante fordítása.) *Nagyvilág*, 2001/5.
- Finkelkraut, Alain 2001a. – Alain Finkelkraut: *A hálátlanság*. Európa, Budapest.

- Finkelkraut, Alain, 2002. – Alain Finkelkraut: Emlékezés, új nyugtalanság. Várkonyi Be-
nedek interjúja Alain Finkelkrauttal. *Élet és Irodalom*, 2002. január 11.
- Gal, Susan, 2000. – Susan Gal: Bartók Béla temetése: Európa-kép a magyar politikában.
In: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.), 2000. 259–285.
- Gáli József, 1991 [1980]. – Gáli József: Uchronisztikus eszmefuttatás... In: *Bibó-emlékkönyv*
II. 391–397.
- Garfinkel, Harold, 1967. – Harold Garfinkel: *Studies in Ethnomethodology*. Prentice-Hall,
Inc. Englewood Cliffs, New Jersey.
- Gergely András, 1999. – Gergely András: Bibó István a kiegyezésről és a dualizmus rend-
szeréről. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.), 1999. 65–77.
- Gergely András (szerk.), 2003. – *Magyarország története a 19. században*. Szerk. Gergely And-
rás. Osiris, Budapest.
- Gerő András, 1988. – Gerő András: Az elsőpró kisebbség. *Népképviselő a Monarchia Magyar-
országán*. Gondolat, Budapest.
- Gerő András, 1993. – Gerő András: *Magyar polgárosodás*. Atlantisz, Budapest.
- Gerő András, 2004. – Gerő András: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika*
XIX–XX. századi történetéből. ELTE Eötvös Kiadó–Polgárt, Budapest.
- Glózer Rita, 2008. – Glózer Rita: *Diskurzusok a civil társadalomról: egy fogalom transzformációi*
a rendszerváltó évek értelmiségi közbeszédében. L'Harmattan, Budapest.
- Granasztói György, 1991 [1980]. – Granasztói György: Kis közösség, nagypolitikai gondo-
lat. In: *Bibó-emlékkönyv* II. 365–373.
- Gresh, Alain, 2004. – Alain Gresh: *L'Islam, la République et le monde*. Fayard, Paris.
- Gyáni Gábor, 2000. – Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvi-
lág, Budapest.
- Gyáni Gábor, 2003. – Gyáni Gábor: *Posztmodern kánon*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Buda-
pest.
- Gyáni Gábor, 2007. – Gyáni Gábor: *Relatív történelem*. Typotex, Budapest.
- Gyáni Gábor, 2002. – Gyáni Gábor: *Történelemszövegek*. L'Harmattan, Budapest.
- György Péter, 2000. – György Péter: *Néma hagyomány: kollektív felejtés és a kései múlttel-
mezés 1956–1989-ben. A régmúlttól az örökségig*. Szerk. Csáki Judit. Magvető, Buda-
pest.
- Gyurgyák János, 2001. – Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris, Buda-
pest.
- Habermas, Jürgen 1982. – Jürgen Habermas: *Theorie des kommunikativen Handelns*. (2. Aufl.)
Bd. 1. Handlungsrationaliät und gesellschaftliche Rationalisierung. Bd. 2. Zur Kritik der
funktionalistischen Vernunft. Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Hajnal István, 1936. – Hajnal István: *Az újkor története*. Révai, Budapest.
- Hajnal István, 1993. – Hajnal István: *Technika, művelődés*. História-MTA Történettudomá-
nyi Intézete, Budapest.
- Hajnal István, 1995 [1946]. – Hajnal István ajánlása [Bibó István] akadémiai levelező tag-
ságára. In: *Huszár Tibor–Litván György–S. Varga Katalin (szerk.)* 1995. 360.

- Halda Aliz, 1991 [1980]. – Halda Aliz: A valóság fogadatlan prókátora. In: *Bibó-emlék-
könyv* I. 334–346.
- Hanák Péter, 1975. – Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában*. Gondolat, Budapest.
- Hanák Péter, 1994. – Hanák Péter: Kinn vagyunk a zsákutcából. *Magyar Lettre Inter-
nationale*, 12. 63–70.
- Hanák Péter, 2001. – Hanák Péter: 1867 – európai térben és időben. História-MTA Törté-
nettudományi Intézete, Budapest.
- Hankiss Elemér, 1986. – Hankiss Elemér: *Diagnózisok*. Magvető, Budapest. /Gyorsuló idő/
Hankiss Elemér, 1989. – Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák*. Közgazdasági és Jogi,
Budapest.
- Haraszti Miklós, 1991 [1980]. – Haraszti Miklós: Bibó kettős példamutatása. In: *Bibó-em-
lékkönyv* II. 245–247.
- Hirschman, Albert O., 1995. – Albert O. Hirschman: *Kivonulás, tiltakozás, hűség*. Hogyan rea-
gálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek? Osiris, Budapest.
- Horváth Barna, 1995 [1942]. – Horváth Barna – Bibó Istvánnak. In: *Huszár Tibor –Litván*
György–S. Varga Katalin (szerk.), 1995. 197.
- Horváth Barna, 1995 [1946]. – Horváth Barna: Dr. Horváth Barna egyetemi tanár felter-
jesztése a vallás-központú miniszterhez Bibó István nyilvános rendes egyetemi
tanárrá való kinevezéséhez. In: *Huszár Tibor–Litván György–S. Varga Katalin (szerk.)*,
1995. 343–350.
- Horváth Iván, 2001. – Horváth Iván: A szimmetriakövetelés. 2000, 2001, október. 3–13.
- Huszár Tibor, 1979. – Huszár Tibor: *Történelem és szociológia. A cselekvő ember nyomában*.
Magvető, Budapest.
- Huszár Tibor, 1986. – Huszár Tibor: Bibó István, a gondolkodó, a politikus. In: *Bibó István*,
1986. 385–535.
- Huszár Tibor, 1989. – Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*.
Kolonel Bt., Debrecen.
- Huszár Tibor, 1991. – Huszár Tibor: *Párhuzamok és kereszteződések*. Erdei Ferenc, Bibó István
és a Márciusi Front. A Makói Múzeum Füzetek, 68. Budapest–Makó.
- Huszár Tibor–Litván György–S. Varga Katalin (szerk.), 1995. – *Bibó István (1911–1979). Életút*
dokumentumokban. Szerk. Huszár Tibor–Litván György–S. Varga Katalin. 1956-os Inté-
zet–Osiris–Századvég. Budapest.
- Huszár Tibor, 2008. – Huszár Tibor: *Bibó estéje. Levelek, dokumentumok népi mozgalomról és*
a Magyar Község peréről. Corvina, Budapest.
- „Ignotus Pál levele...”, 1962. – Ignotus Pál levele Isaiáh Berlinnek, London, 1962. január 24.
Bodleian Library, Isaiáh Berlin Collection, University of Oxford. Dr. Henry Hardy, az
Isaiáh Berlin-hagyaték kurátora ajándéka.
- „Interjú Kosáry Domokossal...”, 1989. – Interjú Kosáry Domokossal. *Janus*, 1989. VI. 2.
7–16.
- Jauss, Hans Robert, 1999. – Hans Robert Jauss: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – iro-
dalmi hermeneutika*. Osiris, Budapest.

Jayyusi, Lena, 1993. – Lena Jayyusi: Premeditation and happenstance: The social construction of intention, action and knowledge. *Human Studies* 16: 435–454.

Jászi Oszkár, 1982. – Jászi Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Ford. Zinner Judit, előszó: Hanák Péter. Gondolat, Budapest.

Juhász Gyula, 1969. – Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1918–1945*. Kossuth, Budapest.

Juhász Pál, 1989. – Juhász Pál: Hozzászólás. In: *BIEB*, 1989.

Kálmán C. György (szerk.), 2001. – *Az értelmező közösségek elmélete*. Szerk. Kálmán C. György. Balassi, Budapest.

„Kardal...”, 2004. – „Kardal (Závada Pál író). *Magyar Narancs*, XVI. évf., 14. szám. X: 28. 26–27.

Karsai László–Molnár Judit (szerk.), 2002. – *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Szerk. Karsai László és Molnár Judit. MAZSIHISZ, Budapest.

Kecskeméti Gábor, 2003. – Kecskeméti Gábor: Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2003/6. 703–728.

Kemény István, Bill Lomax (s. a. r.) 1986. – *Magyar munkástanácsok 1956-ban. Dokumentumok. Sajtó alá rend. Kemény István, Bill Lomax*. Magyar Füzetek, Párizs.

Kemény István, 1993. – Kemény István: *A magyar társadalom szociológiája*. MTA doktori értekezés. Kézirat. Szeged.

Kende Péter (vál.), 1997. – Bibó nyugatról – élteben, holtában. *Külhoni magyarok írásai Bibó Istvánról*. Válogatta és bevezetéssel ellátta: Kende Péter. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Basel–Budapest.

Kenedi János, 1991 [1980]. – A hajthatatlan és a megalkuvó. In: *Bibó-émlékkönyv II*. 194–231.

Kenedi János, 1992. – Kenedi János: *A halál és a leányka*. Századvég, Budapest.

Kenedi János (szerk.), 1996. – *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról*. Összeállította és szerkesztette: Kenedi János. 1956-os Intézet, Budapest.

Kéri László–Orbán Viktor, 1994. – Kéri László interjúja Orbán Viktorral. Századvég, Budapest.

Kis János, 2008. Hozzászólás az ArchivNet körkérdésére. http://www.natarch.hu/archivnet/rovat/forras.phtml?forras_kod=273 2009. jan. 24.

Kis János–Köszeg Ferenc–Solt Ottília, 1987. – Kis János–Köszeg Ferenc–Solt Ottília: Társadalmi szerződés. A politikai kibontakozás feltételei. *Beszélő*, különszám. 1987. június.

Kolosi Tamás, 1982. – Kolosi Tamás: A strukturális viszonyok körvonalai. *Valóság*, 1982/11. 1–17.

Konrád György, 1986. – Konrád György: *Antipolitika*. AB Független Kiadó, Budapest.

Konrád György–Szelényi Iván, 1989. – Konrád György–Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat, Budapest.

Konrád György, 1991 [1980]. – Konrád György: A harmadik reformkor elé. (Naplójegyzetek.) In: *Bibó-émlékkönyv I*. 43–57.

Kosáry Domokos, 1987. – Kosáry Domokos: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Magvető, Budapest.

Koselleck, Reinhart, 1997. – Reinhart Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. József Műhely, Budapest.

Kovács András, 1991 [1980]. – Kovács András. In: *Bibó-émlékkönyv* 118–40.

Kovács Gábor, 2004. – Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig*. Bibó István, a politikai gondolkodó. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár, 3./

Kovács Imre, 1997 [1980]. – Kovács Imre: Jó alternatíva-e Bibó „harmadik útja”? In: *Kende Péter (vál., bev.)*, 1997. 134–140.

Körösenyi András, 2000. – Körösenyi András: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*. Osiris, Budapest.

Körösy Ferenc, 1948. – Körösy Ferenc: „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után”. *Magyar folyóiratszemle. Huszadik Század*, 1948. december.

Kulcsár István, 2000. – Kulcsár István: A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban. In: *A zsidóság útja*. Összeállította: Kőbányai János. Múlt és Jövő, Budapest. 366–372.

Kulcsár István, 2006. – Kulcsár István: *Zsidó gyógyás*. Argumentum, Budapest.

Lakatos László, 1993. – Lakatos László: Hajnal hatása. In: *Dénes Iván Zoltán (szerk.)*, 1993. 109–117.

Lakatos László, 1996. – Lakatos László: *Az élet és a formák*. Hajnal István történelemszociológiája. Új Mandátum, Budapest.

Lakatos László, 2004. – A szabadság dilemmái. Konferencia Bibó István (1911–1979) emlékére. Bibó István Szellemi Műhely, 2004. április 28–30. *Politikai históriák Közép-és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Lakatos László referátuma. <http://www.law.klte.hu/jati/bibo/programok>

Lányi Kamilla, 1998. – Lányi Kamilla: A bibói életpálya: egy magyar sors. *BUKSZ*, 1998/3. 247–261.

Laignel-Lavastine, Alexandra 2005. – Alexandra Laignel-Lavastine: *Esprits d'Europe. Autour de Czeslaw Milosz, Jan Patocka, István Bibó*. Calmann-Lévy, Paris.

Légrádi Tibor, 1989. – Légrádi Tibor: Hozzászólás. In: *BIEB*, 1989.

Linz, Juan J., 2000. – Juan J. Linz : *Totalitarian and authoritarian regimes*. Boulder, Colo. Lynne Rienner, London.

Losoncz Alpár, 1995. – Losoncz Alpár: Bibó a jugoszláv háborúk idején. *Forrás*, 1995/12. 55–66.

Lőrincz József, D. 2002. – D. Lőrincz József: A civil társadalom problémája 1989 után. *Politikai kultúra az átmenetben*. Különszám. *WEB*. 2002.

Luhmann, Niklas–Fuchs, Peter, 1989. – Niklas Luhmann–Peter Fuchs: *Reden und Schweigen*. Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main.

Lukács György, 1986. – Lukács György: A „demokrácia válsága” – vagy jobboldali kritikája? A magyar demokrácia válsága cikk vitája. Lukács György hozzászólása. In: *Bibó István*, 1986. I. 83–104.

Mannheim, Karl, 1940. – Karl Mannheim: *Man and Society in an Age of Reconstruction*. Routledge&Kegan Paul, London.

Mannheim, Karl, 1996. – Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Budapest.

- Márton László, 1995. – Márton László: *Tudósítások a senkiföldjéről*. Magyar Írószövetség–Belvárosi Könyvkiadó, Budapest.
- Márton László (szerk.), 2008. – *Kortársunk*, Bibó István. Szerk.: Márton László. Pallas, Budapest.
- Márványi Judit, 1991 [1980]. – Márványi Judit: Köszönet helyett. In: *Bibó-emlékkönyv I.* 236–248.
- Mészöly Miklós 1991 [1980]. – Félelem és demokratikus érzés. (Kulcsszavak Bibó István életművében.) In: *Bibó-emlékkönyv I.* 351–367.
- Michnik, Adam 1985. – Adam Michnik: *Letters from prison and other essays*. University of California Press, Berkeley.
- Miszlivetz Ferenc–Jensen, Jody, 1998. – Miszlivetz Ferenc–Jody Jensen: A civil társadalom metamorfózisa: 1988–1999. In: Miszlivetz Ferenc (szerk.): *Közép-Európai változások. Társadalmi folyamatok és stratégiák*. Savaria University Press, Szombathely.
- Molnár Gusztáv, 1991 [1980]. – Molnár Gusztáv: A felkészülés kötelessége. In: *Bibó-emlékkönyv II.* 231–236.
- Molnár Mátyás (szerk.), 1976. – A Rákóczi szabadságharc vitás kérdései. Vaja–Nyíregyháza.
- Molnár Sebestyén, 1949. – Molnár Sebestyén: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. *Husadik század*, XXXVII. 1. sz. 40–47.
- Monostori Imre, 2001. – Monostori Imre: A Németh László-recepció története a „rendszerváltozás” után. *Kortárs*. 2001/2–3. 1–24.
- Murányi Gábor, 2005. – Murányi Gábor: A (Huszár)–Knopp–Kornidesz jelentés. *Élet és Irodalom*, 2005. október 26.
- Nagy Endre, 1986. – Nagy Endre: Jegyzetek. In: *Bibó István*, 1986.
- Nagy Endre 2001. – Nagy Endre: *Tettbeszéd*. Bibó István 1935-ös „megtérése”. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.), 2001. 111–145.
- Németh G. Béla, 1998. – Németh G. Béla: *Írók, művek; emberek*. Krónika Nova, Budapest.
- Németh G. Béla, 2000. – Németh G. Béla: *Hét folyóirat 1945–1950*. Csokonai, Debrecen.
- „Ösztön és politika...”, 2003. – Ösztön és politika. Makkai János és a magyar reformjobb-
oldal a két háború között. (Tamás Tibor interjúja Csizmadia Ervinnel) *NOL*, 2003. IV. 3.
- Papp Zsolt, 1988. – Papp Zsolt: *Kormetszetek*. Kossuth, Budapest.
- Pataki Ferenc 2009. – Pataki Ferenc: Érzelmek a politikában.
http://209.85.135.132/search?q=cache:Ue-Xk_2TO_8J:www.mozgovilag.hu/2009/03/03/pataki.htm+Bib%C3%B3+nyomor%C3%B3As%C3%A1g&cd=40&hl=hu&ct=clnk&gl=hu.
- Péterfi Ferenc, 2003. – Péterfi Ferenc: Micsoda demokrácia. 2003.12.11.
<http://www.nonprofit.hu/hirek/egyhiz/244282.html> 2009. jan. 24.
- Pető Iván, 1989. – Pető Iván: Polgárosodás, közeposztályosodás, polgári restauráció. In: *BIEB*, 1989.
- Radnóti Sándor, 1991 [1980]. – Radnóti Sándor: A legitimáció keletkezése. In: *Bibó-emlékkönyv I.* 367–382.
- Réz Pál, 1991. – Réz Pál: Előszó. In: *Bibó-emlékkönyv I.* 5–7.

- Ricoeur, Paul, 1981. – Paul Ricoeur: *Essays on language, action and interpretation*. Edited, translated and introduced by John, B. Thompson. Maison des Sciences de L'homme and Cambridge University Press.
- Sándor Iván, 1988. – Sándor Iván: *Leperegnek a nyolcvanas évek*. A kilencvenes évek és Bibó hagyatéka. Magvető, Budapest.
- Schlett István, 1993. – Schlett István: Deák – tükörben. A „haza bölcse” Eötvös, Kossuth és Bibó látószögéből. *Világosság*, 1993/12. 15–25.
- Sebestyén László, 1989. – Sebestyén László: Hozzászólás. In: *BIEB*, 1989.
- Seregi Károly, 2009. – Seregi Károly: *Országjelentés. Kertész kritikusainak irodalmunk nagyjaival van vitájuk*.
http://209.85.135.132/search?q=cache:wZiRhKUrIAoJ:www.hetek.hu/fokusz/200911/kerteszkritikusainak_irodalmunk_nagyjaival_van_vitajuk+Bib%C3%B3+nyomor%C3%B3As%C3%A1g&cd=20&hl=hu&ct=clnk&gl=hu
- Soós Mária, H. (szerk.), 1991. – *Címzett vagy feladó Erdei Ferenc. Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944*. Szerk. H. Soós Mária. Magvető, Budapest.
- Szabad György, 1967. – Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján 1860–1861*. Akadémiai, Budapest.
- Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt (szerk.), 2000. – *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Szerk. Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt. Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, Budapest.
- Szabó Miklós, 1989. – Szabó Miklós: A harmadik út – tegnap és ma. In: *BIEB*, 1989.
- Szabó Miklós, 1995. – Szabó Miklós: *Múmiák öröksége*. Politikai és történeti esszék. Új Mandátum, Budapest
- Szabó Zoltán, 1987. – Szabó Zoltán: *Terepfelverés*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- Szalai Júlia, 1989. – Szalai Júlia: Új típusú társadalmi feszültségek a nyolcvanas évek Magyarországon. In: *BIEB*, 1989.
- Szalai Pál, 1989. – Szalai Pál: Hozzászólás. In: *BIEB*, 1989.
- Szalai Pál, 1991. – Szalai Pál: Bibó eszméi nem győzedelmeskednek? *Eszmélet*, 1991/9–10. 130–139.
- Szalai Pál, 2000. – Szalai Pál: Két vitairat. A bibótanítás zsákutcaja. *Mozgó Világ*, 2000. XI. 26. (26. évf., 11. szám)
- Szelényi Iván, 1990. – A Századvég körkérdése a népi–urbánus ellentétéről. Szelényi Iván válasza. *Századvég*, 1990/2. 275–281.
- Szelényi Iván, 1990a. – Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Európa, Budapest.
- Szelényi Iván, 1990b. – Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai, Budapest.
- Szentpéteri István, 1989. – Szentpéteri István: *Bibó Szegeden*. Előadás. Szeged, 1989 tavasza. Gépelt kézirat. SZTE Egyetemi Könyvtár, Társadalomelméleti Gyűjtemény.
- Sziklai László, 1981. – Sziklai László: *Demokrácia és realizmus*. *Világosság*, 1981/6. 41–44.
- Szilágyi Sándor, 1985. – Szilágyi Sándor: *A szellemi ellenállás jelképe*. Bibó-tanulmányok. ABC Független Kiadó, Budapest.
- Szilágyi Sándor, 1989. – Szilágyi Sándor: Hozzászólás. In: *BIEB*, 1989.
- Szilágyi Sándor, 1991 [1980]. – Szilágyi Sándor: Történelmi emlékezet és szájhagyomány. In: *Bibó-emlékkönyv II.* 404–412.

- Szilágyi Sándor, 1999. – Szilágyi Sándor: *Ostinato. Publicisztikai dolgozatok, Bibó-tanulmányok és irodalmi stúdiumok*. Új Mandátum, Budapest.
- Szilágyi Sándor, 2001. – Bibó István. Vál., sajtó alá rend., bev., jegyzetek: Szilágyi Sándor. Az életrajzi adatokat összeállította Kenedi János. A bibliográfiát készítette Székely Beáta. Új Mandátum, Budapest.
- Szombati Kristóf, 2003. – Szombati Kristóf: *Bibó István – Zsidók és antiszemiták*. <http://www.szochalo.hu/tudomany/temak/kisebbsseg/index.html/rezumeek>. 2003-04-27
- Szűcs Jenő, 1991 [1980]. – Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. In: *Bibó-emlékkönyv I.* 161–219.
- Takáts József, 1995. – Takáts József: A megfelelő ötvözet. Két írás Bibó kapcsán. *Forrás*, 12. 76–87.
- Takáts József, 2006. – Takáts József: *Módszertani berek. Írások az irodalomtörténet-írásról*. University of Jyväskylä, Jyväskylä.
- Tamás Gáspár Miklós, 1994. – Tamás Gáspár Miklós: *Másvilág. Politikai esszék*. Új Mandátum, Budapest.
- Tamás Tibor, 2004. – Tamás Tibor: *Zsidókérdés – Bibó szellemében*. <http://www.tamastibor.blog.nol.hu>. XII. 1.
- Terray, Emmanuel, 2004. – Emmanuel Terray: La question du voile: une hystérie politique. http://reseau-ipam.org/article.php?id_article=94
- Tóth-Matolcsi László, 2005. – Tóth-Matolcsi László: *Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár, 4./
- Tőkéczi László, 1999. – Tőkéczi László: *Történelem, eszmék, politika*. Kairos, Budapest.
- Trencsényi Balázs, 2006. – Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár, 6./
- Ungváry Krisztián, 2000. – Ungváry Krisztián: Gyötrő illúziók. Bibó és 1945 eseményei. *Beszélő*, 2000/ január. 40–48.
- Vágvolgyi B. András, 1990. – A Századvég körkérdése a népi-urbánus ellentétéről. Vágvolgyi B. András válasza. *Századvég*, 1990/2. 288–291.
- Van Dijk, Teun, 1978. – Teun Van Dijk: A note on the partial equivalence of text grammars and context grammars. In: M. Loflin & J. Silverberg, (Eds.) *Discourse and inference in cognitive anthropology*. Mouton, The Hague. 135–144.
- Varga Domokos, 1991 [1980]. – Varga Domokos: Bibó István eszméi és a finn fejlődés útja. In: *Bibó-emlékkönyv I.* 334–346.
- Varga János, 1969. – Varga János: *Jobbágyrendszer a feudalizmus kései századaiban (1556–1767)*. Akadémiai, Budapest.
- Várnai Györgyi (szerk.), 1992. – Valóság '70. Szerkesztette: Várnai Györgyi. Scientia Humana, Budapest.
- Vezér Erzsébet, 1991 [1980]. – Vezér Erzsébet: Töprengés az antiszemizmusról Bibó István tanulmánya nyomán. In: *Bibó-emlékkönyv I.* 227–235.
- Vida István 1986. – Vida István: *Jegyzetek*. In: *Bibó István, 1986*.

- Watzlawick, Paul–Weakland, John H.–Fisch, Richard, 1990. – Paul Watzlawick–John H. Weakland–Richard Fisch: *Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei*. Gondolat, Budapest.
- Watzlawick, Paul–Beavin, Janet Helmick–Jackson, Don D. 1968. – Paul Watzlawick–Janet Helmick Beavin–Don D. Jackson: *Pragmatics of Human Communication. A Study of Interactional Patterns, Pathologies, and Paradoxes*. Faber and Faber, 24 Russell Square, London.

Závada Pál, 2004. – Závada Pál: *A fényképész utókora*. Magvető, Budapest,

Névmutató

Albert Iván 70, 151
 Albert Tibor 153
 Allington, Daniel 15, 151
 Arany Bálint 139
 Assmann, Jan 14, 151
 Austin, John 14, 151

 Bakk Miklós 135, 151
 Balog Iván 13, 63, 69, 144, 151–152, 154, 168
 Balogh Tamás 23, 152
 Barcy Magdolna 152
 Barkóczi Dóra 70, 152
 Baumgartner, Jürgen 44, 152
 Beck Tibor 27, 152
 Békés Csaba 21, 152
 Bellavics István 73
 Bence György 92–93, 95, 98, 130, 152
 Benda Gyula 30, 152
 Bene Sándor 15, 152
 Berlin, Isaiah 152–153, 157
 Bethlen István, gr. 141
 Bibó István, ifj. 37, 74, 152
 Bilecz Endre 74
 Bíró Béla 45, 153
 Bíró Zoltán 74, 76–77, 79, 153
 Biszku Béla 25
 Boda Zsolt 156, 161
 Borbándi Gyula 74, 138–139
 Boros-Kazai András 153
 Borsi-Kálmán Béla 141–142, 153
 Bozóki András 42, 74, 79, 153
 Braham, Randolph L. 158

 Carter, James Earl „Jimmy” 25
 Chaumont, Jean-Michel 45, 153
 Churchill, Winston Leonard Spencer, Sir 39

Csáki Judit 156
 Csepregi András 140, 154
 Csizmadia Ervin 25, 48, 109, 140–141, 154, 160
 Csoóri Sándor 68

 Deák Ferenc 115, 161
 Dénes Iván Zoltán 8, 13, 20, 22, 64, 74, 76, 78, 81, 88, 117, 135, 144–145, 152–156, 159, 160, 168
 Donáth Blanka, G. 102–103, 155
 Donáth Ferenc 26, 109
 Dorogi Zsigmond 23
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 144
 Dózsa György 31
 Dubček, Alexander 38, 99
 Ducreux, Elisabeth 9
 Durant, Alan 15, 155

 Elek István 137, 139–140, 143, 155
 Eörsi István 121–122, 155
 Erdei Ferenc 19, 22, 29–32, 65, 138–139, 155, 157
 Erdélyi Ágnes 104, 107–108, 155
 Erdődy Gábor 44, 155

 Faragó Béla 9, 155
 Farkas Ferenc, bisztrai 109
 Farkasházy Pepi 106
 Fehér Ferenc 110–111, 152–153, 155
 Fehér Pál, E. 53, 121, 155
 Fejtő Ferenc 9
 Feleky Gábor 8, 152, 155
 Ferrero, Guglielmo 95
 Finkielkraut, Alain 46, 155, 156
 Fisch, Richard 146, 163
 Fuchs, Peter 147, 159

Gal, Susan 133, 156
 Gáli József 106–108, 156
 Gall, Lothar 44
 Garfinkel, Harold 50, 156
 Gaulle, Charles André Joseph Marie de 46
 Gergely András 73, 117, 156
 Germuska Pál 27, 152
 Gerő András 115, 117, 156
 Gimes Miklós 109
 Glózer Rita 17, 156
 Gorbacsov, Mihail Szergejevics 38, 41–42, 51, 61
 Göncz Árpád 73, 155
 Granasztói György 108, 156
 Gresh, Alain 9, 45, 156
 Grósz Károly 40

 Gyáni Gábor 14, 30, 156
 Gyarmati György 74
 György Péter 82, 156
 Gyurgyák János 135, 141, 156

 Habermas, Jürgen 96, 133, 145, 147, 156
 Hajnal István 19, 29, 31, 53, 66, 156, 159
 Halda Aliz 98, 157
 Hanák Péter 115, 117, 154, 157–158
 Hankiss Elemér 31, 40–41, 79–80, 157
 Haraszi Miklós 92, 157
 Hardy, Henry 152–153, 157
 Hegedős Mária 9
 Heller Ágnes 23, 69
 Hidas Zoltán 151
 Hirschman, Albert O. 35, 157
 Hitler, Adolf 126
 Horel, Catherine 9
 Horváth Barna 18–19, 157
 Horváth Iván 141, 157
 Huszár Tibor 18, 20, 22–23, 28–30, 32, 34, 36–37, 39, 66, 121–127, 138, 152, 156–157, 160
 Huszárik Zoltán 69

Ignotus Pál 22, 152, 157
 Ilia Mihály 73
 Illyés Gyula 26, 68
 Izarra, Laura 15, 155

 Jászi Oszkár 110, 117, 129, 158
 Jauss, Hans Robert 15, 157
 Jajyusi, Lena 15, 158
 Jensen, Jody 68, 160
 Juhász Gyula 22, 158
 Juhász Pál 32, 56, 74, 79–81, 158

Kádár János 38, 40, 43, 72, 153
 Kálmán C. György 16, 158
 Kalmár Melinda 42, 153
 Karsai László 158
 Kassai György 152–153
 Kecskeméti Gábor 158
 Kecskeméti Károly 168
 Kemény István 20, 31, 53–54, 152–153, 158
 Kende Péter 22, 103, 158–159
 Kenedi János 21, 26, 41–42, 92, 98–101, 106, 158, 162
 Kéri László 135–136, 156, 158
 Kertész Dezső 74
 Kis János 52, 68, 92–93, 95, 130, 152, 158
 Kiss Balázs 156, 161
 Knopp András 31, 109, 127, 160
 Kolosi Tamás 31, 158
 Komócsin Zoltán 25
 Konrád György 36, 53, 97, 158
 Kornidesz Mihály 31, 109, 127, 160
 Kósa Ferenc 68
 Kosáry Domokos 115, 117, 157–158
 Koselleck, Reinhart 133, 159
 Kovács András 88–91, 159
 Kovács Gábor 8, 135, 159
 Kovács Imre 159
 Körösnéyi András 73–74, 159
 Kőrösy Ferenc 20, 102, 159
 Kőszeg Ferenc 52, 158
 Kulcsár István 104, 159
 Kuroń, Jacek Jan 24–25, 33–34

Laignel-Lavastine, Alexandra 9, 46, 159
 Lakatos László 66–67, 143–144, 159
 Láng József 9
 Langewiesche, Dieter 44
 Lányi Kamilla 133, 159
 Latinovits Zoltán 69
 Lázár György 40
 Légrádi Tibor 74–75, 159
 Lenin, Vlagyimir Iljics 126
 Lezsák Sándor 151
 Linz, Juan J. 47–48, 159
 Litván György 18, 20, 23, 157
 Lomax, Bill 20, 158
 Losonczi Alpár 135, 159
 Lőrincz József, D. 67, 70, 159
 Luhmann, Niklas 147, 159
 Lukács György 19, 118–122, 159

 Makkai János 140–141, 154, 160
 Mannheim, Karl 134–135, 147, 159
 Marcuse, Herbert 69
 Márton László 110, 153, 160
 Márványi Judit 105–106, 108, 160
 Marx, Karl 118, 126
 Mattyasovszky Jenő 19, 65, 152
 Mester Béla 8
 Mészöly Miklós 147–148, 160
 Michnik, Adam 24–25, 33–34, 68, 130, 160
 Millok Sándor 20, 138
 Milosz, Czesław 46, 159
 Mindszenty József 128
 Miszlivetz Ferenc 68, 160
 Molnár Gusztáv 74, 128–129, 139, 160
 Molnár Judit 158
 Molnár Mátyás 154, 160
 Molnár Sebestyén ld. Millók Sándor
 Monostori Imre 13, 160
 Murányi Gábor 28, 160
 Münnich Ferenc 153

 Nagy Bálint 36
 Nagy Endre 32, 37, 74, 114, 152, 160
 Nagy Erzsébet 9

Nagy Gáspár 69
 Nagy Imre 38, 51, 72, 102–103, 108–109, 124
 Nagy Károly 153
 Németh G. Béla 120, 131, 160
 Németh László 23, 76, 130, 139, 160
 Nipperdey, Thomas 44

 Orbán Viktor 135–136, 156, 158

 Pap Károly 102–103
 Papp Zsolt 133–134, 160
 Pataki Ferenc 53, 160
 Patocka, Jan 159
 Percz László 8, 168
 Péterfi Ferenc 70, 160
 Pető Iván 74, 78–79, 160
 Pongrácz Gergely 73
 Pozsgay Imre 38, 41, 43, 51–52, 73, 77, 79, 82

 Radnóti Sándor 10, 95–96, 98, 133, 160
 Ravasz László 131, 142, 162
 Révai András 142
 Révai József 19, 88
 Réz Pál 26, 28, 113, 160
 Ricoeur, Paul 15, 161
 Ripp Zoltán 42, 153
 Robespierre, Maximilien de 126
 Rushdie, Salman 15

 Sándor Iván 58–61, 161
 Sára Sándor 68
 Schlett István 115, 161
 Schnapper, Dominique 9
 Schütz, Alfred 50
 Sebestyén László 74–76, 161
 Seláf Levente 155
 Seregi Károly 53, 161
 Solt Otília 52, 158
 Soós Mária, H. 161
 Spinoza, Baruch 10
 Staniszkis, Jadwiga 130
 Stefka István 151

Szabad György 22, 117, 161
 Szabó János „Szabó bácsi” 73
 Szabó Márton 156, 161
 Szabó Miklós 22, 32, 49, 74, 77–78, 161, 168
 Szabó Zoltán 113, 152, 161
 Szalai Júlia 74, 79, 161
 Szalai Pál 42–43, 74–75, 139, 161
 Szamos Erzsébet 152
 Székely Beáta 162
 Székely Zoltán 74
 Szekfű Gyula 23, 30
 Szelényi Iván 31–32, 53, 158, 161
 Szentpéteri István 113–114, 161
 Sziklai László 121–122, 161
 Szilágyi Sándor 33, 74, 77, 92, 161–162
 Szombati Kristóf 133, 162
 Szöllősy Árpád 153
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 39, 126
 Szűcs Jenő 29, 32, 41, 53–57, 66–67, 162

 Takáts József 15, 70, 152, 154, 162
 Tamás Gáspár Miklós 69, 129–130, 162
 Tamás Tibor 142, 160, 162
 Terray, Emmanuel 9, 45, 162
 Thompson, John B. 161
 Tóth László Dávid 154

Tóth-Matolcsi László 131, 162, 168
 Tőkész László 131, 162
 Trencsényi Balázs 141, 162, 168

 Ungváry Krisztián 120, 131, 139, 162

 Vágvölgyi B. András 136, 162
 Van Dijk, Teun 15, 162
 Varga Domokos 95, 162
 Varga János 67, 162
 Varga Katalin, S. 18, 20, 23, 156–157, 162
 Várkonyi Benedek 155
 Várnai Györgyi 49, 162
 Vásárhelyi Miklós 73
 Vezér Erzsébet 107, 162
 Vida István 37, 152, 162
 Virág Ibolya 9, 44

 Wallerstein, Immanuel 54
 Watzlawick, Paul 146–147, 163
 Weakland, John H. 146, 163
 Werbőczy István 31, 67

 Závada Pál 137–138, 158, 163
 Zétényi Zsolt 74
 Zinner Judit 158

Az Eszmetörténeti könyvtár eddig megjelent kötetei:

1. Dénes Iván Zoltán (szerk.): A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002. 2004
2. Balog Iván: Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról. 2004
3. Kovács Gábor: Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó. 2004
4. Tóth-Matolcsi László: Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében. 2005
5. Gángó Gábor: Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika. 2006
6. Trencsényi Balázs: A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok. 2007
7. Percz László: Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”. 2008
8. Dénes Iván Zoltán (szerk.): Liberalizmus és nemzettudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival. 2008
9. Dénes Iván Zoltán: Szabadság – közösség. Programok és értelmezések. 2008
10. Kecskeméti Károly: Magyar liberalizmus 1790–1848. 2008
11. Dénes Iván Zoltán: Liberális kihívásra adott konzervatív válasz. 2008

ESZMETORTENETI KÖNYVTÁR

Bibó művei a szerző halála után kezdtek igazán sikereket aratni, először az ellenzék különböző csoportjainak körében, majd mindennek előtt 1989-ben, amikor hirtelen elképesztő Bibó-konjunkktúra váltotta fel a korábbi üldözést, meg nem értést és agyonhallgatást. Sorra jelentek meg korábban kiadatlan ötvenhatos művei éppúgy, mint a róla szóló méltatások. Úgy tűnt, hogy Bibó lesz, Bibó lett a rendszerváltás vezérlő csillaga.

A dagályt aztán rövidesen apály, majd kiábrándulás követte. A Harmadik Köztársaság ünnepségein mindig hangzanak el Bibó-idézetek, de egyre üresebben csengenek, miközben a pártok egymást vádolják a bibói örökség és egyben a rendszerváltás értékeinek elárulásáért. Mi a baj? Miért van ismét Bibó-felejtés?

Igazából nincs újabb Bibó-felejtés, de csak azt tudjuk *feldolgozva* megőrizni emlékezetünkben, amit megértettünk – és egyvalamit nem gondoltunk át. Azt, hogy Bibó és 1956 örökségének felelevenítése nem a rendszerváltást alapozta meg, hanem a kádárizmus felszámolását. Azét a kádárizmusét, amely a forradalmat hazug módon ellenforradalomnak minősítette, és álnokul azzal vádolta, hogy restaurálni akarta a kapitalizmust. Az igazság viszont az, hogy Bibó 1956 után nem is engedte volna a választáson indulni azokat a pártokat, amelyek vissza akarták volna állítani a nagy magántulajdont. Ezért lehetett az ő nevét a zászlóra tűzve megdönteni a kádárizmus alapdogmáját, az „ötvenhatban restaurációs jellegű ellenforradalom volt” tételt. De ugyanezért lehetett Bibóra hivatkozva 1989-ben megkísérelni az államszocializmus teljes felszámolásának elodázását is! És ugyanezért nem lehet(ett) rá építeni a nyolcvankilences rendszerváltást, amely visszaállította a nagytőke uralmát. Lehet igent mondani a rendszerváltásra, és lehet Bibó hívének lenni, de a kettőt teljesen összeegyeztetni nem, mert a demokratikus *szocialista* Bibó alapján állva ma nem lehetne hazánkban polgári demokrácia. Ha a bibói hagyatékot magunkévá akarjuk tenni, akkor ezekben a kérdésekben is tisztán kell látnunk, mert máskülönben csak a nosztalgiazás marad.

2400 Ft

ISBN 978-963-446-563-8

9789634465638